

BILGA

2026
APREL
1-SON

ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Ilm * Tafakkur * Innovatsiya * Kelajak

NAZARIYA

Zamonaviy ta'limda nazariy yondashuvlar va ularning ahamiyati

METODIKA

Innovatsion metodlar - sifatli ta'lim garovi

TADQIQOT

Ilmiy izlanishlar va amaliy natijalar

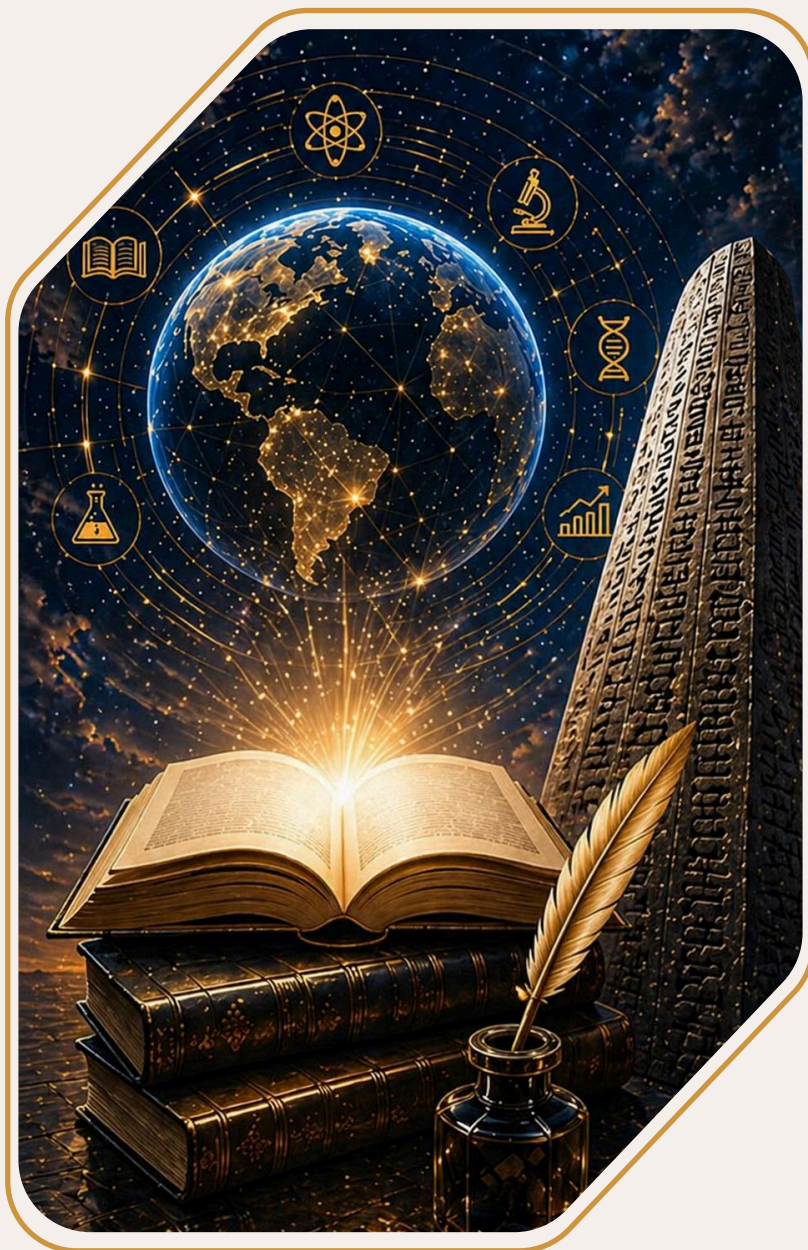
TAJRIBA

Xalqaro tajriba - mahalliy rivojlanish uchun manba

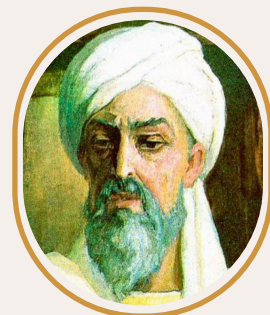
KASHFIYOT

Fan va texnologiya dunyosidagi eng so'nggi kashfiyotlar

Bir daqiqa vaqtni behuda o'tkazganim – halok bo'lganim.

Abu Rayhon Beruniy

Ilm - narsalarni inson aqli yordami bilan o'rganishlikdir.

Abu Ali ibn Sino

— Bilga Xoqon —

EY TURKIY ELIM, O'ZLIGINGGA QAYT, O'ZINGNI ANGLA —
YANADA YUKSALGAYSAN!

KITOB ZAVQI

Tavsiya etilgan kitoblar va sharhlar

INNOVATSIYA

Yangi g'oyalar - yangi imkoniyatlar

“BILGA”

ilmiy-nazariy, metodik jurnali
2026 (1)

“BILGA”

Scientific-theoretical and methodological journal
2026 (1)

“BILGA”

Научно-теоретический и методический журнал
2026 (1)

**“BILGA” ilmiy-nazariy, metodik jurnalining muassisi
“Academic book” MCHJ**

Jurnal xalqaro ISSN xxxx-xxxx son raqami bilan hamda O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi axborotlashtirish va telekommunikasiyalar sohasidagi nazorat inspeksiyasi tomonidan №1577048 raqamli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatidan o‘tgan.

“Bilga” ilmiy-nazariy, metodik jurnalining qabul yo‘nalishlari

07.00.00 – Tarix fanlari;

08.00.00 – Iqtisodiyot fanlari;

10.00.00 – Filologiya fanlari;

13.00.00 - Umumiy pedagogika fanlari;

19.00.00 – Psixologiya fanlari fan tarmoqlari bo‘yicha ilmiy izlanishlari chop etadi.

Jurnalda chop etilgan materiallardan ko‘chirma olinganda “Bilga” ilmiy-nazariy, metodik jurnalidan olindi” degan jumla berilishi shart.

***Izoh.** “Bilga” ilmiy-nazariy, metodik jurnalida chop etilayotgan maqolalardagi ilmiy qarashlar, nazariy yondashuvlar, faktlar hamda materiallarning ilmiy saviyasi va ishonchligi uchun mualliflar shaxsan mas’ul xisoblanadi.

“Bilga” ilmiy-nazariy, metodik jurnali ilmiy izlanishlar sifatini oshirish, yosh tadqiqotchilarni qo‘llab-quvvatlash va xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan platforma sifatida shakllantirilgan.

Tahririyat bilan aloqa:

E-mail: pinnaclesearchhouse@gmail.com

Sayt: www.adabiyotxazinasi.com

Tahririyat manzili:

Toshkent shahri, Mirobod tumani, Shahrisabz tor ko‘chasi, 5-uy.

Jurnal yiliga 12 marta chop etiladi.

“BILGA” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALINING TAHRIRIYAT A’ZOLARI

Bosh muharrir:

Kdirbayeva Gulzira Kurbanbaevna – filologiya fanlari doktori (DSc), professor.

E-mail: kdirbaevagulzira@gmail.com

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Kenjayev Farxod Ikram o‘g‘li – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

E-mail: 777farhodkenja777@gamil.com

Mas‘ul kotib:

Kaypnazarova Miyrixan – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Email: kmiyrixan@gmail.com

Filologiya fanlari bo‘yicha tahririyat a‘zolari:

Asadov Maqsud – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Mahmudov Nizomiddin – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Xudayberdiyeva Durdona – filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)

To‘xliyev Boqijon – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Turdimov Shomirza – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Ibragimov Yo‘ldosh – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Barakayev Rahmatulla – filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)

Ochilov Ergash – filologiya fanlari nomzodi, professor (O‘zbekiston)

Hamdamov Ulug‘bek – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

To‘laganova Sanobar – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Qo‘chqarova Marhabo – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Azamat Pardayev – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Sharifa Iskandarova – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (O‘zbekiston)

Zebo Qobilova – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

G‘ayrat Murodov – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Matyakupov Sadulla – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

G‘oyipov Dilshod – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Hasanov Abdumannon – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Jamoliddinova Dilnoza – filologiya fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Allambergenov Hamza – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

Nasiba Sobirova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

Asqarova Jamila – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent (O‘zbekiston)

Tarix fanlari bo‘yicha tahririyat a‘zolari:

Mahmudov Sherzodxon – tarix fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Jamolova Dilnoza – tarix fanlari doktori (DSc), (O‘zbekiston)

Nurmetov Ismoil – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Pedagogika fanlari bo'yicha tahririyat a'zolari:

Qozoqboy Yo'ldoshev – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor (O'zbekiston)

Erkaboyeva Nigora – pedagogika fanlari doktori (DSc), (O'zbekiston)

Abidova Nilufar – pedagogika fanlari doktori (DSc), (O'zbekiston)

Mamarajabova Zulfiya – pedagogika fanlari doktori (DSc), (O'zbekiston)

Hakamlar hay'ati:

Huseyin Baydemir – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Turkiya)

Veli Savash – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Turkiya)

Vohid Turk – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Turkiya)

Yashar Qosim – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Ozarabayjon)

Almaz Ulvi – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Ozarbayjon)

Aynur Aydin – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Ozarbayjon)

Cumagali Ibragimov – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Qozog'iston)

To'rali Hidr – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Qozog'iston)

Baxtiyor Fayzullayev – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Tojikiston)

Mavloberdi Suyunov – filologiya fanlari doktori (DSc), professor (Tojikiston)

Ro‘zimatova Dilnoza,

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi

E-mail: dilnozarozimatova@mail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251513>

O‘ZBEK XALQ SHEVALARIDA O‘YIN NOMLARINING KELTIRILISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlarining qo‘llanishi, ularning fonetik, leksik-semantik va etnomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida hududiy variantlar, sinonimik qatlam va tarixiy omillarning o‘yin nomlariga ta’siri ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, o‘yin nomlarining dialektologik tadqiqotlar uchun ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek shevalari, xalq o‘yinlari, dialektologiya, leksikologiya, fonetik o‘zgarishlar, sinonimiya, etnomadaniyat.

НАЗВАНИЯ ИГР НА НАРОДНЫХ ДИАЛЕКТАХ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В данной статье анализируется использование названий игр в узбекских народных диалектах, их фонетические, лексико-семантические и этнокультурные характеристики. В ходе исследования на научной основе рассматривается влияние региональных вариантов, синонимических слоев и исторических факторов на названия игр. Также раскрывается значение названий игр для диалектологических исследований.

Ключевые слова: узбекские диалекты, народные игры, диалектология, лексикология, фонетические изменения, синонимия, этнокультура.

NAMES OF GAMES IN UZBEKISTAN FOLK DIALS

Annotation. This article analyzes the use of game names in Uzbek folk dialects, their phonetic, lexical-semantic, and ethno-cultural characteristics. In the course of the study, the influence of regional variants, synonymic layers, and historical factors on game names is covered on a scientific basis. The significance of game names for dialectological research is also revealed.

Keywords: Uzbek dialects, folk games, dialectology, lexicology, phonetic changes, synonymy, ethnoculture.

Kirish. O‘zbek tilining shevalari til tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular tilning tarixiy rivojlanishi, hududiy tafovutlari va madaniy xususiyatlarini o‘zida aks ettiradi. Xalq o‘yinlari esa milliy madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib, ular orqali xalqning turmush tarzi, dunyoqarashi va til boyligi namoyon bo‘ladi. Shu bois o‘yin nomlarini shevalar doirasida o‘rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Ayniqsa, o‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlarining turlicha keltirilishi tilning rang-barangligini va hududiy xususiyatlarini yaqqol namoyon etadi. O‘zbek xalq shevalarida o‘yin nomlari fonetik jihatdan turlicha shakllarda uchraydi. Masalan, adabiy tildagi “chillak” o‘yini ayrim hududlarda “chilak”, “chillik”, “chilloq” tarzida talaffuz qilinadi. Bu holat tovush almashinuvi, qisqarish va urg‘u o‘zgarishi bilan izohlanadi. Sh.Rahmatullayev ta’kidlaganidek, shevalarda fonetik variantlarning mavjudligi til taraqqiyotining tabiiy natijasidir [1:23].

Bir xil o‘yin turli hududlarda turli nomlar bilan ataladi. Masalan, “quvlashmachoq” o‘yini “quvdi-quvdi”, “quvlama” yoki “quvish” shakllarida qo‘llanadi. Bu esa hududiy sinonimiyaning mavjudligini ko‘rsatadi. N.Mahmudov fikricha, bunday holat o‘zbek tilining leksik boyligini ifodalaydi [2:25]. O‘yin

nomlarining shakllanishi xalqning tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq. Ayrim nomlar qadimgi turkiy qatlamga mansub bo‘lsa, boshqalari keyingi davrlarda yuzaga kelgan.

Adaiyotlar tahlili. E.Qilichev qayd etganidek, xalq o‘yinlari nomlari milliy xotira va madaniyatning muhim ifodasidir [3:43]. O‘yin nomlarida obrazli ifodalar keng qo‘llanadi. Masalan, “oq terakmi, ko‘k terak” o‘yini tabiat obrazlari asosida shakllangan. Bu esa tilning estetik imkoniyatlarini kengaytiradi. Malik T. bu holatni xalq og‘zaki ijodining muhim belgisi sifatida baholaydi [4:46]. O‘yin nomlari shevalarni o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ular orqali hududiy farqlar, fonetik va leksik o‘zgarishlar aniqlanadi hamda til tarixini tiklash imkoniyati yaratiladi. Bugun biz ajdodlarimiz tajribasiga, xalq tarbiyasi va ta’limining kelib chiqishiga tobora ko‘proq qaytmoqdamiz, chunki bugungi kunning ko‘plab murakkab savollariga aynan shu yerda javob topamiz. Avlodlarning o‘zaro munosabatigina yosh avlodni to‘g‘ri tarbiyalash va kamol toptirish imkonini berishi tobora ayon bo‘lmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Xalq ta’limining donoligi tarixan tasdiqlangan tajriba sifatida zamonaviy ta’lim tizimlarining asosiga aylanishi kerak. Har bir fan barcha uchun o‘yin faoliyatining eng muhim jihatini o‘rganishga alohida e’tibor beradi. Pedagogika, birinchi navbatda, o‘qituvchilar tomonidan o‘z talabalari va o‘quvchilari uchun ma’lum bir maqsadni ko‘zlagan holda uyushtiriladigan o‘yinlarni o‘rganadi. Har qanday to‘g‘ri (pedagogik) tashkil etilgan o‘yin orqali u yoki bu darajada o‘yinchilarning g‘oyaviy-axloqiy tarbiyasini amalga oshirish mumkin. Hatto jamoaviy o‘rnatilgan o‘yin qoidalariga rioya qilish uchun g‘amxo‘rlik ham ongli intizom, halollik, kollektivizm va boshqa fazilatlar namoyon bo‘lishini talab qiladi. Umuman olganda, bolalarda jamoaviy o‘yindagi xatti-harakatlar qat’iy qoidalarga bo‘ysunadi. «Qoidalar bilan» an’anaviy hovli o‘yinlari (teglar, bekinmashoq, va boshqalar) hamkorlik qonunlarini o‘rgatishning muhim maktabiga aylanib bormoqda: bola o‘z tajribasidan cheklovlar zarurligini anglay boshlaydi, shunday qilib, guruh ijtimoiy birlik sifatida parchalanmasligi va harakat qilishi mumkin. Milliy o‘yinlarning ko‘p tomonlama almashinuvi ularning bir-birini boyitishiga, eng mashhur turlarini tanlashga yordam berdi. Shu bilan birga, har bir xalq o‘yinga ushbu xalqning madaniyati va xarakterining o‘ziga xosligini ifodalovchi yangi elementlarni kiritdi. Shuning uchun ham muayyan o‘yinning milliy, etnik mansubligining kelib chiqishini isbotlash amalda mumkin emas. Sevimli o‘yinga milliy hayot unsurlari, munosabatlar, taqiqlar, urf-odatlar kiritilgan bo‘lib, ular o‘z izini qoldirib, o‘yinga ma’lum bir o‘ziga xoslik kiritgan. Xalq o‘yini xalq madaniyatining ko‘plab elementlari bilan bog‘liq. Masalan, u hamisha milliy bayramlar qatoriga kiradi, mehnat, urf-odat va an’analar bilan chambarchas bog‘liq. Shunday qilib, xalq o‘yining mohiyati va o‘ziga xosligi (nisbatan erkin faoliyat, cheklangan makon va vaqt, tartib, o‘yinchilar uchun majburiy bo‘lgan munosabatlar me’yorlari va qoidalarining mavjudligi, rollarni taqsimlashda keskinlik, ixtiyoriylik va tenglik, jamoaviy xususiyat, tarkib turli yosh guruhlari, jihozlarning soddaligi va qulayligi va boshqalar) ta’lim vositasi sifatida harakat qilish imkonini beradi. Demak, xalq o‘yinlari mazmunidan, uning tarkibiy qismlaridan foydalanish, ishtirokchilarni o‘qituvchi tomonidan ko‘zlangan maqsadlarga ko‘ra tartibga solish uning tarbiyaviy imkoniyatlarini yana bir bor isbotlaydi. “Xalq o‘yinlar” nomi “an’anaviy turmush tarsi” tushunchasining hosilasi sifatida paydo bo‘ladi va “an’anaviy madaniyat” va “an’anaviy bayramlar” tushunchalarining ajralmas qismidir.

Xalq o‘yinlari o‘zi nima? Xalq o‘yinlari har doim barcha jamiyatlarda tarbiyaviy vazifani bajargan. Ta’limning boshqa turlaridan farqli o‘laroq, xalq o‘yinlarida bu jarayon oson va raqobat shaklida kechadi. Ularning yordamida jismoniy va aqliy rivojlanish mumkin. Qoida tariqasida, xalq

o‘yinlari hamma uchun ochiq va shuning uchun ular ta’limning eng demokratik turi hisoblanadi. Qadimgi xalq o‘yinlari odamlarning turmush tarzi, ularning kundalik hayoti va mehnat odatlari, milliy qadriyatlar va prinsiplar, sharaf va jasorat haqidagi g‘oyalarni, jismoniy kuch va aqlga ega bo‘lish istagini o‘zida mujassam etgan. Ularning ishtirokchilari chaqqonlik, tezkorlik va harakatlarning go‘zalligi, zukkolik, chidamlilik, ijodkorlik, g‘alaba sari intilish va jamoaviy harakatlar kabi fazilatlarini namoyish etishlari kerak edi. An’anaviy o‘yinlar oylar va quyosh sikllari va yil davomida qishloq xo‘jaligi tadbirlari bilan chegaralangan an’anaviy milliy taqvim yoki an’anaviy bayramlarning marosimlari va bayramlarining bir qismi sifatida o‘tkaziladi. Shu sababli, ular o‘xshash landshaft va iqlim zonalarida istiqomat qiluvchi ko‘pchilik odamlar uchun bir xil vaqt oralig‘iga tushadi. Xuddi shu sababga ko‘ra, an’anaviy o‘yinlar sanasini va nomini ko‘chirish ma‘nosiz. O‘yin qoidalariga katta ma‘rifiy ahamiyat beriladi. Ular o‘yinining butun yo‘nalishini belgilab beradi, ishtirokchilarning xatti-harakatlari va xatti-harakatlarini, o‘zaro munosabatlarni tartibga soladi, iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi. Shuningdek, ular faol fikrlashni rag‘batlantiradi, ongni kengaytirishga yordam beradi. Xalq (milliy) o‘yinlarining nomlanishi bu – oddiy jarayon emas, balki xalqning donoligi, o‘z kelajagini ta‘minlaydigan yoshlarni tarbiyalaydigan ta‘limiy-tarbiyaviy jarayonini o‘zida ifodalagan onomasiologik jarayon. Sheva so‘zlari fanda dialektal so‘z (sheva vakillari tomonidan qo‘llanganda) va dialektizm (ijodkorlar tomonidan sheva so‘zlarining badiiy asarlarda qo‘llangan ko‘rinishi) deb ataladi. Ular adabiy tilda juda kam ishlatiladi yoxud umuman qo‘llanmasligi bilan ajralib turadi. Ularga keyingi 40-50 yil ichida kam e‘tibor berilgan. Sheva so‘zlari fanda ikkita alohida termin bilan farqlab aytiladi: a) dialektal so‘z (sheva vakillari tomonidan qo‘llanadigan so‘zlar majmuyi); b) dialektizm (badiiy asarlarda qo‘llanilgan sheva so‘zlari). Dialektal so‘zlarning o‘nta turi borligi masalasiga ham XXI asrning yigirmanchi yillarida aniqlik kiritildi [2:38]. Ularda, albatta, dialektal ma‘nolar bo‘ladi. Mana shu ma‘nolari bilan ular sheva va lahjalararo o‘zaro farqlanadi. Ular adabiy tilda kam ishlatilishi yoxud umuman qo‘llanmasligi bilan boshqa so‘zlardan ajralib turadi. 1971-yilda rasman “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati” tayyorlanib nashr etilgan. Keyinchalik bu sohada ba‘zi bir tadqiqotchilar o‘zlarining shevalari leksikasi bilan shug‘ullanishib, dialektal lug‘atlarini nashr ettirishgan. Masalan, F.Abdullayevning “O‘zbek tilining Xorazm shevalari”, M.Mirzayevning “O‘zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari”, O.Madrahimovning “O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi leksikasi”, S.Raximovning “Surxondaryo o‘zbek shevalari lug‘ati”, T.Nafasovning “Qashqadaryo o‘zbek xalq so‘zlari”, N.Shoimovning “Qashqadaryo o‘zbek qipchoq shevalari leksikasi”, B.To‘ychiboyevning “Zominning til qomusi” nomli lug‘atlari tayyorlanib nashr ettirilgan. Ularda mavjud dialektal so‘zlarning turlariga kam e‘tibor berilganligi, kichik bir hudud shevasi leksikasi o‘rganilganligi, ulardagi dialektal lug‘at maqolalar hajman kichik, miqdoran kam, mazmunan ancha qashshoqligi bilan hamda transkripsiyasizligi bilan ajralib turadi. “O‘zbek shevalari leksikasi” turkumida nashr qilingan bir necha kitoblar lug‘at emas, ilmiy tadqiqotlardir. Ularda dialektal so‘zlarning bir shevadagi ko‘rinishi, shakl va ma‘no xususiyatlari, sohalar bo‘yicha guruhlari, dialektal frazeologizmlar to‘g‘risida fikr yuritilgan. Dialektal leksika o‘zbek xalq shevalarining leksik birliklari majmuyini anglatrsa, xalq o‘yinlari nomlari onomastik leksikaning alohida tizimli birligi sanaladi. Keyingi dialektologik tadqiqotlardan ayon bo‘lib turibdiki, onomastik leksika ham dialektal leksikaning asosiy turlaridan biri hisoblanadi [2:48]. Xalq tomonidan yaratilgan har bir narsa yoki hodisaning nomlanishida aynan xalq tili – sheva asosidagi so‘zlardan foydalanilganligi tabiiy va qonuniyatli holatdir. Bu hol, ayniqsa, xalq o‘yinlari nomlarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, *Mak-mak*, *Zuv-zuv*, *Happaktosh*, *Yaxmalak*, *Shog‘uloq*, *Chertmak*, *Chillik // Chillak*, *Chavg‘on*, *Churey-churey*, *Chanoq*, *Chori chamber*, *Oq tayoq-ko‘k tayoq*,

Oq terakmi, ko'k terak, Oqsuyak, Oq quyonim alomat, Pishiq, Paqilloq, Topgan topaloq, Tuxum urishtirish, Qopxat, Qadamatayoq, Qumtaka, Quloqcho'zma, Quvlashmachoq, Dandarak, Dim-dim, Bekinmachoq, Beshtosh, Burdam, Echki o'yini, Kim oladi-yo, Eshakmindi, Ko'chmak, Ko'tarma tosh, Sumalak, Soqqa, Mushuk-sichqon, Lappak, Lanka kabi o'yin nomlari o'zbek xalqining qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga mansub shevalarida mavjud bo'lgan leksik birliklar asosida shakllangan. Ushbu o'yin nomlari tarkibida dialektal so'zlar bilan bir qatorda taqlidiy so'zlar ham muhim semantik vosita sifatida ishlatilgan. Masalan, *Mak-mak* va *Zuv-zuv* kabi nomlar bevosita taqlidiy tovushlarga asoslangan bo'lib, ular o'yinning tavsifi, harakati yoki chiqargan ovozini ifodalash orqali semantik motivatsiyani yuzaga keltirgan.

Xulosa. Xalq o'yinlari nomlari ko'pincha tabiiy tilda, ayniqsa dialektal qatlamda shakllangan bo'lib, ularning tarkibida taqlidiy so'zlarning tutgan o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Bu holat o'yin nomlarining yuzaga kelishida ikki bosqichli motivatsion jarayon mavjudligini ko'rsatadi: birinchisi – lug'aviy birlikning apellyativ leksikadagi shakllanishi, ikkinchisi esa – uning onomastik maqom kasb etib, maxsus nomga aylanishidir. Shunga o'xshash holat *Mak-mak* va *Zuv-zuv* kabi o'yin nomlarida ham kuzatiladi: ular o'zbek tilidagi taqlidiy tovush birliklaridan shakllanib, nomlash jarayonida maxsus semantik yuk olgan. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan o'yinlarning nomlarida dialektal ma'nolari bo'lgani uchun sheva vakillari ularni tez va oson tushunib, o'yinga ham kirishib ketishadi. Demak, xalq milliy o'yinlari nomlarining sheva so'zlaridan shakllanishi odatdagi onomasiologik jarayonlardan biri bo'lgani singari ulardagi onomastik birliklar esa umumturkiy leksik qatlamga oid bo'lgani singari ularning asosiy qismi dialektal leksika birliklarining nom uchun tanlanib, onomastik leksika sathiga o'tgan dialektal leksik birliklardan tashkil topganligi ham tabiiy holdir. Bir narsa va hodisani ikkinchi bir narsa hamda hodisalar bilan qiyoslash va farqlash zaruriyati tufayli ularga nom berish motivatsion jarayon yuzaga keladi. Bizningcha, bu motivatsiya so'zlarning apellyativ va onomastik leksika sathlariga ajratishdan oldin yuzaga kelgan, ya'ni bu – so'z paydo bo'lishidagi birinchi motivatsion jarayon sanaladi. Xalq o'yinlarining nomlanishi esa so'zlarga maxsus nomlilik ma'nosi yuklangani natijasida ro'y bergan ikkinchi motivatsion jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonning amalga oshishi, ijtimoiy sotsial tarzdagi turmush sharoitiga ham bog'liq. Xalq o'yinlari nomlarida so'zlararo tizimli munosabatlar ham kuzatiladi. Leksik paradigmatic munosabat nuqtayi nazaridan bu nomlar erkaklar o'yinlari, ayollar o'yinlari va aralash o'yinlar kabi uch asosiy guruhga bo'linadi. Bunda boshqa paradigmalardan farqli o'laroq, onomastik paradigmalar shakl va mazmunning o'ziga xos farqlari asosida ajraladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Enazarov T.J. O'zbek dialektologiyasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Mahalla va oila, 2021. – B.66-71.
2. Ҳабибулла Ғафур. Халқ ўйинлари, қўшиқлари ва аңъаналарига бир назар.– Тошкент: Камалак, 1992. – 245б.
3. Суперанская А.В., Сталтмане В. Э., Подольская Н. В., Султанов А. Х. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – С.153-189 б.
4. Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечение и игры. – Ашхабад: Элым, 1983. –59. с.
5. Шоимова Н. Қашқадарё ўзбек қипчоқ шевалари лексикаси. –Қарши: Насаф, 2000. – 164 б.
6. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005. – 175 б.
7. Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – 186 б.

Shoabrorova Shoxista Elyor qizi,

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti

2-bosqich talabasi

E-mail: ssh92963@gmail.com

Ilmiy maslahatchi: Mahbuba O'razbayeva Qadambayevna,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Nizomiy nomidagi O'zMPU

ORCID: 0009-0008-4501-519X

E-mail: mahbuba88@bk.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251543>

ULUG'BEK HAMDAMNING "MUVOZANAT" VA "OTA" ROMANLARIDA OTA OBRAZI TALQINI

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ulug'bek Hamdamning "Muvozanat" va "Ota" romanlaridagi otalar obrazi tahlilga tortildi. Har ikki romandagi ota obrazi xarakterlari ochib berildi. Romanlarda tasvirlangan ota obrazi turlari va qanday xarakter-xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanuvchi tomonlariga e'tibor qaratildi. Romandagi otalarning farqlari va bugungi kun bilan o'xshash va alohida jihatlari ochib berildi.

Kalit so'zlar: roman, obraz, xarakter, ota obrazi, adib, ijtimoiy hayot, syujet, kompozitsiya, psixologik holat.

INTERPRETATION OF THE FATHER FIGURE IN ULUGBEK HAMDAM'S NOVELS BALANCE AND FATHER

Abstract. This article analyzes the father figures in Ulug'bek Hamdam's novels *Muvozanat* and *Ota*. The characteristics of the father images in both novels are revealed and interpreted. Attention is paid to the types of father figures depicted in the novels and to the aspects that distinguish them from one another through their character traits and personal qualities. The study also highlights the differences between the fathers portrayed in the novels, as well as their similarities and distinctive features in relation to contemporary life.

Keywords: novel, image, character, father figure, writer, social life, plot, composition, psychological state.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ОБРАЗА ОТЦА В РОМАНАХ «РАВНОВЕСИЕ» И «ОТЕЦ» УЛУГБЕКА ХАМДАМА

Аннотация. В данной статье анализируются образы отцов в романах *Ulug'bek Hamdam* «*Muvozanat*» и «*Ota*». Раскрываются характерные особенности образов отцов в обоих произведениях. Особое внимание уделяется типам отцовских образов, изображённых в романах, а также их отличительным чертам и характерным качествам. В статье также освещаются различия между образами отцов, их сходства и своеобразные особенности в сопоставлении с современной жизнью.

Ключевые слова: роман, образ, характер, образ отца, писатель, общественная жизнь, сюжет, композиция, психологическое состояние.

Kirish. Ona farzand tugʻilib voyaga yetguncha va undan keyin ham uni qalbi bilan qoʻllab – quvvatlaydi, mehrini koʻrsatadi, ota esa mehrini ochiq ifodalay olmaydi, u muhabbatini koʻzlarida va harakatlarida yashiradi. “Onangni quyosh bilsang, otangni oy bil” maqolining mazmuni insonning ota-onasiga nisbatan hurmat va ehtiromini bildiradi. Bu maqol orqali ota-onaning farqli xususiyatlari va ularning hayotdagi oʻrni xususida gap ketadi. “Onangni quyosh bilsang” – ona, farzandning hayotida nurli, issiq va mehribon rolni oʻynaydi, uning sevgisi va gʻamxoʻrligi bilan doimo yoʻnaltiruvchi va himoya qiluvchi boʻladi. Quyosh – hayotning manbai, nur beruvchi kuch sifatida ona obrazini ifodalaydi. “Otangni oy bil” – otaning oʻrni esa, koʻproq yoʻl koʻrsatish, donolik, sabr va farzandni maʼnaviy jihatdan tarbiyalashga qaratilgan. Oy – tinchlantiruvchi va oʻylantiruvchi nisbatan “issiq” boʻlmagan, lekin hayotni uygʻotuvchi va yoʻnaltiruvchi kuch sifatida tasvirlanadi “[2.122.]. Ota farzandiga hayotini, umrini, bor-yoʻgʻini beradi xuddi onadek. Baʼzida onalarni koʻp gapiramiz-u otalar yodimizdan koʻtariladi. Albatta, onalar moʻtabar, ammo otalar ham doimo esimizda, qalbimizda, yuragimizda boʻlishlari kerak.

Adabiyotlar tahlili. Ulugʻbek Hamdam ijodida inson ruhiyati, oilaviy munosabatlar va maʼnaviy qadriyatlar masalasi muhim oʻrin tutadi. Adibning “Muvozanat” va “Ota” romanlari ham inson qalbidagi murakkab kechinmalarni, ayniqsa ota obrazining maʼnaviy-axloqiy qiyofasini yoritishi bilan ahamiyatlidir. “Muvozanat” romanida Muhammadjon aka, Odil aka va Yusuf obrazlari orqali otalarning mehribonligi, masʼuliyati hamda ichki iztiroblari tasvirlangan boʻlsa, “Ota” romanida Poʻlat obrazi orqali ota mehrlining cheksizligi, nomus va or masalalari bilan bogʻliq ruhiy fojiviy holatlar ochib beriladi. Tadqiqot davomida Nilufar Turdievaning “The image of father in the novel of “Father” by Ulugʻbek Hamdam” maqolasi hamda ota obraziga oid ilmiy qarashlardan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qiyosiy-tipologik, psixologik tahlil va badiiy matnni interpretatsiya qilish metodlaridan foydalanildi. Romanlardagi ota obrazlarining xarakter xususiyatlari, ichki kechinmalari va oiladagi oʻrni badiiy matndan olingan misollar asosida tahlil qilindi. Shuningdek, obrazlarning bugungi ijtimoiy hayot bilan uygʻun va farqli jihatlari ham qiyosiy asosda yoritildi.

Tahlil va natijalar. Isteʼdodli yozuvchi Ulugʻbek Hamdamning “Muvozanat” asarida ham otalar obraziga alohida eʼtibor qaratilgan. Romandagi otalar talqinini Muhammadjon akadan obrazidan boshlashni istardim. Sababi, bu kishining samimiy, mehrlil qalbi insonni oʻziga jalb qiladi. Asardagi shu jumla kishini turli xil oʻy koʻchalariga kirishga majbur qiladi: “Keyingi oʻn yil nari-berisida oilamdan alohida yashayotgan esam-da, bari bir, bolalarimni judayam yaxshi koʻraman. Buni boshqacha oʻylab, har xil xayollarga borib yurganlar boʻlsa, bilib qoʻysin! Bir ota sifatida men oʻgʻil-qizim uchun, kerak boʻlsa, shirin jonimni beraman”[1.23.]. Muhammadjon aka tilidan aytilgan bu soʻzlar baʼzi otalarga oʻrnak, namuna boʻla oladi. Chunki hozirgi yashab turgan kunlarimizda farzandi uchun non topishni istamayotgan, ajrashdim deb vazifasini bajarishni istamayotgan otalar yoʻq emas. Farzand ota-ona ajrashishi yoki arazlashib qolishidan aziyat chekmasligi kerak. U ham bir shaxs, fuqaro. U ota-ona mehrligiga toʻyib ulgʻayishi kerak. Asarda Muhammadjon akaning toʻngʻich oʻgʻli Asqar tilidan bir jumla keltirilgan: “Mening hech qanday daʼvoya dostonim yoʻq. Dadam bizga ortigʻi bilan yordam qilgan. Men, ukalarim, ayam, singillarim... hammamiz istagan narsamizni yeb-kiyib katta boʻlganmiz. Bularning hammasi dadam tufayli. Dadamning bizga, oʻz oilasiga qilganini, bilmadim, Marhamatda boshqa biron oila boshligʻi qilganmikan-yoʻqmikan?.. Endi dadamning ayam bilan keyingi vaqtlarda chiqishmay qolgani bor gap, bu sizlarga ham sir emas”[1.26-27.]. Asqarni bu soʻzlari ham Muhammadjon aka oʻz otalik burchini toʻlaligicha ado etganini koʻrsatadi. Muhammadjon aka yaxshi joyda ishlagani, koʻp

maosh olgani uchun shunday qilgan degan hayollar ham yo‘q emas. Lekin gap faqat moddiyatga borib taqalmaydi. Insonda xohish bo‘lsa bas, istaganini istaganicha qila oladi. Asardagi obrazlar orasida eng hokisori Odil aka obrazidir. Bu obraz barcha dard-alamini, hasratini ichiga yutadi. To‘ng‘ich farzandi ko‘kragidan itarishi, oilasining holiga qaramasligi, buning natijasida esa kelinining oldida uyalardi. Kelin va katta nabira nafas qisish kasali bilan og‘rigan, ularning dorilari falon pul turadigan vaziyatda ham Odil aka ularga yordam beradi, farzandim deydi. Amirning esa parvoyi falak, uning fikri hayoli avliyolardek hayot tarzida. Odil akaning bir gapi bor: “Erkak kishi uylanib farzandli bo‘ldimi, demak, bolalarni oq yo‘lga uzatib tinchimaguncha, gardanidagi qarz uzilmaydi”[1.131.]. Odil akaning bu so‘zlaridan anglash mumkinki, Amirni voyaga yetkazgani yetmaganday, uch nabirasini ham o‘ylashi kerak. U o‘ylamasa, oila tashvishi Gulshodaning yelkasida qolib ketadi. Kelinning yolg‘iz o‘ziga esa bu yuk og‘irlik qiladi. Odil akaning otalik mehri va vijdoni bunga yo‘l bera olmaydi. Bu voqealar orqali esa adib otalarning shu qadar ma‘suliyatli, mehrlil va shu bilan birga qat‘iyatli ekanini ko‘rsatib bergan. Endi Yusufga qaytsak, unda ota obrazi qanday shakllangan? Yusuf farzandiga mehribon va shu bilan bir paytda zamonning qiyinchiliklaridan qo‘lidan kelganicha yaxshi o‘tishga harakat qilayotgan ota. Uning xotini bilan bo‘lgan kelishmovchiliklari oilani ikki yo‘lga ajratdi. Ammo farzandning sog‘lig‘idagi muammolar Yusufni qishloqqa qaytardi. Farzandi, yuragining bir parchasi bo‘lgan Muhammadjonning betobligi Yusufga og‘ir keldi. Asarning shu qismida ota va farzand o‘rtasida ko‘rinmas rishtani sezishimiz mumkin: “Bola qaboqlarini ochdi va tepasida o‘ziga qarab turganlarga bir-bir boqdi, boshini qimirlatishga majoli yo‘q edi, ko‘z soqqalarinigina imkon qadar goh u tomondagi ayasiga, goh bu tomondagi dadasiga aylantirdi. Nihoyat, u dadasida qo‘nim topdi – uch oydan buyon ko‘rmagandi, sog‘ingandir, ichikkandir, balki ... “Dada”, deya oldi majolsiz lablari va ko‘z soqqasi ustiga qalqib yosh chiqdi. Ko‘z yoshlari dadasini ko‘rishga monelik qildi, shekilli, qaboqlarini yumdi. Ikkita kichik tomchi yonog‘iga yumalab tushdi ... Yusufning bag‘rida – juda chuqur bir joyda nimadir, allaqanday aziz bir rishta uzilganday bo‘ldi, yo‘q-yo‘q, “chirt” etgan tovushni uning qalb quloqlari aniq eshitdi”[1.190-191]. Ko‘p hollarda ota farzandiga hamma vaqt ham mehrini ochiqchasiga ko‘rsatavermaydi. Harakatlari va so‘zlaridan anglatadi bor muhabbatini . Muhammadjon dunyoni tark etganiga Yusuf ishongisi kelmadi, axir, qaysi bir ota farzandini osonlikcha tuproqqa beradi. Dunyodagi hech bir ota bunday judolikka chidamaydi. Dod solgisi ichidagi dardlarini to‘kkisi keladi. Ammo ota ota-da hamma bor dardlarini ichiga yutadi, tashqi olamga ko‘rsatmaydi, o‘zi esa ichidan zil ketib bo‘lgan. Yusuf ham Muhammadjonning jonsiz tanasi oldida shu holda edi. “Yusuf esa o‘g‘li yotgan xonadan chiqmasdi. U Muhammadjonning ko‘z, burun va lablaridan ko‘z uzmasdi – nazarida u hali tirik edi “[1.193.]. Bir otaning bu azobda, firoqda qolishi uni tamom qiladi, tugatadi. Yusuf o‘rnida minglab otalar bor hayotimizda. Yusuf-ku farzandini so‘nggi so‘zini eshitishga ulgurdi, ulgura olmayotganlar, yetib bora olmayotganlar qancha? Ularning qalbi, vijdoni baland bino qulashidan-da yomonroq qulaydi-ku.

“Ota. Bu so‘zni eshitganda har bir insonning ko‘z o‘ngida farzandi uchun jonini berishga tayyor inson jonlanadi”[5.2.]. Ota borki, farzandiga gard yuqtirmaydi. Farzandining kichik bir yutug‘idan ham samolarda parvoz qiladi. Bu mehrni boshqa hech kimdan topa olmasligimiz tayin, albatta. Har bir ota farzandining yutug‘idan faxrlanar ekan, kamchiliklarini, xatolarini ham aytib, to‘g‘irlashga urinadi. Eng muhimi, to‘g‘irlab bo‘lmaydigan xato qilmaslik. Lekin “Ota” romanidagi otaning qizi kechirilmas xatoga yo‘l qo‘ydi deb o‘yladik biz va Po‘lat ota ...

Farzandini tuproqqa bergan ota obrazi Ulug‘bek Hamdamning “Ota” asarida ham bor. Bu – Po‘lat. Ammo bu kishining hayoti o‘zgacha otaligi, muhabbati o‘zgacha. 15 yil kutib, tilab, so‘rab olgan

farzandi, jigarporasini qora tuproqqa qo'yadi bu ota. Eng achinarlisi uni o'zi o'ldiradi. "Muvozanat" romanidagi Yusuf va Po'lat orasida katta farq bor. Yusuf kela olmagan farzandini yonida bo'la olmaganidan afsusda, ammo Po'lat farzandini jonsiz ko'rib ham pushaymon emasman deya qat'iy turib oladi. Bunga Sevinchning o'zi ham sababchi. Po'lat va Yog'duning uzoq yillik muhabbati mevasi bo'lgan Sevinch o'zining suyukli otasidan pichoq yeb bu olamni tark etadi. Aslida, Sevinchning tug'ilishini uzoq yillar kutishgani uchun Po'lat ham boshqa yaqinlari ham uni juda ham erkalatib katta qilishadi. Bolalik paytida bir yuzi yong'inda kuygandan keyin oldingidan-da ko'proq e'tibor mehr qizchaga qaratiladi. Ammo Po'latning Sevinchni bu dunyodan o'chirish uchun yo'l olgandagi so'zlari inson qalbini titratib yuboradi: "Axir men otaman, ota! Bu dunyo otalar qo'lida edi-ku yoki men tufayli chiqib ketdimi Yo'q, yo'q bunga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Aslo! Kerak paytda otalar qattiq turmas ekan, dunyo ham o'z o'rnida turmaydi: buziladi-ketadi. Mana, men – seni ko'p yaxshi ko'rib yubordim. Yuzing kuyik, yuraging kuyunmasin dedim, erkaladim, papaladim. Xo'sh nima bo'ldi keyin?" [3.155.]. Ota ko'ngli farzandini shu qadar avaylab voyaga yetkazdiki, gard yuqtirmadi. Ko'chadan yig'lab kelsa, tog'dek dadasi ko'ksini tutdi, yonida bo'lib hech kimga hafa qildirmadi. Shunday asrab katta qilgan, bor mehri, e'tiborini bergan qizidan bunday ish kutmagandida ota. Bordi, ko'rdi va o'ldirdi. Shunchalar osonmi degan savol paydo bo'ladi, albatta, lekin otaning shu ulkan mehri, obro'siga, nomusiga xiyonat qilinganida ota mehri uni saqlab qololmaydi. Shuning uchun ham "Asalning ham ozi shirin" deyishmagan-da. Po'lat Sevinch bolaligida yo'qolib qolganida ham qalbidagi otalik hissi orqali topgan edi uni. "Po'latning ota ko'ngli qizalog'ini shu yaqin o'rtada ekanligini his qilar, shuning uchun ham uning xayoliga uzoqroqdagi kanaldan, yuz metr narida buralib oqib yotuvchi katta ariqdan qidirish fikri kelmas edi" [3.94.]. Asarda yana O'tkir aka ham bor. U - Po'latning otasi. O'tkir aka mehribon ota bo'lgan. Po'lat uzoq yillar farzandsiz qolganida unga tirkak bo'lgan. Ruhini tushirmagan. O'tkir aka Yog'du uyiga ketib qolganida ham Po'latnikiga kelib, unga eng to'g'ri yo'lni ko'rsatadi: "Hayot esa – seniki. Xotin – seniki. Ajrashishni istamasang, ajrashma! G'ing deganning yuziga boqma. Tamom!" [3.70.] Hamma otalar ham bunday demaydi. Ko'p hollarda o'zlarining fikrlarini ma'qullashadi. O'tkir akaning yuqorida aytganimiz "Oy"ligi ham shunda – u yo'l ko'rsatadi. O'tkir akaning ham erlik, ham otalik vazifalarini joyiga qo'yib bajarishi insonda unga bo'lgan mehri uyg'otadi. Asarning nomi ichidagi mazmunni qisqa, lo'nda va to'liqligicha tasvirlab bergan. O'qimasimdan avval bu kitob haqidagi ta'riflar meni ancha qiziqtirgan edi. Chunki bir ota o'z farzandini qotili bo'lish uchun qanday ulkan sabab kerak degandim, ayniqsa 15 yil kutilgan bolani. Sevinch otasini ko'rganidagi qo'rquvi, hayollari inson qalbini titratadi. "Ota ... - lablaridan uchdi shu so'z. Qiz bola uchun dunyodagi eng qutlug', eng baland, eng aziz so'z bo'lsa ajabmas!.. Va shu so'z uning so'nggi so'zi bo'ldi. Ehtimol, go'dakligida – endi tili chiqayotganda aytgan ilk so'zi ham shu edi: ota !.."[3.156.] Xalqimizda "Otaga qizning mehri boshqacha" degan gap bor. Shunday bo'lganidan keyin otaning ham qizga mehri bo'lakcha bo'ladi-da, axir, azaldan qizlarni "Ona qizim", "Momo qizim" deb erkalamaydi ota - bobolari. Shunday erka, mehrga to'yintirib, burkab, asrab – avaylab, oq yuvib, oq tarab katta qilgan otadan bunday og'ir ish uchun qanday javob kutish kerak aslida? To'g'ri, qizining farzandi valadi zino emas ekan. Lekin qiz bola turmush qurar ekan otasining roziligini oq fotihasini olmaydimi, axir. Shunday bo'lib qoldi-da deb ish bitirib bo'lmaydi. Bu – nomus, iffat, hayo masalasi. Po'lat ota mahallaning katta odami, ulug' kishisi axir, uning oilasidan, yana hamma uchun suyukli, o'qimishli qizidan bunday ish chiqsa erkaklik sha'niga ham yaxshi emas. Buning ustiga ota qalbidagi "Qayerda xato qildim? "savoli qayta-qayta aylanadi, ichini yeb bitiradi. Otalar shunday bo'ladi, ko'zida bir tomchi yosh ko'rmaymiz, chunki ularning ko'z yoshlari tashqariga chiqmaydi, ular

qalbdan, yurakdan ichlarida dod-faryod bilan yig‘lashadi. Balki, shuning uchun ham ularni matonatli, kuchli deb atarmiz. Asardagi obrazlarning psixologik holatlari, ichki kechinmalari shu qadar tushunarli, yurakning qoq markaziga boradigan qilib tasvirlanganki, roman hayotida yashaydi inson. Ba’zi hollarda hayolan bo‘lsa-da qo‘rqadi kitobxon bunday ayanchli holatlarga tushishdan. Badiiy asarning asosiy vazifasi ham shu aslida. Hayotimizdagi qaysi qadamimiz qay yo‘l bilan qanday manzilga eltishini ko‘rsatadi. Masalan, bu romanni o‘qigan hech bir qiz Sevinch qo‘l urgan xatoga qaytmaydi. Po‘lat otaning mehrini, muhabbatini o‘qigan har bir ota farzandiga qanday mehr berishni undan va uning otasi O‘tkir akadan o‘rganadi. Po‘latning haddan ortiq mehri Sevinchni xato qilishga qo‘yib bermadi, ammo tashqaridagi gap-so‘zlar va g‘iybatlardan xalos bo‘lish uchun ham shu yo‘lni tutdi u.

Kitobxonni hissiyotlarga berilib o‘qishiga kompozitsiya va syujetdagi yozuvchining mahorati majbur qiladi. Asar qancha hissiyot bilan his qilinib o‘qilsa, kitobxon yodida va qalbidagi shuncha chuqur va o‘chmas iz qoldiradi. Romanlardagi ota obrazlarini ko‘rar ekanmiz, otalar mehri, muhabbati qanchalar buyuk va bitmas – tunganmas ekanligini ham guvohi bo‘ldik. Haqiqiy hayotimizda ham yozilganlardan ortiq bo‘lsa ortiq-ki, ammo aslo kam emas. O‘zingiz bir eslab ko‘ring kasal bo‘lganingizda otangiz qay ahvolga tushgan edi ..?

Xulosa qilib aytganda, “Muvozanat” va “Ota” romanlarida ota obrazi turli xarakter va ruhiy holatlar orqali badiiy talqin etilgan. “Muvozanat”dagi otalar mehribon, sabrli va oilasi uchun fidoyi insonlar sifatida gavdalansa, “Ota” romanidagi Po‘lat obrazi orqali ota qalbidagi fojia, nomus va vijdon azobi chuqur ochib beriladi. Har ikki asarda ham ota obrazi oilaning tayanchi, farzand taqdiri uchun mas’ul shaxs sifatida tasvirlanadi. Adib otalar ruhiyatini tasvirlash orqali kitobxonni oilaviy qadriyatlar, farzand tarbiyasi va insoniy mas’uliyat haqida chuqur mushohada yuritishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ulug‘bek Hamdam. Muvozanat. 2021. Yangi asr avlodi nashriyoti.
2. Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali jild: 04.nashr:11 2024-yil noyabr . ISSN:2181-2624. www.sciencebox.uz
3. Ulug‘bek Hamdam. Ota. 2024 . Yangi asr avlodi nashriyoti.
4. Turdieva Nilufar Bobomurod qizi. The image of father in the novel of “Father” by Ulug‘bek Hamdam ;. Youth sciense educational topical issues achivments and innovations 2022

Hamza Allambergenov,
Nukus davlat pedagogika instituti
O'zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori
<https://orcid.org/0009-0009-5908-349X>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251570>

TURKIY FOLKLORDA “ADIRASMAN” QO‘SHIG‘I

Annotatsiya. Ushbu maqolada isiriq tutatish jarayonida ijro etiluvchi “Adirasman” xalq qo‘shig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari, shakllanishi, tarixi va tipologik belgilari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Adirasman, xalq qo‘shig‘i, Umar, Usmon, hazor, qadimiy e‘tiqod, rivoyat.

ПЕСНЯ «АДЫРАСПАН» В ТЮРКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В данной статье приводится сравнительный анализ особенностей, формирования, истории и типологической характеристики народной песни “Адыраспан”, исполняемой при окуривании гармалой.

Ключевые слова: Адыраспан, народная песня, Umar, Usman, hazor (тысяча), древнее поверье, сказание.

THE SONG “ADIRASPAN” IN TURKIC FOLKLORE

Introduction. This article compares the features, formation, history, and typological characteristics of the folk song “Adirasman” performed during incense burning.

Key words: incense, folk song, Umar, Usman, Hazar, ancient belief, narration.

Kirish. Xalq qo‘shiqlari qadim davrlardan buyon ajdodlarimizning olamni anglash yo‘sinini, tevarak-javonibda yuz berayotgan tabiat hodisalariga munosabatini, dardu tashvishlarini, quvonchu shodliklarini, ijtimoiy dunyoqarashini hamda badiiy tafakkur tarzining rivojini o‘zida ifodalab kelgan. Shu bois ham inson ruhiy olamining nozik xilqatlari natijasi sifatida yuzaga keladigan misralarda uning ko‘ngil kechinmalari jo bo‘lgan.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbek folklorshunosligi XX asrda xalq qo‘shiqlarini yozib olish, to‘plash va o‘rganish sohasida ulkan yutuqlarga erishdi. Shu bois ham B.Sarimsoqov, M.Alaviya, O.Safarov, M.Jo‘rayev, A.Musaqulov, H.Razzoqovlarning qimmatli tadqiqotlari mahsuli bugun ham yosh olim va tadqiqotchilar uchun muhim manba vazifasini bajarmoqda. Ammo ijodkor xalqimiz orasida hali ham yozib olinishi zarur bo‘lgan, o‘zining monografik tadqiqotlarini kutayotgan folklor namunalari ko‘plab topiladi. Jumladan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida ham faol qo‘llaniladigan «Adirasman» xalq qo‘shig‘i ana shunday og‘zaki ijod namunalaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida isiriq ma‘nosida ishlatiladigan mazkur atama Qoraqalpog‘istonning qipchoq lahjasida gaplashuvchi aholisi orasida *adirasman*, o‘g‘uz lahjasida *isvant* atamalari bilan ifoda etiladi, qoraqalpoq tilida *adiraspan* (a‘diraspan) shaklida qo‘llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-genetik hamda folklorshunoslik tahlili metodlaridan foydalanildi. “Adirasman” qo‘shig‘ining Qoraqalpog‘iston, Xorazm va boshqa hududlarda uchraydigan variantlari dala folklor ekspeditsiyalari asosida yozib olinib, o‘zaro

qiyoslandi. Qo‘shiq matnlaridagi obrazlar, motivlar, diniy-magik tasavvurlar hamda marosim unsurlari lingvopoetik va semantik jihatdan tahlil qilindi. Shuningdek, xalq tabobati, shomonlik va islomiy qarashlar bilan bog‘liq elementlar tarixiy-etnografik manbalar asosida izohlandi. Tadqiqot jarayonida folklor namunalarning funksional vazifasi, ijro muhiti va turkiy xalqlar og‘zaki ijodidagi mushtarak hamda o‘ziga xos jihatlari aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. O‘ziga xos tarzda tinch ohang bilan, muayyan bir ritm asosida ijro etiladigan «Adirasman» qo‘shig‘i ajdodlarimizning qadim e‘tiqodlari – olovga va o‘simliklarga bo‘lgan magik munosabatlari hosilasi o‘laroq yuzaga kelgan. Jumladan, Amudaryo tumanida istiqomat qiluvchi, 1942 yilda tug‘ilgan (78 yoshli) Aysha Ismoilovadan yozib olingan (yozib oluvchi: H.Allambergenov), nisbatan to‘liqroq deya taxmin qilingan quyidagi satrlarda bu jihat aniqroq nasoyon bo‘ladi:

Adirasman degan senmisan?

Ming-da bir baloga emmisan?

Adirasman, Adirasman,

Seni jibardi O‘mar, O‘sman.

Ko‘zi tiyganning ko‘zi chiqsin!

Qo‘li tiyganning qo‘li sinsin!

Adirasman degan senmisan?

Ming-da bir baloga emmisan?

Qo‘shiq matniga ko‘ra isiriq xuddi jonli predmet kabi tasavvur qilingan. Shu bois uni tutatayotgan kishi ijroni «Adirasman degan senmisan? Ming-da bir baloga emmisan?» deya unga murojaat bilan boshlaydi. Mazkur jarayon xuddi qadim shomonlik tasavvurlari bilan aloqadordek taassurot uyg‘otadi. Zotan, A.Musaqulov ta‘kidlaganidek, «bizgacha yetib kelgan qo‘shiqlar xalq an‘anaviy lirikasida totemizm rudimentlariga nisbatan shomonlik reliktlari kuchli va ko‘proq saqlanib qolganligi hamda shomonizm xalqimiz tarixida uzoq asrlar yetakchi diniy mafkura bo‘lganligini ko‘rsatadi» [3:77]. Uchinchi, to‘rtinchi misralarda esa adirasmani Sharq xalqlarida keng tarqalgan chahoryorlar tomonidan yuborilgan ilohiy o‘simlik sifatida talqin qilingan, deyish mumkin.

Qo‘shiqning keyingi bandida isiriq tutatilayotgan shaxsni yomon ko‘zlardan, qo‘llardan himoya qilish bilan bog‘liq iltijoni o‘zida aks ettiruvchi qarashlar ifodalanadi. Bunda ajdodlarimizning so‘zda ilohiy kuch-qudrat borligiga, u orqali inson maqsad-niyati, tilagini yuzaga chiqarish bilan bog‘liq animistik ishonchi bo‘rtib ko‘rinadi. Folklorshunos olimlarimiz, xususan, Olimjon Qayumovning bildirishicha, bemorlarni so‘z sehri vositasida davolash, yo‘qolgan narsalarni topish va mushkul ishlarni osonlashtirish maqsadida magik aytilar aytish an‘anasi nafaqat Markaziy Osiyoda yashovchi turkiy qavmlar, balki Sibir hamda Kavkaz turkiy xalqlari orasida ham keng tarqalgan [8:6].

Shu tariqa so‘zda g‘ayritabiiy kuch-qudratning mavjudligini his etish, mana shu ilohiy holat oldida o‘zini ojiz sezish asnosida og‘zaki ijod namunalari ayni mazmundagi qarashlar paydo bo‘lgan. Zotan B.Sarimsoqov ta‘kidlaganidek, «uzoq o‘tmishda kishilar so‘zning inson ruhiyatiga ko‘rsatadigan ta‘sirini bevosita so‘z mazmunidan emas, balki uning tarkibidagi allaqanday g‘ayritabiiy kuch-qudrat ta‘siridan deb tushunganlar. Shuning uchun ham ularning tasavvurida so‘zlar yaxshi va yomon kabi turlarga ajralgan. Yaxshi so‘zlar insonga sog‘lik, baxt keltirsa, yomon so‘zlar ularga baxtsizlik keltirgan» [1: 109].

Qoraqalpog‘iston Respublikasining To‘rtko‘l tumani Oqboqli qishlog‘ida yashaydigan, 1954 yilda tug‘ilgan Guljon Matyaqubovadan yozib olingan quyidagi namunada isiriqning «isvant» atamasi bilan

ifodalanganini ko‘ramiz. Qo‘shiq matnida kasalning shifo topishi uchun isvant tutatilmasa, ijrochining aybdor bo‘lib qolishi, mabodo isiriq tutatilsayu, biroq kasal odam davo topmay qoladigan bo‘lsa, unda bu holatga qadimdan saqlanib qolgan dunyoqarash mahsuli sifatida murojaat qilayotgan predmetning aybdorligi ta’kidlanadi:

Xazars isvant sanmisan?
 Durli balog‘a emmisan?
 Em bo‘lmasang san zomin,
 Tutatmasam man zomin.
 Isiriq-jimiriq sanmisan?
 Durli balog‘a emmisan?
 Go‘z atganning go‘zzi chiqqay,
 Qast atganning beli chiqqay.

Xuddi shu holatni Qoraqalpog‘istonning Taxtakopir tumani Qara o‘y qishlog‘ida istiqomat qiluvchi, 1952 yilda tug‘ilgan Ulbiyke O‘teniyazovadan yozib olingan qoraqalpoqcha parchada ham kuzatishimiz mumkin. Qizig‘i shundaki, ushbu namuna boshqa versiyalardan farqli ravishda isiriqqa salom berish bilan boshlanadi:

Assalao‘ma aleykum, a‘diraspan,
 Bizdi sizge jiberdi Omar, Ospan.
 Jazylmasam mag‘an shert,
 Jazyldyrmasaḡ sag‘an shert!

Xorazm viloyati Hazorasp tumanida yashovchi, 1953 yilda tug‘ilgan Sapargul Masharipovadan yozib olingan navbatdagi qo‘shiq matni esa boshqa shu mavzudagi turkiy qo‘shiqlardan hajmining nisbatan yirikligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, kasalga kimningdir suqi kirgan bo‘lsa yoxud hayotda qandaydir yutuqlari uchun paydo bo‘lgan hasad bois boshqalar buni qabul qila olmayotgan bo‘lsa, keluvchi ziyon uning o‘ziga borishi ifodalangan:

Isvant dayan bu sanmisan?
 Durli balog‘a emmisan?
 Go‘z atganni go‘zzi chiqqay,
 Go‘tarolmag‘ani beli sing‘ay,
 Atlag‘ay, chatlag‘ay, partlag‘ay.
 Bar qarni katta boylara,
 Nerdan girgan bo‘lsang sho‘ra,
 Chiq, chiq, chiq.
 Hazor isvant, hazor isvant,
 Tutmasam manda guno(h),
 Em bo‘masang sanda guno(h).

Shunisi ham borki, mazkur mavzudagi xalq qo‘shiqlarida qo‘llanilgan hazor, xazars so‘zlarini oddiy aholi Xorazm viloyatidagi Xazarsp tumaniga aloqador holda ham tushunadilar. Biroq bu xvlq etimologiyasiga mansub qarash bo‘lib, ilmiy asosi yo‘q deya baholaymiz. Asli hazor – forscha so‘z bo‘lib, «ming» ma’nosini bildirgan. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da ham eskirgan kitobiy so‘z sifatida o‘zbek tilida sanoq sonni emas, balki son-sanoqsiz, juda ko‘p, g‘oyat, benihoyat, cheksiz tushunchalarini ifodalash uchun qo‘llanishi bayon qilingan [7:480]. Bundan tashqari, tuman nomi ham aslida «hazor» –

ming, «asp» – ot ma'nolarini ifolovchi so'zlarning birikishidan paydo bo'lganini unutmashimiz lozim. Demak, hazor – «ko'p», «cheksiz», shu bilan birgalikda «qudratli» ma'nolarini ifodalaydigan sifatlovchi vazifasini bajargan.

Xorazm viloyati Bog'ot tumani Mirishkor qishlog'ida yashovchi, 1982 yilda tug'ilgan Sayyora Abdirimovadan yozib olingan parchada esa kasallik va ziyon-zahmatning odamzoddan uzoqlarga – ko'llarga, cho'llarga ketishi, oddiy aholi orasida bo'lmasligi, chunki, bemorni davolatish (Abdulla Qahhor hikoyasida tasvirlangani kabi) oson bo'lmasligi ta'kidlanadi:

Ko'llar(g)a bor, cho'llar(g)a bor,
Bizardiy g'ariblarda ne bor?

Adirasman qo'shig'i ko'p hollarda oilaning qaysidir a'zosi shamollaganida yoki biror boshqa kasallik paydo bo'lganida yoshi katta ayollar tomonidan, shuningdek, to'y marosimlarida va bolani ilk bora beshikka belash kabi urf-odat, an'analar bilan bog'liq jarayonlarda esa odatda kayvoni ayollar tomonidan isiriq tutatish bilan birga ijro etiladi. Atoqli folklorshunos Muzayana Alaviya o'rinli ta'kidlaganidek, «marosim qo'shiqlarining asosiy ijodchilari va ijrochilari xotin-qizlardir» [4:5]. Negaki, qadimdan oilaviy-maishiy marosimlarning o'tkazilishi bilan bog'liq mayda detallarni taxt qilish, u yoki bu hodisaga munosabatini kishi ruhiyatiga aloqador holda yetkazishda onalarning va yoshi katta ammayu xolalarning, kayvoni ayollarning o'rni katta bo'lgan. Ustoz folklorshunos Omonulla Madayevning yozishicha, bola beshikka belanganidan keyin uning ustidan sochqilar sochilib, isiriq tutatilgan va quyidagi aytim aytilgan:

Isiriq, isiriq,
Chatnasin, isiriq,
Tutasin isiriq,
Bolamga ko'z tegmasin.
Kim qo'zimga ko'z qilsa,
Ko'zlari oqib tushsin. [10:221]

Ana shu jarayondan so'ng beshikdagi bola boshqa xonaga olib chiqilib, mehmonlarga osh tarqatilgan, ayol-qizlar turli matolar va kiyimliklar bilan chorlangan.

Asli Ellikqal'a tumanida tug'ilib voyaga yetgan, 1974 yilda tug'ilgan Sayyora Bekchanovadan yozib olingan versiyada esa «yovuz kuch»larni quvishga urinish, insu jinlarni «haydash» kuzatiladi:

Isfant dagan sanmisan?
Turli balog'a emmisan?
Ko'z atganning ko'zi chiqsin,
Suq atganning suqi chiqsin.
Nerdan kegan bo'sang sho'rdan chiq,
Chiq-chiq-chiq, kish-kish-kish!

Bugungi kunda mazkur qo'shiq matnini ko'pchilikning to'liq bilmasligi ham bor gap. Shuning uchun bo'lsa kerak, aksariyat hollarda, masalan, Qoraqalpog'istonda faqat ikki yoki to'rt (ko'pincha «Adirasman degan senmisan? Ming-da bir baloga emmisan? Ko'zi tiyganning ko'zi chiqsin, Qo'li tiyganning qo'li sinsin!») misralarigina ijro etiladi, xolos.

Isiriq bilan bog'liq shu kabi tushunchalar xalq orasida u haqda kichik paremiologik birliklarning ham shakllanishiga sabab bo'lgan. Jumladan, Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning «Hikmatnoma» kitobida keltirilgan «Isiriqdan jin qochar, yuduriqdan – jinni» (yuduriq – mushtum)

maqoli fikrimiz dalilidir. Ayni shu manbada xalq tabobatida isiriqdan tayyorlangan suyuqlik bilan qichima, bod va teri kasalliklari davolangani, foydali xususiyatlarini bilmagan kishilar unga ilohiy tus berganlari, chunonchi, uyda isiriq tutatilsa, u barcha jin va alvastilarni haydab chiqarishi va insonning ming bir dardiga davo bo'lishi, shu sababli isiriq bolalarga qizamiq chiqqanda, yangi farzand ko'rilganda va ba'zan o'g'il to'yi, mavlud kabi marosimlarda, ko'chiriq qilishda tutatilishi bayon qilingan. Vaholanki, isiriqda hech qanday ilohiy sir yo'qligini, undagi hamma sir yondirilganida ajraladigan tutunning dezinfeksiya qilish xususiyatida ekani, chindan ham, isiriq tutuni havoni turlicha zararli mikroblardan tozalashi va o'ziga xos yoqimli isi bilan qo'lansa hidlarni yo'qotishi bayon qilingan. [5:162]

Folklorshunos M.Jo'rayev tomonidan to'plab, nashrga tayyorlangan «Oy oldida bir yulduz» o'zbek xalq marosim qo'shiqlari kitobida chaqaloqqa isiriq tutatayotganda aytiladigan aytimlar jamlangan. Xususan, Buxoro viloyatining Qorako'l tumani Jig'achi qishlog'ida yashovchi Jumaxol Mavlonovadan 1981 yilda yozib olingan aytimning ijrosi bilan bog'liq quyidagi voqea ham keltirilgan: «Chaqaloqqa isiriq solganda bir idishda cho'g' olib kelib, uning ustiga isiriq tashlanadi. Bolani ko'tarib bir necha marta isiriq tutatilayotgan idish ustidan aylantiradilar, so'ngra bosh kiyimini yechib olib, isiriq tutuniga tutadilar va boshiga kiygizadilar. Isiriq tutatilganda shunday aytim aytiladi:

Hazorisvand hazor dori,
Ming dardlarga san dori,
Ko'llarga bor,
Cho'llarga bor,
Qorni katta boylarga bor,
Suvi qurigan soylarga bor,
Bu norasidada nima gunoh bor!»

Ushbu holat turli hududlarda yashayotgan turkiy xalqlar og'zaki ijod namunalarining mushtarak xususiyatlarga, shuningdek, ba'zi o'ziga xosliklarga ham ega ekanligini ham yana bir bor dalillaydi.

O'rta Osiyo xalqlari tabobatida isiriq tutuni shamollash bilan bog'liq holatlarda davolovchi, uy yoki xonani gigiyenik vosita sifatida tozalovchi tabiiy dorivor vosita sifatida ko'rsatiladi. Shu bilan birga, qadim magik tasavvurlar hosilasi – insu jinlardan, yomon ko'zlardan, nazar-suqdan himoyalovchi vazifasini ham bajaradi. Guljahon Mardonovaning «Nur to'la uy» risolasida esa quyidagi rivoyat keltiriladi: «Rivoyat qilishlaricha, bir qishloqda o'lat tarqalibdi. Jonivorlar bilan birga odamlar ham qirila boshlabdi. Xullas, qishloqda bir cholu kampirdan boshqa hech kim qolmabdi. Odamlar kelib buning sababini so'rganlarida: «Har kuni, har daqiqa isiriq tutatib turdik», deya javob beribdilar» [2:30].

Kuzatishlarimizdan kelib chiqib aytish mumkinki, ushbu xalq qo'shig'ining shakllanish davrlarini o'lkamizda zardushtiylik an'alarining yuzaga kelish davrlari bilan bog'liq holda talqin qilish o'rinli bo'ladi. Negaki, ayni shu davrlarda ajdodlarimizning olov bilan bog'liq e'tiqodi, unga sig'inishi, jonli kabi munosabatda bo'lishi kundalik turmush tarziga aylangan edi. Folklorshunos ustoz J.Eshonqulovning ta'kidlaganidek, «ajdodlarimiz bugun ibtidoiy davr deb baho beriladigan paytlarda bizga qaraganda yuz karra shoirroq edilar... bugungi til bilan aytganda o'sha minglab yillar avval ularning tafakkur tarzi «poetik mushohada» tarzida edi: hayotlari va tabiatdagi har bir narsani tasavvur qilgan tushunchalarning ramzi sifatida qabul qilar qilardilar U paytlar osmon, suv, ko'kat, quyosh, oy, yorug'lik, zulmat – Tangrilar edi» [6:136].

Folklor namunalarining davrlar o'tishi bilan o'zgarishlarga uchrashi, sayqallanishi, yangi tasvirlar, obrazlar hamda motivlar bilan boyib borishi tabiiy jarayondir. Shu ma'noda, qo'shiq matnidagi Umar,

Usmon obrazlari ham islomdan keyingi davrlarda, VIII asrdan soʻng shakllangan deyish mumkin. Chunki islomning keng tarqalishida asosiy rol oʻynagan bu xalifalar nomlari, qilgan ezgu ishlari va bajargan amallari, Muhammad s.a.v. bilan oʻrtalarida boʻlib suhbatlar, voqealar diniy-maʼrifiy manbalarda hamda xalq orasida keng tarqalgan ham ediki, ana shu holat ushbu muqaddas nomlarning qoʻshiq matniga kirishiga sabab boʻlgan. Jumladan, Abdusodiq Irisovning «Chahoryorlar» – mashhur toʻrt xalifa haqida risolasida Muhammad paygʻambarning quyidagi hadisi keltiriladi: «Haq taolo, doʻstlarimni butun insonlarga fazilatli qilib yaratgan. Bu doʻstlarim ichida toʻrt kishi – Abu Bakr, Umar, Usmon va Alining fazilatleri yuqori edi. Ularni doʻstlarimni eng yaxshisi qildi». Yoki Umarning doim paygʻambar (sallallohu alayhi vassallam)ga hamroh boʻlganligi, u bilan yaqin hamsuhbat ekanligi, shu jihatdan u paygʻambar bilan yuz bergan barcha voqealardan xabardor boʻlgani, barcha shaharlarda yuz bergan janglarda paygʻambar (sallallohu alayhi vassallam) bilan yelkama-yelka qatnashgani va unga munosabati bayon qilingan: «Paygʻambar (sallallohu alayhi vassallam) aytar ekanlar: – Allohga qasam ichib aytamanki, ey Umar, shayton aslo-aslo senga roʻpara kelolmaydi, sen qaysi yoʻlga yursang, u, albatta, boshqa yoʻldan ketgusidir!» [9:12] Yoki Bibi Oyshadan keltirilgan naqlda bir kuni havo issiq boʻlgani uchun kiyimlarini yengillashtirgan, pochalarini tizzalarigacha shimargan paygʻambarimiz (sallallohu alayhi vassallam)ning huzurlariga Abu Bakr hamda Umar birin-ketin kirib kelganlarida shu holicha koʻrishadilar. Biroq oradan koʻp oʻtmay, bu yerga Usmon ibn Affon kelganida kiyimlarini, pochalarini toʻgʻrilagani, yonboshlagan holatidan qoʻzgʻalib, tik oʻtirib suhbatlashgani va keyinchalik bu masalada Oysha roziyallohu anho bilan suhbatlari bayoni keltirilgan: «Otam Abu Bakr kelganda ham holatingizni buzmadingiz, Umar kelganda ham. Ammo Usmon kelganda oʻnglanib oʻtirdingiz, nega bunday qildingiz? Shunda paygʻambarimiz (sallallohu alayhi vassallam) Oysha onamizga qarab: – Malaklar hayo qilgan bir kishidan men hayo qilmaymi? – deb javob qiladilar» [9:21-22].

Umuman, shu kabi ogʻzaki va yozma manbalardagi avliyo zotlarning hayoti va faoliyati bilan bogʻliq hodisalar bois ularning muborak nomlari xalq qoʻshiqalaridan, jumladan, «Adirasman» qoʻshigʻi tarkibidan oʻrin olgan. Bundan tashqari, qozoq xalqi orasida aytiluvchi, quyida mazmuni keltirilayotgan, ayni ismlar ham zikr qilingan qoʻshiq bu oʻsimlikni uzishdan oldin aytilishi zarur boʻlgan shart sifatida koʻrsatilgan:

Assalaumagʻaleykum adyraspan,
Meni sagʻan jiberdi Omar Ospan,
Jangʻa dāru, dertke shipa bolgʻay,
Jamandıqtan saqtay gər, sabılyıstan. [11]

Mazmuni:

Assalomu alaykum, adirasman,
Meni senga yubordi Umar, Usmon.
Jonga darmon, dardga shifo boʻlgay,
Saqlagin yomonlikdan, kurashlardan.

Adirasmani yulishdan oldin ijro qilinishi kerak boʻlgan qoʻshiqqa izoh sifatida ifoda etiladigan mazkur afsona mazmunida esa qoʻshiq nomining kelib chiqishi bayon etilgan:

Hazrati Usmon lashkarlar bilan jangga otlanib ketayotganida yoʻl-yoʻlakay bir manzilda tunamoqchi boʻladi. Uning ulkan qoʻshin bilan kelayotganini eshitgan yov yashirincha kelib, uxlab yotgan askarlarning otlarini ipdan boʻshatib yuboradi. Egar-jabduqli otsiz esa uzoqqa bora olmayсан. Kutilmaganda, yoppasiga hurkib qochgan yilqining orasidan hazrati Usmonning oti bir tup adirasmanga

chilviri bilan o‘ralishib, keta olmay qolibdi. Ana shu ot aylanib turgan joyga boshqa yilqilar ham tugal yig‘ilib olishibdi.

Chilviro‘ralishgan adirasmani Usmon to‘rvasiga solib olibdi. Dushmanni yengib qaytganidan so‘ng, payg‘ambarga bo‘lgan voqeani bayon qilibdi, bu o‘simlikni «adirasman» deb nomlaganini aytadi. Adirasmaning bu «xizmat»iga rozi bo‘lgan Payg‘ambarimiz «Lashkarlarimni omon olib qolgan adirasman bundan keyin mening ummatimga xizmat qilsin» deya unga dam solgan ekan.

Payg‘ambarning o‘zi dam solgan o‘simlikni shartini aytmadan yulishga bo‘lmaydigani shundan ekan. [11]

Xulosa. Umuman, «Adirasman» qo‘shiqlari ajdodlarimizning qadim shomonlik davrlariga oid bo‘lgan badiiy tafakkuri mahsuli sifatida yuzaga kelgan og‘zaki ijod namunalari. Isiriq tutunining xalq tabobatiga oid belgilari asosida diniy-magik tushunchalar ham shakllangan. Islomdan keyin davrlarda esa karomatli avliyolar bilan bog‘liq afsona va rivoyatlar asosida Umar, Usmon obrazlari kirib kelgan. Xalq tabobatiga oid belgilari vositasida esa urf-odatlar, an‘ana va marosimlar, shuningdek kundalik turmush tarzidan ham mustahkam o‘rin olgan.

Bugungi kunda turli hududlarda yashovchi, tiliyu dini, dunyoqarashi, urf-odat va an‘analari umumiy bo‘lgan turkiy xalqlar orasida ilohiy kuchga ega bo‘lgan, davolovchi, yomon nazar hamda kuchlarni quvish xususiyatiga ega bo‘lgan folklor namunasi sifatida hozirgacha yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: «O‘qituvchi», 1990.
2. Mardonova G. Nur to‘la uy. – Toshkent: Mehnat, 1992.
3. Musaqulov A. O‘zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
4. Oq olma, qizil olma. O‘zbek xalq qo‘shiqlari. To‘plovchi: Muzayyana Alaviya. – Toshkent: Badiiy nashriyot, 1972.
5. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Hikmatnoma. O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 1990.
6. Eshonqulov J. Folklor: obraz va talqin. – Qarshi: Nasaf, 1999.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. Beshinchi jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
8. Qayumov O. O‘zbekshomonmarosimlarifolkloriningjanrlartarkibi. – Navoiy, 2007.
9. Irisov A. Chahoryorlar(mashhurto‘rtxalifahaqidarisola) – Toshkent: Fan, 1993.
10. Madayev O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi (o‘quv qo‘llanma). - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
11. <https://informburo.kz/pikir/saya-kasyimbek/atasynan-adastyрмаan-adyraspan.html>

Allamberganova Nodira Gulmurzaevna,
NukusDPI O'zbek adabiyoti kafedrasida dotsenti
Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: farzona-n@mail.ru
ORCID: 0009-0009-3915-2320

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251594>

**“ALPOMISH” SUJETLI EPIK ASARLARNING QIYOSIY TADQIQI
(O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA TATAR FOLKLORI MISOLIDA)**

Annotatsiya. Dunyo xalqlari epik merosida voqeaband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli epik asarlar muhim o‘rin tutadi. Xususan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida og‘izdan-og‘izga o‘tib, bir necha mingyilliklar davomida sayqallanib kelgan qahramonlik dostonlari nafaqat umumturkiy, balki umumjahon madaniyati va badiiy tafakkuri rivojiga ham sezilarli ta’sir etgan. “Alpomish” dostoni klassik eposning yorqin namunasi va millat o‘zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo‘lgani uchun unda xalqning ma’naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan.

Mazkur maqolada O‘zbek va qoraqalpoq folklorida doston shaklida hamda tatar folklorida alplik hikoyati shaklida turli versiya hamda variantlarda yetib kelgan “Alpomish” sujetli epik asarlar qiyosiy tahlil qilinib, ulardagi umumiyliklar va o‘ziga xosliklar aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: folklor, qahramonlik dostoni, bosh qahramon, alplik hikoyati, sujet, motiv, qiyosiy tahlil.

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ С СЮЖЕТОМ
«АЛПОМЫШ»
(НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКСКОГО, КАРАКАЛПАКСКОГО И ТАТАРСКОГО ФОЛЬКЛОРА)**

Аннотация. В эпическом наследии народов мира важное место занимают крупные эпические произведения, основанные на событийном сюжете. В частности, героические дастаны тюркских народов, передававшиеся из уст в уста и совершенствовавшиеся на протяжении тысячелетий, оказали значительное влияние не только на общетюркскую, но и на мировую культуру и художественное мышление. Дастан «Алпомыш» является ярким образцом классического эпоса и литературно-эстетическим памятником, отражающим национальную самобытность народа, его духовную силу, культуру, стойкость и высокие идеалы. В данной статье проводится сравнительный анализ эпических произведений с сюжетом «Алпомыш», сохранившихся в узбекском и каракалпакском фольклоре в форме дастана, а в татарском фольклоре — в форме богатырского сказания, выявляются их общие и специфические особенности.

Ключевые слова: фольклор, героический дастан, главный герой, богатырское сказание, сюжет, мотив, сравнительный анализ.

**A COMPARATIVE STUDY OF EPIC WORKS BASED ON THE “ALPOMISH” PLOT
(ON THE EXAMPLE OF UZBEK, KARAKALPAK, AND TATAR FOLKLORE)**

Abstract. Large-scale epic works based on event-centered plots occupy an important place in the epic heritage of the peoples of the world. In particular, heroic epics of the Turkic peoples, transmitted orally and polished over thousands of years, have had a significant influence not only on the common Turkic culture but also on world culture and artistic thought. The epic “Alpomish” is a vivid example of

the classical epic tradition and a literary-aesthetic monument reflecting the spiritual power, culture, strong will, and high ideals of the nation. This article comparatively analyzes epic works with the “Alpomish” plot preserved in Uzbek and Karakalpak folklore in the form of dastans, and in Tatar folklore in the form of heroic tales, identifying their common and distinctive features.

Keywords: *folklore, heroic epic, main hero, heroic tale, plot, motif, comparative analysis.*

Kirish. Dunyo xalqlari epik merosida voqeband syujet asosiga qurilgan yirik hajmli epik asarlar muhim o‘rin tutadi. Xususan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida og‘izdan-og‘izga o‘tib, bir necha mingyilliklar davomida sayqallanib kelgan qahramonlik dostonlari nafaqat umumturkiy, balki umumjahon madaniyati va badiiy tafakkuri rivojiga ham sezilarli ta‘sir etgan. “Alpomish” dostoni klassik eposning yorqin namunasi va millat o‘zligini namoyon etadigan adabiy-estetik obida bo‘lgani uchun unda xalqning ma‘naviy-ruhiy qudrati, madaniyati, mustahkam irodasi, yuksak ideallari ifodasi mujassamlashgan. Shu bois, jahon folklorshunosligida qahramonlik eposining yaratilishi, epik syujet genezisi va tipologiyasi, poetikasi, matniy qurilishida nasriy va she‘riy parchalar almashinuvi, obrazlar tizimi, baxshi (jirov, oqin) va baxshichilik, ularning ijro usullari, folklor matnlarida so‘zga munosabat masalalarini tadqiq etish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan “Alpomish” turkum dostonlari tarixiy ahamiyati va badiiy qiymati hamisha ko‘plab folklorshunos, adabiyotshunos, faylasuf, tarixchi hamda etnograflarning e‘tiborini o‘ziga jalb qilgan. Jumladan, turkiy xalqlar eposini tadqiq etishda A.K.Borovkov, V.M.Jirmunskiy, H.V. Paksoy, K.Rayxl, Metin Ergun, In Gyong O singari jahon olimlarining xizmatlari beqiyos.

“Alpomish” nomi bilan bog‘liq epik asarlar milliy folklorshunosliklarda ham muayyan darajada tadqiq qilingan. O‘zbek folklorshunoslaridan G‘.O.Yunusov, H.T.Zarifov, T.Mirzaev, O.Madaev, S.Ro‘zimboev, M.Jo‘raev, I.Yormatov, Sh.Turdimov, J.Eshonqulov kabi olimlar dostonni turli yo‘nalishda o‘rgangan bo‘lsalar, mazkur badiiy obida I.T.Sag‘itov, N.Davqaraev, Q.Ayimbetov, Q.Maqqetov, S.Bahadirova, J.Xoshniyazov, K.Allambergenov kabi qoraqalpoq folklorshunos olimlari tomonidan ham tadqiq etilgan. Tatar folklorshunoslaridan F.Urmenchev F.Axmetovalar bu borada yirik tadqiqotlarni amalga oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy hamda motiv tahlili metodlaridan foydalanildi. O‘zbek, qoraqalpoq va tatar folkloridagi “Alpomish” sujetli epik asarlar syujet qurilishi, obrazlar tizimi, motivlar talqini va poetik xususiyatlari asosida o‘zaro qiyoslandi. Tadqiqot jarayonida folklor matnlarini tekstologik tahlil qilish, milliy versiyalardagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlash, ularning tarixiy-genetik aloqalarini yoritishga alohida e‘tibor qaratildi. Shuningdek, folklorshunos olimlarning ilmiy qarashlari va mavjud nazariy manbalar asosida ilmiy xulosalar chiqarildi.

Tahlil va natijalar. Dunyo folklorshunosligida “Alpomish” dostonini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar ham anchagina. Masalan, turk folklorshunosligida Metin Ergunning “Bamsi Biyrek ile “Alpamis” destaninin co‘g‘rafiyasi” nomli tadqiqoti Alpomish dostonini qiyosiy o‘rganish yuzasidan amalga oshirilgan yirik tadqiqotlardan sananadi.

O‘zbek folklorshunosligida ham qiyosiy-tipologik metod asosida bir qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Masalan, “Atoqli folklorshunos olim H.T.Zarifovning o‘zbek xalq dostonlarining tarixiy asoslariga doir tadqiqotlarida, M.Afzalov, G‘.Jalolov, K.Imomov, X.Egamovlarning o‘zbek xalq ertaklarining janr xususiyatlari, genezisi va badiiyatiga doir ilmiy asarlarida, shuningdek, M.Saidov, M.Murodov, T.Mirzaev, S.Ro‘zimboev, H.Abdullaevlarning dostonchilik an‘analari, dostonlar syujeti va

obrazlari tarkibini o'rganishga bag'ishlangan ishlarida o'zbek folklori asarlarini Markaziy Osiyo va hatto, jahon xalqlari og'zaki badiiy ijodi namunalari bilan qiyosiy tahlilga tortish tajribasi faol qo'llanildi" (Jo'raev & Eshonqulov, 2017, b.92).

Xalq dostonlarini qiyosiy tadqiq etish tajribasi qoraqalpoq folklorshunosligida ham shakllandi va rivojlandi. I.Sag'itovning "Qaraqalpaq xalqining qahramonlik eposi (Qoraqalpoq eposini boshqa turkiy tilli xalqlarning eposi bilan qiyosiy o'rganish)" mavzusidagi filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi qoraqalpoq folklorshunosligida birinchilardan bo'lib qiyosiy-tipologik metod asosidagi ko'lamli tadqiqot bo'ldi. Mazkur tadqiqotning uchinchi bobi bevosita "Alpomish" dostonining versiya va variantlariga bag'ishlangan bo'lib, unda dostonning qoraqalpoq, o'zbek, qozoq versiyalarining o'xshashliklari va o'ziga xosliklari qiyoslash usuli orqali keng yoritiladi (Сағитов, 1962, б.333).

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mazkur dostonning dunyo folklorshunosligida o'rganilishida tarjimalarning o'rni beqiyos. Dostonning Jiyemurod Jirov varianti Divaev tomonidan birinchi marta rus tiliga tarjima va izohlari bilan arab imlosida bosilib chiqqach, turkiy xalqlarning shu nomli epik asari folklorshunoslar uchun tadqiqot obyektiga aylangan. Masalan, professor Hasan Poksoyning Buyuk Britaniya ilm dargohlarida yaratgan dastlabki yirik asari "Alpomish" O'rta Osiyoning o'zligi rus hukmi ostida" deb nomlangan bo'lib, mazkur tadqiqot aynan A.Divaev nashri asosida amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalari ingliz va turk tillarida kitob holida nashr etilgan (Paksoy H.B. 1989, ;

Shuningdek, o'zbek folklorshunos olimi Anvar Bo'ronov tomonidan Alpomish syujetli epik asarlarning tatar, boshqird va oltoy versiyalarining o'zbek tiliga tarjima qilinishi ko'plab qiyosiy aspektida amalga oshiriladigan ilmiy tadqiqotlarga manba bo'la oladi. Chunki bu tipdagi epik obidalar qiyosiy o'rganilgandagina asar syujetini yorqinroq tasvirlash va milliy o'ziga xosliklarni teranroq anglash imkonini beradi.

Turkiy xalqlar millatlarga ajralib, o'z tili, madaniyati va urf-odatlariga ega bo'lgani kabi yagona manba asosida shakllangan asarlar ham keyinchalik, har bir xalqning sof milliy asarlariga aylanadi va qadrlanadi. Dostonning hech bir versiyasi bir-biridan ko'chirilgan va biri ikkinchisining davomi bo'lolmaydi. Chunki qachonlardir bir qavm, bir elat bo'lib yashagan va keyingi taraqqiyot davrida alohida millat bo'lib shakllangan turkiy xalqlar folklori o'zi mansub millatning belgilarini o'zida namoyon qiladi. Taniqli folklorshunos T.Mirzaev "Alpomish" syujetining yaratilishi haqida shunday deydi: "Alpomish" dostoni variantlarida saqlanib qolgan qadimgi motivlar va tushunchalar olis o'tmish zamonlarda bobo syujet bo'lganidan dalolat beradi (Mirzayev, 1999, b.21).

Folklorshunos M.Jo'rayev "Yoqut qahramonlik eposi Olonxo va o'zbek xalq dostoni "Alpomish" (an'anaviy motivlarning tarixiy va qiyosiy tahlili)" nomli maqolasida: "O'zbek xalq qahramonlik dostoni "Alpomish" syujeti qadimgi turkiy mifologiyaning arxaik an'analari bilan bog'liq bo'lgan folklorning o'ziga xos asari va turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining eng yaxshi namunalaridan biridir. Bu dostonning o'ziga xos milliy variantlari qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird, oltoy, no'g'ay, tojik xalq og'zaki ijodida qayd etilgan, "Qo'rqut ota kitobi"da bayon etilgan o'g'uz varianti ham ma'lum" (Жыраев, 2013),- deya "Alpomish" dostoni syujetining deyarli barcha turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham mavjudligini ta'kidlab o'tsa, folklorshunos R.G.Yagfarov: "Barcha turkiy xalqlarda "Alpomish"ning asosiy syujet liniyasi o'zgarishsiz qoladi",-deya mazkur asarlarning bir syujetdan o'sib chiqqaniga e'tibor qaratadi (Ягафаров, 2007).

Turkiy xalqlarning birligining ramzi bo'lgan va ularning umummilliy merosi hisoblangan "Alpomish" dostoni haqida folklorshunos Hasan Paksoy shunday fikr bildiradi: "Alpamish bir Türk dostonidir - edebi-sözlü tarihtir - ve Orta Asya Türk sözlü edebiyatının başlıca öneklerindedir. Sahiplerinin ve yaratıcılarının etnik kimlik, tarih, gelenekler ve değer düzenlerinin en önemli kaynağıdır. Çoğunlukla şiir şeklinde olan Alpamış destanı Doğu Altaylar'dan Batı Urallar'a ve güneyde Türkistan'a kadarki alanda bilinir ve anlatılır. Türk toplumlarının özgürlük uğraşlarının anısını kutlar. Destanın derlenmesine neden olan olayların çok eski bir döneme ait olduğunu düşünmek güç değildir; ...Destanın Boz Atlı Bamsı Beyrek'in Hikâyesi adını taşıyan belli başlı değişkenlerinden biri Dede Korkut Kitabı'nın bir kısmını oluşturur ve Azerbaycan ile Anadolu'da bilinir. Alpamış Orta Asya'nın her yerinde paylaşılan bir dstandır ve onu bilmek kimliğin ve millî gururun ayrılmaz bir parçasıdır" (Paksoy, 1989, b.11).

Darhaqiqat, turkiylar uchun o'zlikni anglash va milliy g'urur ramzi hisoblangan "Alpomish" dostonining versiya va variantlarini to'plash, yozib olish va uni turli aspektlarda o'rganish milliy folklorshunoslikda o'ziga xos shakllarda davom etib kelmoqda.

Alpomish – turkiy xalqlarning eng qadimiy va milliy qahramonlaridan bo'lib, tatar folklorida ham uning bir qancha variantlari uchraydi va mazkur qahramonlik ijod naminalarini o'rganish XX asrning 80-yillariga to'g'ri keladi. Tatar xalq qahramonlik eposlari haqidagi birinchi yirik tadqiqot F.Urmenchevning tatar qahramonlik eposlarini o'rganishga bag'ishlangan monografiyasi bo'ldi.

Flora Vagipovna Axmetova tomonidan tatar tilida "Tatar eposi. Dostonlar" nomi bilan 2004-yili nashr qilingan kitob esa tatar xalq epik merosiga bag'ishlangan tadqiqotlar ichida o'zining ko'lamdorligi bilan ajralib turadi. Kitobga tatar xalqining juda katta epik merosi jamlangan. Izohlar, sharhlar yozilganligi, har bir og'zaki ijod namunasi yozib olinishi va o'rganilishi haqida ma'lumotlar berilganligi kitobning ilmiy qimmatini yana-da oshiradi. U uch qismdan iborat bo'lib, birinchi bo'lim "Muhabbat dostonlari" deb ataladi va unga "Yusuf qissasi", "Sayfulmulk", "Tohir bilan Zuhro", "Layli bilan Majnun" kabi romanik dostonlar kiritiladi. Ikkinchi bo'lim "Tarixiy dostonlar" deb ataladi va unda tatar xalq og'zaki ijodiga mansub "Idege", "Tuktamishxan", "Abilqasim", "Kuplandi" kabi tarixiy dostonlar o'rin olgan. Uchinchi qism "Alplik hikoyatlari" deb atalgan bo'lib, bu bo'limda "Alipmamshan", "Alpamisha", "Alpansha hikoyati", "Alfamish", "Meshak Alip", "Aq Kubak" kabi hikoyatlar keltiriladi.

Tatar folklorshunoslarining ma'lumotlariga ko'ra, "Alpomish" syujeti bilan bog'liq yozib olingan o'n ikkita variant mavjud bo'lib, ular, asosan, uch turkumga bo'lib o'rganilgan. Birinchi turkum Sibir versiyasi unga "Alipmamshan", "Altmamshan", "Atmamshan alip" nomlari bilan ataladigan 6 ta variant kiradi. Ikkinchi turkumni "Alpamsha", (Alpansha) nomi bilan atalgan va Qozon tatarlari orasida tarqalgan to'rt variant tashkil qiladi. Uchinchi turkumni Qozonda bir necha marta nashr qilingan "Qissasi Alfamish" va undan tarqalgan "Alfamish" varianti tashkil qiladi (Axmetova, 2004, 6.485).

Tatar xalq og'zaki ijodining epik ijodi mahsuli bo'lgan mazkur hikoyatlar syujet qurilishi jihatidan o'zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari "Alpomish" syujetiga yaqin turadi. Ulardagi farzandsizlik, qahramonning tug'ilishi, sinov, safar, qahramonning qaytishi kabi motivlar milliy versiyalarning o'xshashliklarini ko'rsatib turadi. O'zbek va qoraqalpoq versiyalari hajman katta va doston shaklida yozilgani bois, tatar xalq alplik hikoyatlaridan syujetning ko'pqirraligi bilan ajralib turadi. Masalan, "Alipmamshan" hikoyasi: "Alipmamshanning otasi Aytubi xon bo'lgan, onasi Ko'nersuluv bo'lgan, singlisi Qarlig'achsuluv, xotini Marjonsuluv bo'lgan ekan", - deb boshlansa, "Alpansha hikoyati"da Alpomish uchta aka-ukaning uchinchisi deb ko'rsatiladi: "Burun-burun zamonda

butun dunyoga o‘z kuch-qudrati bilan tanilgan podsho bor edi. Bu podshoning uch o‘g‘li bo‘lib, eng kattasi Mustafo, o‘rtanchasi Koltaf, eng kichkinasi Alpansha ismli edi”,- deb boshlanadi. Mazkur kitobdan o‘rin olgan “Alfamish” hikoyati esa “Alfamish degan kishining otasi bir boy kishi bo‘ladi. Boybo‘ri degan bo‘ladi. Bolasi bo‘lmaydi. Bolasi bo‘lmagach, akasining bir bolasini oladi. Tug‘ishganinikini. Asrab olishga oladi. Bu bola juda-juda zo‘r bo‘ladi... Ismi Oltan” (Axmetova, 2004, 6.516).

Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li tilidan yozib olingan “Alpomish” dostoni esa quyidagicha boshlanadi: “Burungi o‘tgan zamonda, o‘n olti urug‘ Qo‘ng‘irot elida Dobonbiy degan o‘tdi. Dobonbiydan Alpinbiy degan o‘g‘il farzand paydo bo‘ldi. Alpinbiydan tag‘i ikki o‘g‘il paydo bo‘ldi: kattakonining otini Boybo‘ri qo‘ydi, kicgkinasining otini Boysari qo‘ydi. Boybo‘ri bilan Boysari ikkovi katta bo‘ldi. Boybo‘ri boy edi, Boysari shoy edi. Bul ikkovi ham farzandsiz bo‘ldi” (Alpomish, 2010, b.12).

Qoraqalpoq folklorshunosligida yozib olingan “Alpomish” dostonining Xojambergen Niyazov varianti shunday boshlanadi: “Ertadagi ayyom zamonda, Ul zamonning qadimida, Jiydali Boysun xalqida, Qo‘ng‘irot degan el edi, urug‘i edi irg‘aqli, Boybo‘ri, Boysari degan ikki tengdosh boy bo‘lib, bular dunyoga keldi” (Qaraqalpoq folklori, 2007, b.5).

Mazkur dostonning boshqird versiyasi shunday boshlanadi: “Qadim o‘tgan zamonda Aylarxan va Aqqubyaqxon qo‘shni bo‘lib yashagan, ikkisi juda qalin do‘st ekan. Ular birga ovga chiqar, ot minishda, kurashda, doston aytishda musobaqa o‘ynar, birga o‘yin-kulgu bilan vaqtichog‘lik qilishar ekan. Ammo ularning har ikkisining ham farzandi yo‘q ekan va bu ularni doim qayg‘uga solar ekan” (Бўронов, 2020, 6.43). Yuqoridagi misollar “Alpomish” epik asarining milliy versiyalari boshlanmalari bir-biridan farq qilishini ko‘rsatib turibdi, biroq asar boshlanmasidagi asosiy motiv deyarli barchasida farzandsizlik sanaladi. Shuningdek, bosh qahramonlarning otalari ham turli versiyalarda turlicha nomlangani bilan ularning el ustidagi yuksak lavozimli va obro‘li kishilari ekanligiga e‘tibor qaratiladi.

Tatar xalq og‘zaki ijodiga mansub “Alfomish” alplik hikoyati Orenburg o‘lkasi Ilek rayoni Ajurki ovulida Galikaev Shohimardon Xayrulla o‘g‘lidan N.Xisamov tomonidan 1975-yili 12-iyulda yozib olingan. Magnitafon tasmasidan qisqartirib F.Axmetova ko‘chirib olgan nusxa syujet tarkibi jihatidan “Alpomish” dostonining o‘zbek va qoraqalpoq versiyalariga juda yaqin turadi. Mazkur alplik hikoyatida ham bosh qahramonning ismi Alpomish bo‘lib, u Boybo‘rining o‘g‘li. U yoshligidan Boysariboyning qizi Gulbarchinsuluvga unashtirilgan bo‘ladi. Shuningdek, asarda Toychiqxon, Qayqubod, Yodgor, Qalding‘och kabi obrazlar tatar xalq alplik hikoyati “Alfamish” bilan dostonning o‘zbek-qoraqalpoq variantlari o‘rtasidagi o‘xshashlikni ta‘minlaydi. Biroq “...dostonlar variantlarida aynanlikday ko‘ringan bir syujet doirasidagi o‘xshashlik, mazmun-mohiyatdagi bir xillikda ularning har biriga tegishli o‘ziga xosliklar, tasvir va ifodalardagi rang-barangliklar mavjuddirki, bu hol variantlarning badiiy-estetik va tasviriy jihatdan biri ikkinchisidan farq qiluvchi, biri biridan go‘zal mustaqil asarlar darajasiga ko‘targan” (Mirzayev, 2015, b.6). Mana shu xususiyatlar har bir milliy versiyalari motivlarini qiyosiy o‘rganish zaruriyatini paydo qiladi. Zero, “Folklor asarlari tahlili motivlar tahlili orqali amalga oshmog‘i kerak. Epik asarlardagi motivlarni aniqlash, har bir motivning boshqa motivlar bilan bog‘liq jihatlarini, ichki harakat va xususiyatlarini, badiiy-estetik tahlil etish folklorshunoslikdagi muhim muammolardan biridir” (Eshonqulov, 2019, b.73).

Yuqorida ta‘kidlaganimiz kabi o‘zbek, qoraqalpoq va tatar versiyalaridagi asosiy syujet chizig‘i birday bo‘lgani sababli syujet unsurlari bo‘lgan motivlar talqinida ham o‘xshashliklar bor. Farzandsizlik, qahramonning tug‘ilishi, ayriliq, safar, sinov, qahramonning qaytishi kabi motivlar ular o‘rtasidagi

uyg'unlikni ta'minlasa, janr va milliy kolorit nuqtai nazaridan mazkur motivlar talqini bir-biridan farqlanadi. Masalan, o'zbek-qoraqalpoq versiyalarida Alpomish tilab olingan farzand bo'lsa, tatar alplik hikoyatida o'z og'asidan bir o'g'ilni (Ultonni) asrab olgan Boybo'ri bir kuni dalaga chiqib, namoz o'qib, xudodan farzand so'raydi. Demak, farzandsizlik motivi hamda bosh qahramonning tilab olingan farzand ekanligi mazkur versiyalarni birlashrituvchi omillardan biri sanaladi.

Dostonning milliy versiya-variantlarida bosh qahramonlar tug'ilishidagi umumiylik otalarning befarzandlik dardida chekkan aziyatlarida ko'rinadi. Yoshlari bir joyga borib qolgan Boybo'ri va Boysari ko'zlariga olam qorong'u, negaki, ularning yer-moliga egalik qiladigan zurriyod yo'q. Taqdirning bu taqazosi kamlik qilganday ba'zilar aka-uka (qoraqalpoq variantlarida do'st) ustidan ochiq-oshkora kulishadi, ma'raka-majlisda chetlatishadi. Shunda ular yaratgandan farzand tilab yolboradi. Birga orzulashadi. Ularning niyatlari shu qadar samimiyki, orzulari xayollarida reallashadi: hali bolalar dunyoga kelmayotib qo'lgan farzandlar unashtiriladi, hatto (qoraqalpoqcha Qurbanboy jirov Tajiboev variantida) to'ylar berishadi. Tirnoqqa zor qahramonlar farzand ilinjida, avvalo, Oллоhga tavakkal qiladilar:

Ashilar tawdın giyası,
Jayılar baydın tuyesi,
Bizler olsek, jorajan,
Sabıl qalg'an Baysınnın
Kim boladı iyesi?
Yendigi qalg'an omirde
Qudaydan niyet yeteyik (Ogiz jıraw varianti)

Yana:

Baybori Baysarıg'a: - Koz jasımızdı xalıq aylegen kore ketse, seniń qızıń bolsa, meniń ulım bolsa, yekewimiz shınnan quda bolayıq, jora, – dedi (Qıyas jıraw varianti);

Yana:

Baysarı Bayborige:
Alla taala ońlasa,
Perishteler qollasa,
Sendey baydan ul bolsa,
Bizdey sordan qız bolsa,
Quda bolıp, qatnasıp,
Qudanı salıp arag'a
Yekewimiz quda bolayıq (Karam jıraw varianti)

Yana:

Baysarı Bayborige aytadı:

–Hay, Baybori, bul dunyadan biyperzent oter boldıq. Haqdan bolsa inayat, payg'ambardan shafaqat, pirlerden bolsa karamat, yalg'ız zuriyat dep Haqdan tilek aytayıq (Jiyemurat jıraw varianti) (Qoraqalpoq folklori, 2007, b.733).

Yana:

Boysari turib aytdi: – Tortib olib bo'lmasa, o'g'irlab olib bo'lmasa, sotib olib bo'lmasa, Xudo bizga bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi? (Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti) (Alpomish, 2010, b.68].

Xullas, dostonning milliy variantlarida bosh qahramonlar farzandsizlikning achchiq alamini tortgan otalarning Oллоhdan yolvorib olgan zurriyodlari sifatida talqin etiladi. Ular tabiatidagi g'ayrioddiy – tez

voyaga yetish, favqulodda kuchlilik, yengilmaslik, bir soʻz bilan aytganda, nazarkardalik xislatlar sababi ham xuddi mana shundan ekanligi badiiy asoslanadi.

Qahramonlarning butun umri davomida muqaddas ruhlar, pirlar va chiltanlar kuzatuvida, ularning madadi bilan qoʻllari baland ekanligi ham asarning qariyb barcha motivlar talqinida namoyon boʻladi. Kutilgan farzandlarning dunyoga kelishi va ularga ism qoʻyish voqeasi mana shu xil motivlarning biri. “Alpomish”ning oʻzbek versiyasidagi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli variantida farzandlar tugʻilishi munosabati bilan oʻtkazilgan qirq kun davom etgan toʻy tarqagach, davraga “tarzi gul yuzli, shirin soʻzli, bir siyosatli kishi qalandar” koʻrinishida kelib, Boyboʻrining oʻgʻliga Hakimbek deb ot qoʻyadi, “oʻng kiftiga besh qoʻlini uradi”. Boysarining qizi otini oy Barchin qoʻyadi. “Ana shunda Shohimardon piri Hakimbekka oy Barchinni atashtirib beshikkerti qilib: “Bu ikkovi er-u xotin boʻlsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar boʻlolmasin, Ollohu akbar”, – deb fotihani betiga tortdi” (Alpomish, 2010, b.70).

Dostonning Berdi baxshi tomonidan kuylangan variantida farzandlarga ot qoʻyish amali Xizr bobo tomonidan bajariladi. Boyboʻrining yetti oylik toʻyi yakunida “Hazrati Xizr kelib, oʻgʻlining otini mulla Hakim qoʻydi: – Oʻgʻlingning otini mulla Hakim qoʻydim, maqomi Alpomish boʻlsin; quchogʻiga kelsa, togʻni otib yuboradigan polvon boʻlsin; qilich kesmasin, miltiq oʻtmasin, yov-yaroq kor qilmasin, bir yuz toʻqqiz yoshga kirsin”,- deb fotiha beradi. Xuddi shuncha vaqt – yetti oy davom etgan Boysarining toʻyi nihoyasida ham Xizr bobo paydo boʻlib: “Qizning oti Barchin boʻlsin, mullaga beringlar, mulla Barchin boʻlsin, chochbogʻiga bogʻlab tosh otsa, bir tosh yerga ketsin, jamoli ham bir tosh yerdagini yiqsin”,- deya duo qilib koʻzdan gʻoyib boʻladi”. Kuzatayotganimizdek, ushbu koʻchirmalar qahramonlarimiz onadan tugʻilishlari zahotiyuq Yaratganning irodasi bilan muqaddas ruhlar, xususan, birinchi variantda darvesh koʻrinishidagi Xazrati Ali, ikkinchi variantda Hazrati Xizr bobo, qoraqalpoq variantida nomaʼlum (ammo uning azizligi ayon), ruh eʼtiborida ekanligidan darak beradi. Ushbu hodisalar zamirida xalqning farzandli boʻlish, oila shaʼni-shavkati, oila aʼzolarining quvonchi, orzu-ideallari qadimiy diniy, mifologik tushunchalar vositasida ogʻzaki ijod qonuniyatlari asosida badiiy ifoda topganligiga guvoh boʻlamiz.

Ayriliq motivi ham mazkur milliy versiyalar uchun umumiy hisoblanib, Alpomishning qallogʻi Barchin bilan ayrilish sabablari har bir milliy versiyada oʻziga xos shakllarda taʼriflandi: Fozil Yoʻldosh variantida Boysari zakot munozarasi tuvayli Boysundan chiqib ketsa, qoraqalpoq versiyasida “aqalay quda” tutingan Boybori va Boysarining arazlashganidan, tatar versiyasida Boysari “qadam Alpomishdan keyin farzand koʻrmadi, agar unga biror narsa boʻlsa, qizim Ultonga qoladi”,- degan hadik bilan qizini olib koʻchib ketadi.

Yuqorida taʼkidlaganimiz kabi, tahlilga tortilgan milliy versiyalarda qahramonlarning birday nomlanishi va ular bajaradigan vazifalar mazkur asarlar oʻrtasidagi mushtaraklikni taʼminlashga xizmat qiladi. “Alpomish” dostoni Fozil Yoʻldosh varianti, “Alpamis” dostoni Xojambergen Niyazov varianti va tatar xalq epik ijodiga mansub “Alfomish” alplik hikoyatidagi bosh qahramonlar ismlari bir xilligi asarning asosiy syujeti bir-biriga juda yaqinligini koʻrsatadi. Shu bilan birga qator nooʻxshashliklar ham borki, bular milliy versiyalarning oʻziga xosligini taʼminlashga xizmat qiladi. Masalan, tatar alplik hikoyatida Qorajon obrazi keltirilmagan. Oʻzbek versiyasi Fozil Yoʻldosh variantida bosh qahramonning singlisi Qaldirgʻochoyim boʻlsa, tatar versiyasida Qaldirgʻochoyim Alpomishning qizi deb keltiriladi. Gulbarchinsuluv Alpomish ketgandan keyin bir oʻgʻil va bir qiz koʻradi: “(Alpomish) Er bola boʻlsa, Yodgor deb qoʻyingiz, qiz boʻlsa, oʻzingiz bilasiz, deb ketgan ekan ketar vaqtida. Shunda bir ul bir qiz boʻlgan, Ul bolaning ismin Yodgor, qizning ismini Qaldirgʻoch qoʻyganlar” (Axmetova, 2004, 6.522).

Yuqoridagi tahlillar bosh qahramonlarning milliy versiyalarda birday atalashini, biroq ularning qarindoshlik darajasida muayyan farqlar borligini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek-qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari hajman katta bo'lgani va syujetning ko'pqirraligi sababli unda ko'plab epizodik obrazlar qatnashganini ta'kidlash joiz. Yartiboy oqsaqol, Qultoy, Surxayl kampir, Kokaman, Dosmambet, Mastan mama kabi obrazlar shular jumlasidandir.

“Alpomish” dostoni turkiy xalqlar versiyalari bir-biridan qanchalik farq qilmasin, bu farqlar dostonlardagi umumiy xususiyatlardan ustunlik qilolmaydi... Dostonlardagi umumiyliklar, ayniqsa, syujetlarda yaqqol ko'rinadi” (Бўронов, 2020, б.19).

Doston versiyalarida syujet umumiyliklaridan yana biri bu – Alpomishning zindonband qilinish voqeasidir.

Dostonning o'zbek versiyasi Fozil Yo'ldosh variantida bu voqealar dostonning ikkinchi qismida, ya'ni Alpomish ikkinchi marta Qalmoq yurtiga safar qilganida beriladi. O'tda kuymas, suvda cho'kmas bahodir Surxayl kampirning hiylasi bilan mast bo'lgach, zindonband qilinadi.

Qoraqalpoq vaersiyasi Xojambergen Niyazov variantida ham bu ikkinchi qism syujetining eng ta'sirli voqealaridan sanaladi. Toychixon bilan kelishib olgan hiylakor kampir (Dostonda Mama obrazi) “...to'qqiz yo'lning darbentidagi zindon ustiga borib, o'tovni qurdi. Yo'lning darbentidagi zindonning og'ziga ko'rpacha tashlab, may to'ldirilgan tulapni keragaga tortib, qizlarga hammasini tushuntirib, Mama telmenglab tura berdi” (Qaraqalpaq folklori, 2007, b.49). E'tibor qilinsa, bu yerda ham bosh qahramon, tengsiz bahodir jangda emas, oddiy bir kampirning hiylasi bilan, maishat va mayga ko'ngil berib zindonband qilinadi.

Tatar xalq alplik hikoyatida ham mazkur syujet saqlangan bo'lib, o'zbek-qoraqalpoq dostonlaridagi kabi batafsil bayon qilinmaydi. Bosh qahramonning tutqinlik voqeasi bu versiyada ham mavjud bo'lib, bunda ham hiylakor kampir vositasida zindonband qilinadi. Tatar versiyasining hajman kichikligini va qismlarga bo'linmagan va bu voqelik Alfamishning Toychixon eliga birinchi marta kelishida sodir bo'ladi: “Taychiq xon bilan Qorako'zoyim qizini o'g'liga olishga va'dalashgan kampir mazkur versiyada ham Alfamishni qirq qiz va ichimlik yordamida mast qilib, besh yuz kishiga chilvir bilan bog'latib asir qiladi (Ахметова, 2004, б.519).

E'tibor qilinsa, har uchala versiyada ham bosh qahramon kampirning hiylasi bilan ayollar va ichkilikka moyilligi uchun asir bo'ladi. Turkiylarning ajdodlari juda qadimdan ichkilikning insonga hamisha kulfat keltirishini, butun boshli qo'shinga qarshi tura oladigan botirning ayol makri bilan asir bo'lishi xalqona va ta'sirli shakl va ifodalarda bayon qilinadi.

Alpomish zindonband qilingach, o'zbek va qoraqalpoq versiyalarida yetti yilvaqt o'tadi; tatar versiyasida zindonda qancha vaqt bo'lganligi aytilmaydi. Biroq bundan keyingi voqealarda ham o'xshashlik va o'ziga xosliklar ko'zga tashlanadi. Masalan, har uchala versiyada ham bosh qahramonga yordam beruvchi cho'pon obrazi bor. Bu obraz o'zbek versiyasida – Qayqubot, qoraqalpoq versiyasida – Ashim, tatar versiyasida – Kiykavat. Toychixonning qizining cho'poni bo'lgan bu obraz Alpomish zindondaligida unga har kuni bitta qo'y berib, uni omon saqlaydi.

Shuningdek, mazkur versiyalarda Alpomish zindonda cholg'u asboblari – o'zbek versiyasida chanqovuz, qoraqalpoq versiyasida shinqobiz, tatar versiyasida sibizg'a va dumbira yasab beradi. Qo'biz va shinqo'biz o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining qadimiy va milliy cholg'u asbobi hisoblansa, sibizg'a va do'mbira tatar xalq milliy cholg'u asboblari sanaladi.

Xulosa. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni “Alpomish”, qoraqalpoq xalq qahramonlik dostoni “Alpamis” va tatar xalq alplik hikoyati “Alfamish” asarlarini qiyosiy o‘rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

“Alpomish” nomi bilan bog‘liq syujet o‘zbek va qoraqalpoq folklorida doston shaklida (janrida) bir qancha variantlarda uchraydi. Tatar xalq epik ijodida mazkur syujet qahramonlik ertaklari (Jirmunskiy), qahramonlik dostonlari (Meletinskiy), alplik hikoyatlari (F.Axmetova) nomlari bilan atab kelinadi va kichik nasriy asar shaklida tarqalgan;

O‘zbek va qoraqalpoq xalq qahramonlik dostonlari va tatar xalq alplik hikoyatining umumiy syujeti bir xil bo‘lib, syujetning asosiy halqalari bo‘lgan motivlarda ham bir xilliklar uchraydi. Bu asarlar yaratilish jihatidani umimiy bir asosga ega ekanligini ko‘rsatadi;

Alpomishning qahramonliklarini aks ettirgan har bir milliy versiya syujet va asosiy motivlari o‘xshash bo‘lgani holda, o‘zi mansub xalqning ma’naviy olamini yorqin aks ettirishi jihatidan tengsizdir. Shu bois ham o‘zbek, qoraqalpoq, tatar xalqlari orasida keng tarqalgan mazkur ijod namunalari o‘zi mansub xalqning sof milliy asarlari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. “Alpomish”. (2010). Toshkent: Sharq.
2. Qaraqalpaq folklori. (2007). Nukus: Qaraqalpaqstan.
3. Mirzayev, T. (2015). Biri biridan go‘zal // O‘zbek xalq og‘zaki ijodi yodgorliklari. Toshkent: G‘.G‘ulom.
4. Mirzayev, T. (1999) “Alpomish” dostoni, uning versiya va variantlari// “Alpomish” – o‘zbek xalq qahramonlik eposi. Toshkent: Fan.
5. Жураев М. Якутский героический эпос олонхо и узбекский народный дастан “Алпамыш”//Якутский героический эпос “Олонхо” – шедевр устного и нематериального наследия человечества в контексте эпосов народов мира международная научная конференция (18-20 июня 2013 г., Якутск).
6. Jo‘raev M., Eshonqulov J. (2017) Folklorshunoslikka kirish. (O‘quv qo‘llanma). – Toshkent: Barkamol fayz media,
7. Eshonqulov, J. (2019). Mif va badiiy talqin. Toshkent: Fan.
8. Ахметова Флора Вагиповна. (2004) Татар эпосы. Дастаннар. Казань.
9. Урменче Ф. (2005)Тюркский героический эпосСравнительно-исторические очерки. Казань.
10. Бўронов, А. (2020). “Алпомиш” дostonи туркий халклар версиялари. Тошент: Мухаррир.
11. Ягафаров Ринат Галимьянович. (2007) Башкирский народный эпос “Алпамыша и Барсынхылу”:генезис, специфика, поэтика. Атореферат. Казань.
12. Сағитов И. (1962) Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы: Филол. илим. докт. ... дис. – Нукус.
13. Paksoy H.B. (1989) ALPAMIŞ Rus Yönetimi Altında Orta Asya Kimliği. AACAR (Orta Asya Araştırmalarını Geliştirme Derneği) Kitap Dizisi. – HARTFORD: Connecticut Birinci AACAR basımı.

Ahmadaliyev Lochinbek Muhammadyusuf o'g'li,
University of Business and Science
Til va adabiyot ta'limi kafedrasida dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Lochinbek6636@gmail.com
ORCID: 0009-0001-1393-2400

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251624>

QO'QON ADABIY MUHITIDA AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo'qon shahri va uning boy tarixi, ko'hna madaniyati, jahon sivilizatsiyasida tutgan ahamiyati, Qo'qon adabiy muhitining shakllanishi hamda taraqqiyoti, o'zbek va jahon adabiyotida tutgan o'rni kabi masalalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: xon, amir, biy, sulola, rivoyat, g'azal, antologiya, tazkira, devon, manba, onomastika, etnografiya, tarix, adabiyot, o'lkashunoslik.

“TRADITION AND ORIGINALITY IN THE LITERARY ENVIRONMENT OF KOKAND”

Annotation. This article discusses the city of Kokand and its rich history, ancient culture, its role in world civilization, the formation and development of the literary environment of Kokand, its role in Uzbek and world literature.

Keywords: khan, amir, biy, dynasty, narration, ghazal, anthology, tazkira, devon, source, onomastics, ethnography, history, literature, local lore.

«ТРАДИЦИЯ И СВОЕОБРАЗИЕ В ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ КОКАНДА»

Аннотация. В данной статье рассматривается город Коканд и его богатая история, древняя культура, его роль в мировой цивилизации, становление и развитие литературной среды Коканда, его роль в узбекской и мировой литературе.

Ключевые слова: династия, хана, амир, бий, повествование, газель, антология, тазкира, девон, источник, ономастика, этнография, история, литература, краеведение.

Kirish. XIX asr boshlarida shakllangan Qo'qon adabiy muhiti o'zbek mumtoz adabiyotining muhim markazlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu adabiy muhit nafaqat ijodkorlar faoliyati, balki ma'naviy-ma'rifiy jarayonlar, saroy adabiy an'analari hamda xalq og'zaki ijodi bilan uzviy bog'liqligi orqali ham e'tiborlidir. Ayniqsa, Qo'qon xonligi davrida ilm-fan va adabiyotga berilgan e'tibor natijasida ko'plab shoir va mutafakkirlar yetishib chiqdi. Ularning ijodida Sharq mumtoz adabiyotiga xos an'alar davom ettirilgani holda, mahalliy ruh, milliy tafakkur va davr muammolari ham o'z aksini topgan.

Qo‘qon adabiy muhiti o‘zining boy an‘analari bilan bir qatorda, o‘ziga xos badiiy-uslubiy xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. Bu muhit vakillari Alisher Navoiy, Fuzuliy, Mashrab kabi buyuk ijodkorlar merosidan ilhomlangan holda, yangi mavzu va obrazlar yaratishga muvaffaq bo‘ldilar. Natijada adabiyotda an‘anaviylik va yangilanish uyg‘unlashib, o‘ziga xos ijodiy maktab yuzaga keldi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur maqolada Qo‘qon adabiy muhitida an‘ana va o‘ziga xoslik masalalarini yoritishda bir qator zamonaviy adabiyotshunoslik metodlaridan foydalanildi. Jumladan, avtobiografik metod asosida shoir va adiblarning hayoti, ijtimoiy faoliyati hamda shaxsiy kechinmalarining ijod jarayoniga ta‘sir tahlil qilindi. Bu metod orqali ijodkorlarning biografik ma‘lumotlari bilan ularning badiiy qarashlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ochib berildi. Formal metod yordamida Qo‘qon adabiy muhiti vakillari asarlarining janr xususiyatlari, badiiy tasvir vositalari, poetik shakli, qofiya va uslubiy jihatlari o‘rganildi. Asarlardagi badiiy qurilish hamda poetik elementlarning an‘anaviy va yangicha ko‘rinishlari ilmiy jihatdan tahlil etildi. Sotsial metod asosida Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy omillar, davr muhiti, saroy va xalq adabiyoti o‘rtasidagi munosabatlar tadqiq qilindi. Adabiyotning jamiyat ma‘naviy hayotidagi o‘rni hamda ijodkorlarning ijtimoiy qarashlari shu metod orqali yoritildi. Psixologik metod vositasida ijodkorlarning ruhiy olami, ichki kechinmalari, inson va jamiyat munosabatlariga doir badiiy tasvirlar tahlil qilindi. Shoirlarning lirik qahramon ruhiyatini ifodalashdagi individual uslubi va badiiy mahorati ochib berildi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida Qo‘qon adabiy muhiti namoyandalarining ijodi boshqa adabiy muhit vakillari asarlari bilan qiyoslanib, umumiy va farqli jihatlar aniqlandi. Bu orqali adabiy an‘analarning davomiyligi hamda Qo‘qon adabiy muhitining o‘ziga xos xususiyatlari belgilab olindi. Germenevtik metod asosida mumtoz matnlarning mazmun-mohiyati, ramziy obrazlari va falsafiy qarashlari talqin qilinib, asarlarning ichki semantik qatlamlari ochib berildi. Ayniqsa, tasavvufiy va ma‘rifiy g‘oyalarning badiiy ifodasi izohlandi. Shuningdek, sistem-struktural metod orqali Qo‘qon adabiy muhiti yaxlit adabiy tizim sifatida o‘rganildi. Ushbu metod asosida muhit tarkibidagi ijodkorlar, janrlar, mavzular va badiiy unsurlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik hamda ichki strukturaviy munosabatlar tahlil qilindi.

Natijalar. Natijalar asosida Qo‘qon adabiy muhiti o‘zbek mumtoz adabiyotining muhim va o‘ziga xos markazlaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu adabiy muhitda Sharq mumtoz adabiyoti an‘analari izchil davom ettirilgani holda, mahalliy ruh, milliy tafakkur va davr ijtimoiy muammolari bilan boyitilgani aniqlandi. Natijada Qo‘qon adabiy muhiti an‘anaviylik va yangilanish uyg‘unlashgan ijodiy maktab sifatida shakllangani kuzatildi. Qo‘qon adabiy muhiti vakillarining hayot yo‘li va ijodiy faoliyati ularning badiiy qarashlari bilan uzviy bog‘liqligi aniqlandi. Shoirlarning shaxsiy kechinmalari, ijtimoiy mavqei va ma‘naviy dunyosi asarlar mazmuniga bevosita ta‘sir ko‘rsatgani dalillandi. Qo‘qon adabiy muhiti vakillari ijodida g‘azal, muxammas, musaddas kabi mumtoz janrlar yetakchi o‘rin egallagani, badiiy tasvir vositalari va poetik shakllarning an‘anaviy asosda rivojlantirilgani belgilandi. Shu bilan birga, ayrim ijodkorlar uslubida xalqona ohang va sodda ifoda vositalarining kuchaygani kuzatildi. Qo‘qon xonligi davridagi siyosiy va madaniy muhit adabiy jarayon rivojiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgani aniqlandi. Xususan, saroy adabiyoti bilan xalq adabiyoti o‘rtasidagi yaqinlik adabiyotning mavzu va g‘oyaviy yo‘nalishini boyitganligi qayd etildi. Shoirlarning inson ruhiyati, ishq, hijron, sadoqat va ma‘naviy kamolot masalalarini chuqur badiiy talqin etgani ochib berildi. Lirik qahramon ruhiyatini tasvirlashda individual uslub va poetik mahoratning yuqori darajada namoyon bo‘lgani kuzatildi. Qo‘qon adabiy muhiti Buxoro va Xiva adabiy muhitlari bilan umumiy ildizlarga ega bo‘lsa-da, unda xalqchilik, lirizm va mahalliy koloritning ustuvorligi bilan ajralib turishi aniqlandi. Mumtoz matnlardagi tasavvufiy-

falsafiy mazmun, ramziy obrazlar va ma'rifiy g'oyalar chuqur semantik qatlamlarga ega ekanligi ochib berildi. Sistem-struktural tahlil esa Qo'qon adabiy muhitining yaxlit badiiy tizim sifatida shakllanganini, unda ijodkorlar, janrlar va poetik an'analar o'rtasida mustahkam ichki aloqadorlik mavjudligini ko'rsatdi.

Muhokama. Xo'qandi latif o'zining boy madaniyati, cheksiz o'tmishi, jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni, dunyo ilm-fan tamadduniga qo'shgan hissasi bilan ko'hna olamning eng qadimiy shaharlari bilan bellasha oladi.

“Tarixiy manbalarda Qo'qonga oid ma'lumotlar X asrdan boshlab uchraydi. Qo'qonning yoshi 2000 yildan ortiqdir. Ma'lumotlarda „Havoqand“, „Ho'qand“ degan nomlar bilan qayd etilgan. „Havoqand“ so'zi – „go'zal“, „yoqimli“, „xushmanzara“, „shamol shahri“ degan ma'noni anglatadi, degan fikrlar ham mavjud. Mahalliy aholi o'z shahrini Ho'qandi latif yoki Qo'qon deb aytganlar. Qo'qon shahri XVIII – XIX asr birinchi yarmida nafaqat xonlikning, ayni paytda, Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan bin edi. Qo'qon mustahkam devor bilan o'ralgan. Shaharga 12 darvozadan kirilgan. Bunga sabab – uning ma'muriy jihatdan 12 dahaga bo'linganligi edi. Bu davrda shaharda 30000 aholi yashagan. XIX asr o'rtalarida Qo'qondagi madrasalar ichida Madalixon, Norbo'tabiy, Jome, Hokim Oyim, Hoja dodxoh, Mingoyim madrasalari alohida ajralib turadi. Ularning har birida 38 tadan 100 tagacha hujrasi bo'lgan. Qo'qon shahri xonlikning siyosiy, madaniy, iqtisodiy va diniy markazi edi”. [1, 126-127] Abdulkarimbiy davrida (1733-1750) Qo'qon shahri mustahkam devor bilan o'raladi. [1, 115]

“Xo'qand shahri Farg'onada bir katta shahar o'lub, Islom podshohlarini muqarri saltanati uchun ibtido Xo'qanddan bayon qilinadur. Vajhi tasmiyai Xo'qand budurki, xavoqini Xo'qanddan ul shahar bo'lmagan vaqtda Xo'qand o'rni qamishzor va to'qay yerlar bo'lub, ul vaqtda Chodak xojalari – tojiklar so'rar ekanlar. Ul vaqtda bu to'qayda har-xil xo'klar, to'ng'uzlar yurar ekan. Alar yerlarni kovlab, har-xil ovqat yer ekanlar, bu jihatdan tojik xojalar kelganda necha yerlar kovlangan ekan. Alar: “Bu chuqurlar nima?“, -degan. “Kim kovlagan?“, -deganda tojik javob berib: “Xo'k kand“, -deganda, ya'ni to'ng'uz kovlagan deganda ul yerlarni(ng) ismi “Xo'k kand” bo'lub, xo'k kand aytmoqqa qiyin bo'lub, bizni(ng) turkiyda “qof” harfi qaviy uchun “Xo'qand” bo'lgan, forsiy “kof”ni turkiy “qof”ga badal qilganlar, turkiylar lafzidir. Mana endi yana bir badal bo'ldi, ruscha aymoqda “qof” yo'q “Ko'kand” bo'ldi. Shunga o'xshash har vaqtda har qabila lisonlari ilan tabodil o'lub, shevalari o'zgargan. Muni ba'zi xo'qandiy yaxshi ta'vil ila “xo'yi qand”, ya'ni fe'li-xo'yi qand, degan emish”. [2, 90-91]

XVIII asr boshlarida Buxoro xonligi ichki kurashlar oqibatida zaiflashadi. Bunday vaziyatdan foydalangan jung'orlar Farg'ona vodiysiga tez-tez bostirib kirib, talon-taroj qila boshladilar. Vaziyat ichki kuchlarni birlashishga, mustaqil davlat tuzishga undamoqda edi. Dastlab Chust yaqinidagi Chodak qishlog'i xo'jalar jamoasi o'z mulklarini mustaqil deb e'lon qildilar. Vodiydagi o'zbeklarning ming urug'i oqsoqollari yig'ilishib, o'z yo'l boshchisi Shohruhbiy boshchiligida Buxoro xonligidan mustaqil davlat tuzishga qaror qilishgan.

1710-yilda ming urug'i chodaklik din peshvolari hokimiyatini ag'darib, Farg'ona vodiysida hokimiyatni o'z qo'llariga olganlar. Shu tariqa, Markaziy Osiyoda keyinchalik Qo'qon xonligi deb atalgan yangi davlat vujudga keldi. [1, 115]

Sulola va davlat asoschisi Shohruhbiy davridanoq saroyda shoirlar yig'ila boshlagan. Bu holat o'z navbatida, keyinchalik Amir Umarxon asos solgan adabiy muhit uchun zamin tayyorlay boshlagan.

Shohruhbiy davrida (1709-1721/1722) Mirzo Ma'sum Kosoniy saroy shoiri lavozimida ishlagan. U Shohruhbiy va Abdulkarimbiylarning vafotiga ularni sharaflab, ta'rix-marsiya yozgan:

Agar xohe xusuli soli favti Shohruh sulton,

Shavad ravshan zi naqdi Shohruhbek bekam-u nuqson.

(Agar Shohruh sultonning vafot etgan yilini bilmoqchi bo'lsang,

(U) bekam-u nuqson Shohruhbekdan ma'lum bo'ladi!)

Bu yerda shoir so'z o'yini qilgan. Birinchidan, u Shohruhbeni hech kamchiliksiz, nuqsonsiz kishi edi, deb ta'riflaydi. Ikkinchidan, "Shohruhbek"dan vafot yili kelib chiqadi. Abdulkarimbiy marsiyasida ta'rix "Hayf az shahanshahi Abdulkarim"ga yashiringan.

Namanganlik ismi noma'lum bir shoir esa, Shohruhbiy vafotiga bag'ishlab xalq tilidan shunday ta'rix-she'r aytgan:

Zikri ta'rixi favti Shohruhxon,

Onchi gufto ki so'fi: xirs kay murd.

(Shohruhxonning vafoti ta'rixi zikrini

So'fi: ayiq qachon o'ldi, deb chiqardi)

"Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin" asarining muallifi Mirza Olim Qo'qon xoni Abdulkarimbiy to'g'risida bunday deb yozadi: "Abdulkarimxon... xizmatiga Eshon, So'fi Olloyor, domulla Olim Konibodomiy va domulla Valiy Xo'jandiy va Mashrabi devonai Namangoniy kelib, suhbat tutar erdilar. Alarning suhbatidin ifoda va istifoda topib, necha umumiy diniy va kashf yaqiniga olim va koshif bo'lib kamolot hosil qildi".

Abdulkarimbiy tuzgan adabiy davra vakillari orasida mumtoz adabiyotimizning, xususan, tasavvuf adabiyotining yorqin vakillari So'fi Ollohyor va Boborahim Mashrablarning mavjudligi bu davr hukmron doiralarning adabiyotga nechog'lik e'tibor bilan qaraganliklari, Abdulkarimbiy adabiy davrasining ichkilik va turli fahshlardan holi bo'lganligini ko'rsatadi. Bu ayni paytda ushbu xonning adabiyotdan siyosat quroli sifatida foydalanish niyati bo'lmaganligini ham ifodalaydi.

"Tuhfat ut-tavorixi xoniy" asarining muallifi Muhammadamin domulloning yozishicha, XVIII asrning eng ko'zga ko'ringan shoirlaridan biri Mirza Sho'xiy edi. Erdonabiy taxtning qonuniy vorisi bo'lgan Abdurahmonbiy (Abdurahimbiyning o'g'li)ni o'ldirganda, shoir ta'rix-marsiya yozib, uni "anisi rizvon" ya'ni, "jannat go'zallarining ulfati" deb nomlagan. Keyinroq xuddi shu shoir Erdonabiy sha'niga maqtoqli ta'rix-she'rlar yozgan.

Erdonabiy hokimiyatni egallagach, O'ratepa ustiga yurish qiladi. Oqsuvda bo'lib o'tgan jangda Qo'qon qo'shinlari g'alaba qozonadi. Erdonabiy ot ustida turib, O'ratepadagi yuz qabilasi boshliqlaridan 18 kishining boshini chopadi. Oxiri qo'li tolib ketganidan o'z otining bo'yniga qilich soladi. Xonning buyrug'i bilan mag'lub tomonning o'lgan va tirik odamlari boshi kesiladi va ulardan minora quriladi. Mirza Sho'xiy mana shu vahshiylik tantanasiga ta'rix-she'r yozgan:

Tarixi fathi shohro Sho'xi basad farxundagi,

Girandai shahri yuzon Erdonaxon karda raqam.

(Shoh fathining tarixini Sho'xiy yuz xursandlik bilan

Yuzlarning shahrini olgan Erdonaxon, deb yozdi)

Norbo'tabiy (1770-1798/1799) ning o'g'li Muhammadamin shahzodalikdan tashqari shoir ham bo'lib, o'z atrofiga bir necha shoirlarni yig'gan va adabiy bazmlar uyushtirgan. Bir kuni bazm vaqtida u shoir Nusratga qarata shunday degan:

Ba girdi sham chun qo'ng'iz buvad parvona-parvona

(Shamning atrofida qo'ng'iz shunchalik parvona bo'ldi).

Bunga javoban Nusrat quyidagicha javob bergan:

Sarat gardam, tariqa dilnavozi yod gir az sham

(Boshingdin aylanay, dilnavozlik yo 'lini shamdan o 'rgangin).

Bu hozirjavoblikdan xursand bo'lgan shahzoda Nusratga ellik arava bug'doy in'om etgan.

Akmal 1212/1797-1798-yili Muhammadamin vafotiga bag'ishlab, ta'rix yozgan: *"Farg'ona iqlimidan shoh chiqib ketdi"*.

Yuqoridagilardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, Qo'qon adabiy muhitining asoschisi, shubhasiz, Amiriy (Amir Umarxon)dir. Ammo, shuni yodda tutish lozimki, ushbu adabiy muhitning genezisi sulola asoschilari davriga borib ulanadi. Hukmdorlar adabiyotdan qay g'arazda foydalanmasin, shoirlar ne maqsadda ijod qilmasin – bularning barchasi badiiy ijod, xususan, she'riyatning rivojlanishiga zamin hozirlagan. Ayni paytda, adabiyot bilan yonma-yon tarix, musiqa ham kamol topgan. Qolaversa, madrasalar va ular qoshidagi maktablarda diniy fanlar bilan bir qatorda o'ta sust darajada bo'lsa-da xalq dunyoviy ilmlardan (elementar darajada bo'lsa ham) xabardor bo'lgan. Bir so'z bilan aytganda, Qo'qon xonligining biror-bir hukmdori adabiyotdan uzoq bo'lmagan. [3, 38-42]

Is'hoqxon Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida yuqori tabaqa vakillarining Umarxon saroyi vakillari ham a'yonlik, ham shoirlilik bilan shug'ullanganini yozadi: "Bu jannatmakon asrinda hamsuhbat musohib ulamolardan Zokirxo'ja eshon shayxulislom Namangoniy, Mavlaviy Namangoniy, domulla Mirzoi Qozikalon, domulla Mo'minjon hazrat, domulla Abdurrahim, Mavlaviy Kobiliy, domulla Piskantiy va umarolardan hamjululari Amir Shohmurodxon marhumning o'g'li va amir Haydar podshohi Buxoroning birodari Is'hoqbekto'ra va Sultonxonto'ra va Mahmudxonto'ra va Eshonxonto'ra va To'raxonto'ra va Jahongirxonto'ra va Said Ofoqiylar bo'lib, podshohlikka taalluq har ish va hukm bo'lsa, bularning fatvolari bilan amal qilur ekanlar".

Muallif Umarxon asrida "hech muqoriba va muqotila bo'lmay..., osoyishta o'tgan ekan",-desa; boshqa bir o'rinda adabiy majlislarning birida Fazliyning aytgan she'ri "...xonga manzur bo'lub, ustida kiyib o'lturgon besh yuz tillolik po'tunni(ng) yengini tutub, Mavlono Fazliygga kiyguzub, yana necha yuz tillo ehson qilgan ekan. Boshidan bir lagand tillo sochgan ekan",-deya ta'kidlaydi. [2, 95-96]

Domulla Niyozmuhammad Attor "Tuhfat ut-tavorix" asarida Amir Umarxon kabi "odil podshoh"ning bo'lmagani va faqat... "Sayyid Muhammad Xudoyorxon"gina unga tenglasha olishi mumkinligi to'g'risida yozadi. [3, 55-56]

Po'latjon domulla Qayyumiy "Tazkirai Qayyumiy" asarida 200ga yaqin Qo'qon adabiy muhiti vakillari, shuningdek, ushbu adabiy jarayon bilan bevosita hamkorlikda, bilvosita aloqadorlikda bo'lgan ijodkorlarga to'xtalgan.

Mazkur shoirlarning adabiy faoliyatlari davomida Xo'qandi latif adabiy muhitining qay darajada o'rin tutganligi yuzasidan quyidagi 5 guruhga tasniflashimiz mumkin:

1. Qo'qonda muqim yashab, badiiy ijod bilan shug'ullangan shoirlar – 96 nafar: Utojiy, Mahviy, G'oziy, Nizomiy, Amiriy, Nodir, Mahzuna, Xon, Dilovar, Jaloliy, Azimiy, Vola I, Muqimiy, Muznib, Vazir, Mahzun, Munshiy, Kasrat, Zohid, Nisbatiy, Ma'yus, Maknun, Mujrim, Gulshaniy, Toib I, Oshiq I, Nusrat, Maxmur I, Cho'bin, Ulfat, Ahror, Qoriy, Zoriy, Yoriy, Muntazir, Kamina, Xijlat II, Mahzun III, Pisandiy, Muhsiniy, Mirzo II, Xomush, Shahzoda, Zarra, Faloniy, Havoiy, Azko, Havoyi II, Nasriddin I, Fayziy II, Nayiriy, Rashidiy, Rojiy VII, Davron, Zavqiy, G'urbat, Berdiyor, Fitrat, Yusuf, Qurbon, Xokiy, Muhayyir, Mahzun II, Muhiy, Haziniy, Nasimiy II, Muazzam, Mulla Bobojon Xokiy, Xoniy, Asiriy, Imomali Qunduziy Komiy, Kotib II, Shaydo, Manziliy, Subhiy, Niyoz, Bobo Rojiy, Mashqiy,

Amin Umariy, Muslimiy, Nihoniy, Faqiriy III, Ravnaqiy, Sulaymon, G'aribiy, Ravshan, Charxiy, Boki, Javdat, Parvona II, Davron II, Davron III, Aziziy, Mavzun, Xushyor, Shukriy.

2. Qo'qondan tug'ilib ijod etgan, lekin taqdir taqozosi bilan boshqa hududlarga ko'chib ketgan shoirlar – 8 nafar: Ravnaq, Niyoziy I, Furqat, Mushrif, Xisrav II, Mahjur II, Zamiriy, Sobir Abdulla.

3. Boshqa hududlardan Qo'qon adabiy muhitiga qo'shilish va adabiy faoliyatini rivojlantirish maqsadida ko'chib kelgan hamda umrining oxirigacha Qo'qonda yashab, ijod etgan shoirlar – 32 nafar: Mansur, Sharifiy, Akmal I, Nola I, Gulxaniy, Mahfiy Qori Qunduziy, Kaltatoyi, Nodira, Uvaysiy, Biymiy, Mushtoq, Muzmar, Fayziy, Komil I, Vafoiy, Foni, Ramziy, Izlat, Hijrat, Manzur, Dabir, Rindiy, Behjat, Xislat I, Mir Umid, Irfon, Toib II, Devona, Vahhoj, Ushshoq, Zarra, Firoqiy.

4. Taqdir hukmi bilan hayotining ma'lum davrida Qo'qonda yashagan va shu muddat ijodiy faoliyatida muhim ahamiyat kasb etgan shoirlar – 11 nafar: Fazliy, Majzub Namangoniy, Sultonxo'jai Ado, Xotif, Afsus, Hoziq, Zokir, Qoriy, Majruh, Xayoliy, Layli.

5. Qo'qonda istiqomat qilmagan bo'lsalar-da, ushbu adabiy muhitga mansub bo'lgan, Qo'qon atrof shaharlarda yashab, ijod etgan shoirlar – 18 nafar: Ma'dan, Rojiiy II, Noseh, Sadoiy, Hazin, Nasimiy, Hayratiy, Omoniy, Begiy, Mavlaviy oxund, Roiq, Sirojiiy, Soqib, Maxmur II, Shuhrat, Kotib, Mulla Abdurahmon Hijrat, Mufazzal.

6. Qo'qonda umrguzaronlik qilmasalar ham, adabiy majlislarda qatnashgan, adabiy muhit vakillari bilan doimiy ijodiy aloqada bo'lgan shoirlar – 27 nafar: Qiyosiy, Nodim Namangoniy, Huvaydo, Rojiiy, Shavqiy II, Fayyoz, Muhib, Almaiy, Tajalliy, Zokir, G'urbatiy, Soleh, Xilvatiy, Kamiy, Nozil, Obid, Nosir, Oshiq II, Rashidiy, Partaviy, Pirimqori, Zululiy, Mustag'far, Hayratiy, Oraziy, Mulla Muhammadxon maxdum Mahjur, Habibiy.

Xulosa. So'zimizni muxtasar qiladigan bo'lsak, Qo'qon adabiy muhiti o'zining mavzu va shoirlar ko'lam bilan jahonning turli nuqtalarida vujudga kelgan barcha adabiy muhitlar bilan bellasha oladi. Ushbu adabiy muhitning shakllanish ildizlari esa uzoq asrlarga borib taqaladi. Tadrijiy taraqqiyoti esa hozir ham davom etib kelmoqda. "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi", akademik Aziz Qayumov aytganlaridek: "Xo'qandi latifda har bir inson – shoir". Mazkur adabiy muhit vakillari va ular tomonidan amalga oshirilgan adabiy yutuqlar o'zbek adabiyotining muhim poydevorlaridan biri bo'lib qoladi hamda asrlar davomida avlodlardan avlodlarga o'tib, adabiyotshunoslar uchun yangi-yangi materiallar bazasi bo'lib xizmat qilishda davom etadi. Bu yo'lda ushbu adabiy muhitning oldin ko'z ilg'amagan yutuqlari, adabiy kashfiyotlari ochilib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. QOBILOVA, Z., & AHMADALIYEV, L. (2025). "O'ZBEK ADABIYOTI NAMUNA DAFTARI" TAZKIRASIDA ALISHER NAVOIY FAOLIYATINING YORITILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 183-189.
2. Ahmadaliyev, L. (2025). QAYUMOVLAR SULOLASI UY-MUZEYINI TASHKIL ETISHNING AMALIY AHAMIYATI. *University Research Base*, 382-398.
3. Ahmadaliyev, L. (2025). "O'ZBEK ADABIYOTI NAMUNA DAFTARI" TAZKIRASINING ADABIY AHAMIYATI. *University Research Base*, 360-367.
4. Lochinbek, A. (2022). "XO'QAND TARIXI VA UNING ADABIYOTI"–MANBA SIFATIDA. *OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI*, 250.
5. Muhammadyusuf o'g'li, A. L. (2024). KULFAT IJODINING O'RGANILISHI. *UBS Scientific Bulletin*, (4), 94-105.

6. Xabibillayev N. IZOFALI BIRIKMALARNING TARKIBGA AJRATILISHI BORASIDAGI QARASHLAR VA ULARNING AYRIMLARI TAHLILI (2-QISM) //Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. – 2024. – Т. 3. – №. 9. – С. 18-20.
7. Xabibillayev N. Mumtoz Adabiyotni Targ‘ib Etishda Adabiy Moslashtirishning Ahamiyati (—Lison Ut-Tayrl Ning Moslashtirilgan Matni Misolida) //Ta‘lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 16. – С. 65-71.
8. Habibullayev N. N. O. G. L. Qozoq Va O‘zbek Tilidagi Modal So‘Zlar Chog‘Ishtirmasi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 27-33.
9. Habibullayev N. N. O. G. L., QOZOQ V. A. O. Z. T. M. SO‘ZLAR CHOG‘ISHTIRMASI. – 2023.
10. Xabibillayev N. HOZIRGI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA RAVISH MASALASI (1-qism) //Молодые ученые. – 2024. – Т. 2. – №. 22. – С. 17-22.
11. Dexqonboyeva M., Xabibillaev N. LEKSIKOLOGIYANING PREDMETI, VAZIFALARI VA BOSHQA TILSHUNOSLIK SOHALARI BILAN ALOQASI //Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2025. – Т. 2. – №. 10. – С. 201-204.
12. Xabibillayev N. N. O. G. L. FONOLOGIK ZIDDIYATLAR VA ULARNING PARADIGMATIK TUZILMASI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – Т. 5. – №. 9. – С. 296-301.
13. Nosirjon N. YORMAT TOJIYEV, ABDULHAMID NURMONOV, QALANDAR SAPAYEVNING MORFEMA BORASIDAGI QARASHLARI //Innovations in technology and science education. – 2024. – Т. 3. – №. 25. – С. 7-15.
14. O‘GLI N. TRADITIONAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF MORPHEME IN UZBEK LINGUISTICS //AMERICAN JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES Учредители: The USA Journals. – 2024. – Т. 4. – №. 10. – С. 53-56

Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich,
University of Business and Science oliy ta’lim muassasi,
Til va adabiyot ta’limi kafedrası dotsent,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
rasuljontojimatov966@gmail.com
 ORCID: 0009-0000-2398-9788

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251656>

**ISAJON SULTON ASARLARIDAGI FOLKLORIZM VA
 ETNOGRAFIZMLARNING LINGVOMADANIY JIHATDAN TADQIQI**
 («Alisher Navoiy», «Beruniy» va «Bilgahoqon» romanlari misolida)

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotining yirik vakili Isajon Sultonning «Alisher Navoiy», «Beruniy» va «Bilgahoqon» tarixiy romanlarida folklorizm va etnografizm hodisalarining lingvomadaniy xususiyatlari keng qamrovli tahlil qilinadi. Folklorizm — xalq og‘zaki ijodi elementlarining yozma badiiy matnda qayta ishlangan holda qo‘llanishi; etnografizm esa xalq turmush tarzi, urf-odatları, moddiy va ma‘naviy madaniyatiga oid leksik birliklarning adabiy matnga kiritilishi sifatida belgilanadi. Maqolada ushbu birliklarning semiotik, kognitiv-diskursiv va Lingvokulturologik tahlili amalga oshiriladi, ularning milliy o‘zlikni ifodalashdagi, tarixiy haqiqatni badiiy tiklashdagi hamda madaniy xotirani asrashdagi roli ochib beriladi. Tadqiqot natijalari folklorizm va etnografizmlarning Isajon Sulton ijodi uchun badiiy-lingvistik tizim sifatida xizmat qilishini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: folklorizm, etnografizm, lingvomadaniyat, lingvokulturologiya, badiiy matn, milliy mentalitet, madaniy kod, konsept, arxaizm, etnoleksema, ritual leksikasi, tarixiy roman, badiiy-etnografik tasvir, intertekstuallik, madaniy kontekst, semiotika.

**«ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРИЗМА
 И ЭТНОГРАФИЗМОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИСАЖОНА СУЛТАНА**
 (на примере романов «Алишер Навои», «Беруни» и «Билгахокон»)

Аннотация. В данной статье всесторонне анализируются лингвокультурологические особенности явлений фольклоризма и этнографизма в исторических романах «Алишер Навои», «Беруни» и «Билгахокон» крупного представителя современной узбекской литературы Исажона Султана. Фольклоризм определяется как использование переработанных элементов устного народного творчества в письменном художественном тексте, тогда как этнографизм рассматривается как включение в литературный текст лексических единиц, связанных с образом жизни народа, его обычаями, материальной и духовной культурой. В статье осуществляется семиотический, когнитивно-дискурсивный и лингвокультурологический анализ данных единиц, раскрывается их роль в выражении национальной идентичности, художественной реконструкции исторической действительности и сохранении культурной памяти. Результаты исследования доказывают, что фольклоризм и этнографизмы служат в творчестве Исажона Султана своеобразной художественно-лингвистической системой.

Ключевые слова: фольклоризм, этнографизм, лингвокультура, лингвокультурология, художественный текст, национальный менталитет, культурный код, концепт, архаизм, этнoleksema, ритуальная лексика, исторический роман, художественно-этнографическое изображение, интертекстуальность, культурный контекст, семиотика.

“A LINGUOCULTURAL STUDY OF FOLKLORISM AND ETHNOGRAPHISMS IN THE WORKS OF ISAJON SULTAN

(on the Example of the Novels Alisher Navoi, Beruni, and Bilgahoqon)

Abstract. This article provides a comprehensive linguocultural analysis of the phenomena of folklorism and ethnographism in the historical novels Alisher Navoi, Beruni, and Bilgahoqon by Isajon Sultan, a prominent representative of modern Uzbek literature. Folklorism is defined as the use of transformed elements of oral folk art within written literary texts, whereas ethnographism refers to the incorporation of lexical units related to the people’s lifestyle, customs, material, and spiritual culture into literary discourse. The article applies semiotic, cognitive-discursive, and linguocultural approaches to the analysis of these units and reveals their role in expressing national identity, reconstructing historical reality artistically, and preserving cultural memory. The findings demonstrate that folklorism and ethnographisms function as an artistic-linguistic system in the works of Isajon Sultan.

Keywords: folklorism, ethnographism, linguoculture, linguoculturology, literary text, national mentality, cultural code, concept, archaism, ethnolexeme, ritual vocabulary, historical novel, artistic-ethnographic depiction, intertextuality, cultural context, semiotics.

Kirish. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat zamonaviy tilshunoslikning, xususan, Lingvokulturologiyaning markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda lingvomadaniy tadqiqotlar badiiy matn tahlilida yangi metodologik imkoniyatlar ochmoqda: yozuvchi tili nafaqat estetik, balki milliy madaniyatni ifodalovchi, saqlovchi va uzatuvchi vosita sifatida o‘rganilmoqda.

Folklorizm va etnografizm tushunchalari tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tutash chegarasida joylashib, ikki fanning ham nazariy apparatiga muhtoj. Folklorizm (rus. folklorizm — D.S. Lixachyov, B.N. Putilov ta’riflari asosida) — og‘zaki xalq ijodi shakllari, janrlari, obrazlari va motivlarining yozma adabiyotga o‘tish jarayonini va bu jarayonning natijalarini anglatadi. Etnografizm esa (*yunon. ethnos — xalq, grapho — yozaman*) — xalq moddiy va ma’naviy madaniyatini, urf-odatlar, marosimlar, kasb-hunarga oid leksikani qamrab oluvchi tilshunoslik atamasi.

Isajon Sulton — tarixiy roman janrida o‘z maktabini yaratgan o‘zbek yozuvchisi. Uning uchta yirik romani — «Alisher Navoiy», «Beruniy» va «Bilgahoqon» — o‘zbek, fors, arab va turkiy madaniy qatlamlarni sintezlashtirgan noyob badiiy-lingvistik makon hisoblanadi. Bu asarlarda folklorizm va etnografizmlarning qo‘llanishi tasodifiy emas — ular romanning tarixiy autentikligini ta’minlash, qahramonlar psixologiyasini chuqurlashtirish va o‘quvchida milliy o‘zlikni his ettirishning asosiy lingvistik qurollariga aylanadi.

Tadqiqotning maqsadi: Isajon Sulton romanlaridagi folklorizm va etnografizmlarni lingvomadaniy nuqtai nazardan tasniflab, ularning badiiy matn strukturasiidagi o‘rnini va milliy-madaniy vazifalarini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari:

- 1.folklorizm va etnografizm tushunchalarini nazariy jihatdan delimitatsiyalash;
2. uchala romandan folklorizm va etnografizmlarni ajratib, tasniflash;
- 3.ularning lingvomadaniy, semiotik va kognitiv-diskursiv tahlilini o‘tkazish;
- 4.Isajon Sulton stilistikasida bu birliklarning o‘ziga xos funksional sistemasini aniqlash.

Nazariy-metodologik asoslari: Tadqiqotning nazariy asosini quyidagi ilmiy yo‘nalishlar tashkil etadi:

Lingvokulturologiya: V.N. Teliya, V.V. Vorobyov, G.G. Slyshkin, Yu.S. Stepanov ishlarida ishlab chiqilgan til va madaniyat birligini o'rganuvchi nazariya. Ushbu nazariya tilni «*madaniy belgilar tizimi*» sifatida ko'radi va har bir so'z, ibora, matn birligi milliy madaniy axborotni o'zida kodlashtiradi, deb hisoblaydi.

Semiotika: R. Bart, Yu. Lotman, U. Ekoning matn semiotikasi konsepsiyasi bo'yicha folklorizm va etnografizmlar badiiy matndagi «*madaniy belgilar*» (*cultural signs*) sifatida funktsiyalanadi. Ular ikkilamchi modellashtiruvchi tizim (Yu. M. Lotman atamasi) sifatida matnda murakkab konnotativ ma'nolar qatlamini hosil qiladi.

Kognitiv tilshunoslik: G. Leykoff, M. Jonson, A.P. Babushkin ishlarida tahlil qilingan konsept, freym va sxema nazariyasi folklorizm va etnografizmlarning kognitiv asosin tushunishga yordam beradi. Folklorizm va etnografizmlar «*madaniy freymlar*» (*cultural frames*) sifatida o'quvchining milliy-madaniy bilimlariga murojaat qiladi.

Diskurs tahlili: T. Van Deyk, M. Fuko ishlariga asoslangan holda folklorizm va etnografizmlarning badiiy diskursdagi o'rni, ularning narrativ tuzilmada qanday vazifalar bajarishi o'rganiladi.

O'zbek tilshunosligida folklorizm va etnografizm masalalari A. Musayev, H. Rustamov, N. Mahmudov, B. Hasanov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lsa-da, Isajon Sulton asarlari tilidagi bu hodisalarning maxsus lingvomadaniy tadqiqi hali amalga oshirilmagan. Ushbu maqola shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va material tavsifi:

Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi: lingvomadaniy tahlil, semiotik tahlil, kognitiv-diskursiv tahlil, kontekstual tahlil va miqdoriy statistik tahlil usullari birgalikda ishlatildi.

Folklorizm: nazariy belgilash va lingvomadaniy tahlil:

Folklorizm — yozma badiiy adabiyotda xalq og'zaki ijodining elementlari, janrlari, obrazlari, motivlari va stilistik vositalarining qayta ishlangan holda qo'llanishi. B.N. Putilov ta'rifi bo'yicha folklorizm «*ikkilamchi xalq an'anasi*» bo'lib, original og'zaki kontekstdan ajralib, yozma matn ichiga ko'chiriladi va yangi badiiy-estetik funktsiya kasb etadi. D.S. Lixachyov esa folklorizmni «*an'ana va novatorlikning sintezi*» deb ta'riflaydi.

Isajon Sulton romanlarida folklorizm quyidagi asosiy shakllarda namoyon bo'ladi:

Epik janr elementlari (doston va rivoyat motivlari):

«Alisher Navoiy» romanida xalq dostonlari — «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» — motiv va obrazlari badiiy subtext sifatida ishlaydi. Bular to'g'ridan-to'g'ri iqtibos emas, balki allyuziya (ima-ishora) usulida kiritiladi.

«*Navoiy qo'lida qalam emas, go'yo Farhodning bolg'asi bor edi — har bir misra bir tog'ni yorardi...*»

Bu jumlada «Farhod va Shirin» dostonining bosh qahramoni Farhod — tosh yoruvchi ustozning folklor obraziga ishora qilinadi. Lingvomadaniy tahlil jihatidan «bolg'a» va «tog'ni yormoq» — o'zbek madaniy tafakkurida irodaning moddiy quvvat bilan ifodalanishi (konseptualizatsiya) hodisasi. «Farhod» obrazi esa badiiy matnda madaniy arxetip sifatida faollashadi.

«Beruniy» romanida ham epik janr elementlari faol qo'llaniladi. Yozuvchi Beruniy tilidan rivoyat (qissa) uslubidagi fragment kiritadi:

«*Ota-bobolarimiz aytadi: ilm — suvdek, oqar, to'xtamaydi. Kim uni to'sishga urinsa — o'zi g'arq bo'ladi...*»

Bu fragment — rivoyat janrining tipik stilistik belgisini («ota-bobolarimiz aytadi» — formulali kirish iborasi) oʻzida saqlab qolgan folklorizm. Lingvistik tahlil nuqtai nazaridan bunday formulali iboralar (formulaic expressions) ogʻzaki anʼananing yozma matnga koʻchib oʻtgan «izlari» boʻlib, matnda nostalgik-axloqiy autentiklik hosil qiladi.

«Bilgahoqon» romanida epik janr elementlari eng aniq va toʻgʻridan-toʻgʻri namoyon boʻladi, chunki roman oʻzi bir qoʻshiq-epos anʼanasiga — Turk runiy yozuvlariga, «Bilga Xoqon bitiktoshi» matnlariga tayanadi:

«Ey, turk eli! Koʻk tengri senza quvvat berdi, yer ana boʻldi senga. Sen uni asra, u seni asrasin...»

Bu folklorizm — xitobiya (apostrofa) janrining, qadimgi turk omonlama-yigʻi sheʼriyatining badiiy matnga kiritilgan namunasi. Semiotik nuqtai nazardan «koʻk tengri» va «yer» — turk kosmologik tasavvurining ikkita asosiy simvoli (osmoning erkaklik va yerning ayollik arximalari). Ularning romandagi qoʻllanishi madaniy kodning rekonstruksiya sifatida baholanishi mumkin.

Lirik janr elementlari (sheʼr va lapar motivlari):

Romanlarda xalq qoʻshiqlarining parchaviy keltirish va ularning ritmik-intonatsion strukturasi taqlid qilish keng qoʻllaniladi. Bu usul Isajon Sulton nasrida lirikalizatsiya hodisasini hosil qiladi.

«Alisher Navoiy» romanida Navoiy nazm yaratayotgan sahnalarda yozuvchi proza ritmini oʻzgartiradi, qisqa, qofiyali jumlar zanjiri hosil qiladi — bu xalq sheʼriyatining nasrga oʻtish hodisasi (prosaizatsiya va poetizatsiya dialektikasi):

«Gul — bor, xor — bor. Yor — bor, zor — bor. Ilm — bor, jaholat — bor. Bari bir koʻngil ichida yashaydi...»

Bu parchada xalq qoʻshiqlariga xos parallel konstruksiya, antiteza va qofiya elementlari proza ichida lirik boʻrtma hosil qilmoqda. Lingvokulturologik nuqtai nazardan «gul-xor» va «yor-zor» juftliklari oʻzbek lirik sheʼriyatining eng stabil ikkilik konseptlari hisoblanadi.

Ritual-marosim janrlari (duo, alla, marsiya elementlari):

Romanda ritual-marosim janrlariga mansub folklorizm birliklar muhim oʻrin tutadi. Bular asosan uch turda namoyon boʻladi: *duo*, *alla* va *marsiya*.

«Alisher Navoiy» romanida Navoiy onasining tilidan *alla* motivlari kiritiladi:

«Alla, bolam, alla-yu, koʻzing yumsin, alla-yu, orzularing osmonda, alla, bolam, alla...»

Bu folklorizm — *alla* janrining tipik tuzilmasini (repetitiv struktura, xitob shakli, *alla* soʻzining leksik takrorlanishi) saqlab qolgan. Lingvomadaniy jihatdan *alla* — oʻzbek madaniyatida onalikning, mehr-muhabbatning va istiqbolga umid bogʻlashning eng asosiy ritual ifodalari. Romanda bu sahnaning qoʻllanishi Navoiy shaxsini hayotning boshlangʻich milliy-madaniy makoni bilan bogʻlaydi.

«Bilgahoqon» romanida Koʻl Tigin vafotiga bagʻishlangan sahnada marsiya janrining elementlari mujassam:

«Edi, edi! El yigʻladi. Togʻ yigʻladi. Daryo yigʻladi. Koʻk yigʻladi. Yer yigʻladi. Xoqon ketdi...»

Bu parchada animizm (tabiat kuchlariga jon berish) va parallel sintaktik tuzilma — qadimgi turk marsiya janrining asosiy badiiy xususiyatlari. Semiotik tahlil koʻrsatadiki, «togʻ», «daryo», «koʻk», «yer» — turk kosmologik belgilari tizimida «koinot» arxetipini hosil qiluvchi toʻrt element.

Etnografizm: nazariy belgilash va lingvomadaniy tahlil

Etnografizm — xalq turmush tarziga, moddiy va maʼnaviy madaniyatiga, urf-odatlar va marosimlariga oid leksik birliklar boʻlib, ular badiiy matnga kiritilganda lingvomadaniy «etnografik portret» (N.A. Baskakov atamasi) hosil qiladi. Etnografizmlar bir necha turlarga boʻlinadi:

etnoleksmalar, arxaizmlar, dialektizmlar, terminologik etnografizmlar va reoliyalar (realiyalar) — muayyan xalq madaniyatiga xos, boshqa tillarda to‘liq muqobili bo‘lmagan so‘z va iboralar.

Moddiy madaniyat leksikasi: Romanda moddiy madaniyatni ifodalovchi etnografizmlar eng ko‘p uchraydi. Ular uch guruhga bo‘linadi: arxitektura va turar-joy leksikasi; kiyim-kechak leksikasi; qurol-yarog‘ va asbob-uskuna leksikasi.

Jadval. Moddiy madaniyat etnografizmlarining guruhlarga bo‘linishi

Etnografizm turi	Misol (romandan)	Lingvomadaniy ma’no
Arxitektura leksikasi	<i>ayvon, mehmonxona, hammom, sardoba, rabot</i>	<i>O‘rta Osiyo shahri hayot makoni</i>
Kiyim-kechak leksikasi	<i>joma, do‘ppi, salla, kamzul, chopon</i>	<i>Ijtimoiy mavqe va diniy belgi</i>
Qurol-asbob leksikasi	<i>qilich, nayza, yoy, sadoq, bargustuvon</i>	<i>Harbiy madaniyat va qahramonlik kodi</i>
Taom-ichimlik leksikasi	<i>osh, somsa, shurvo, qimiz, boza</i>	<i>Milliy dasturxon — mehmonnavozlik simvoli</i>
Musiqa-asbob leksikasi	<i>dutor, sato, nay, karnay, doira</i>	<i>Musiqa — ruhiy madaniyat markazi</i>

«Alisher Navoiy» romanida arxitektura leksikasi ayniqsa boy: Hirot shahri, Navoiy saroyi va madrasaning tasviri etnografizmlar to‘qimida hosil qilinadi. Masalan: «*Mehmonxonaning tokchasida dator osilib turardi; devor bo‘ylab sandal qo‘yilgan edi. Ayvondan ko‘ringan bog‘da chaman va hovuz bor edi...*»

Bu parchada «mehmonxona», «tokcha», «dutor», «sandal», «ayvon», «chaman», «hovuz» — barchasi XV asr o‘zbek turmush tarzini belgilovchi etnografizmlar. Ularning zichligi badiiy matnda etnografik autentiklik effektini hosil qiladi. Lingvomadaniy tahlil nuqtai nazaridan «dutor» — faqat musiqa asbobi emas, balki o‘zbek madaniyatida kuy va she‘rning birligi, musiqiy ma’naviyatning simbolik markazi.

«Bilgahoqon» romanida harbiy etnografizmlar ustunlik qiladi: «*Bilga xoqon bargustuvonini kiyib, qo‘liga nayza oldi. Sadoqdan o‘q tortdi. Ko‘zlari langarda, qalbi ko‘k tangrida edi...*»

«Bargustuvon» (otliqlarga mo‘ljallangan zirh), «sadoq» (o‘q soluvchi quticha) — qadimgi turk harbiy madaniyatining tor ixtisoslashgan leksikasi. Bu etnografizmlar romandagi IX–XI asr turkiy harbiy turmushini til orqali rekonstruksiya qiladi. Kognitiv jihatdan «bargustuvon» va «sadoq» birgalikda «jangchi» freymini (jangchi bo‘lishning zaruriy belgilari) faollashtiradi.

Marosim va urf-odat leksikasi: Marosim leksikasi (ritual lexicon) — milliy xalqning eng muhim madaniy kodlarini saqlovchi va uzatuvchi leksik qatlam. Uchala romanda to‘y, dafn, bayram va kundalik muloqot marosimlari bilan bog‘liq etnografizmlar keng qo‘llaniladi.

«Alisher Navoiy» romanida to‘y marosimi leksikasi ajralib turadi: «*Nikoh o‘qildi, fotiha ochildi. Kelin ko‘rpa-yostiqlik ko‘tarib kirdi. Kuyov ota-onasiga ta‘zim qildi...*»

Bu parchada «nikoh» (islomiy turmush qurish marosimi), «fotiha» (Qur‘on oyatini o‘qib duo qilish marosimi), «ta‘zim» (hurmat ko‘rsatish rituali) — barchasi islomiy-milliy madaniy makon bilan bog‘liq etnografizmlar. Lingvomadaniy semiotika nuqtai nazaridan bu so‘zlar «oila» va «nikoh» konseptlarini islomiy madaniy kontekstda belgilaydi.

«Beruniy» romanida ilmiy ijod bilan bogʻliq marosim elementi qiziqarli: «*Kitob bitildi. Muharrir qoʻliga qalam oldi. Davotni ochdi. Bismillo dedi va yoza boshladi...*»

Bu parchada «davot» (siyoh idishi), «bismillo» (Alloh nomi bilan boshlash rituali) — ilmiy ijodning oʻsha davrdagi milliy-diniy kontekstini belgilovchi etnografizmlar. «Bismillo» soʻzi — faqat diniy formula emas, balki oʻzbek madaniyatida yangi ishni boshlashning universal ritual markeri.

Kasb-hunar leksikasi (professionalizm va etnografizm chegarasida)

Uchala romanda Oʻrta Osiyo hunarmandchiligiga oid leksika — *kashtachilik, kulolchilik, zargarlik, zarduzilik, kotiblik* terminologiyasi — badiiy muhitni yaratishning muhim vositasiga aylanadi. Bu soʻzlar bir vaqtning oʻzida ham terminologik, ham etnografik xarakter kasb etadi.

«*Naqqosh moʻyqalam bilan ganchni ohista silab, naqsh chizdi. Kashtachi nashtarini zarhal ipga botirdi. Zargʻar mis ustida taqillatdi...*»

«*Naqqosh*», «*ganchni silash*», «*kashta*», «*nashtar*», «*zarhal ip*», «*zargar*» — bular Oʻrta Osiyo hunarmandchilik sivilizatsiyasining lingvistik «artefaktlari». Ular romanda nafaqat tasvir, balki milliy mehnat madaniyatining poetik ulugʻlanishi sifatida qaralishi kerak. Kognitiv-diskursiv tahlil koʻrsatadiki, yozuvchi bu leksika orqali «usta-shogird» va «kasbiy sharaf» fereymalarini faollashtiradi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Isajon Sulton romanlarida folklorizm va etnografizmlar tasodifiy bezak emas, balki yozuvchining badiiy-lingvistik metodining tizimli elementi. Ular romanning tarixiy-madaniy kontekstini belgilash, qahramonlar obrazini chuqurlashtirish va milliy madaniy xotirani tiklashning asosiy lingvistik vositalariga aylanadi.

2. Folklorizm va etnografizmlarning lingvomadaniy tahlili uchala romanda mos oʻsha tarixiy davrga xos «madaniy toʻplam» borligini koʻrsatdi: «Alisher Navoiy»da islomiy-humanistik, «Beruniy»da polikultural-ilmiy, «Bilgahoqon»da arxaik-turkiy.

3. Semiotik tahlil folklorizm va etnografizmlarning badiiy matndagi madaniy belgilar sifatida ikkilamchi maʼnolar qatlamini hosil qilishini isbotladi. Bu birliklar denotativ maʼnodan tashqari muhim konnotativ va simvolik yuklamani bajaradi.

4. Kognitiv-diskursiv tahlil folklorizm va etnografizmlarning «madaniy freymalar» faollashtiruvchi vosita sifatida ishlashini koʻrsatdi. Ular oʻquvchining milliy-madaniy kompetentsiyasiga murojaat qilib, matni tushunishning chuqur qatlamiga kirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Sulton I. Alisher Navoiy: Roman. — Toshkent: Sharq, 2007. — 448 b.
2. Sulton I. Beruniy: Roman. — Toshkent: Sharq, 2012. — 512 b.
3. Sulton I. Bilgahoqon: Roman. — Toshkent: Sharq, 2017. — 380 b.
4. Putilov B.N. Folklor i narodnaya kul'tura. — SPb.: Nauka, 1994. — 238 s.
5. Likhachyov D.S. Russkaya literatura i folklornoye traditsiya. — M.: Nauka, 1987. — 312 s.
6. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i Lingvokulturologicheskiy aspekty. — M.: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», 1996. — 288 s.
7. Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. — M.: RUDN, 1997. — 331 s.
8. Lotman Yu.M. Semiosfera. Kultura i vzryv. — SPb.: Iskusstvo, 2000. — 704 s.
9. Stepanov Yu.S. Konstanty: slovar' russkoy kul'tury. — M.: Shkola «Yazyki russkoy kul'tury», 1997. — 824 s.
10. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011. — 316 p.

11. M Yuldashev, S.Ramazanova, R Tojimatov. Journal of Positive School Psychology, 2022
12. Xabibillayev N. Izofali birikmalarning tarkibga ajratilishi borasidagi qarashlar va ularning ayrimlari tahlili (2-QISM) //Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. – 2024. – Т. 3. – №. 9. – С. 18-20.
13. Mahmudov N. O‘zbek tilining lingvomadaniy lug‘ati. — Toshkent: Fan, 2010. — 344 b.
14. Hasanov B. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantik tahlili. — Toshkent: Fan, 2005. — 192 b.
15. Baskakov N.A. Tyurkskaya leksika v «Slove o polku Igoreve». — M.: Nauka, 1985. — 208 s.
16. van Dijk T.A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge: CUP, 2008. — 267 p.
17. Xabibillayev N. Mumtoz Adabiyotni Targ ‘Ib Etishda Adabiy Moslashtirishning Ahamiyati (—Lison Ut-Tayrl Ning Moslashtirilgan Matni Misolida) //Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 16. – С. 65-71.
18. Qobilova, Z., & Ahmadaliyev, L. (2025). “o‘zbek adabiyoti namuna daftari” tazkirasida alisher navoiy faoliyatining yoritilishi. Hamkor konferensiyalar, 1(11), 183-189.
19. Ahmadaliyev, L. (2025). Qayumovlar sulolasi uy-muzeyini tashkil etishning amaliy ahamiyati. University Research Base, 382-398.
20. Ahmadaliyev, L. (2025). “O‘zbek adabiyoti namuna daftari” tazkirasining adabiy ahamiyati. University Research Base, 360-367.
21. Muhammad yusuf ijodida qo‘llanilgan poetonimlarning lingvopoetik, jihatdan tahlil qilish tamoyillari
22. RGA Tojimatov - ... : Innovative, educational, natural and social sciences, 2023
23. Muhammadyusuf o‘g‘li, A. L. (2024). Kulfat ijodining o‘rganilishi. UBS Scientific Bulletin, (4), 94-105.
24. Inomiddin o‘g‘li, N. Y. “Konsepsiya xaritalari” bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar tahlili.

Muqimova Zohida Rasulovna,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti yetakchi xodimi,
filologiya fanlari doktori (DSc)
E-mail: zohidamuqimova69@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251686>

TOPISHMOQLAR – MILLIY TAFAKKUR IFODASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvomadaniy birlik sifatida topishmoqlarning milliy tafakkur, xalq madaniyati va qadriyatlarini ifodalashdagi o‘rni tadqiq etiladi. Topishmoqlarda o‘zbek xalqining obrazli tafakkuri, dunyoqarashi, turmush tarzi va ma’naviy mezonlari aks etishi misollar asosida tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada topishmoqlarning metaforik tabiati, lingvomadaniy kodlar, antropomorfizm va qiyoslash vositasida olamning lisoniy manzarasini yaratish xususiyatlari yoritilgan. O‘zbek xalq topishmoqlarida dehqonchilik, maishiy hayot, tabiat hodisalari va inson faoliyatiga oid tushunchalarning milliy obrazlar orqali ifodalanishi xalqning madaniy tafakkuri bilan bog‘liq holda izohlangan. Tadqiqot natijasida topishmoqlar xalqning milliy xotirasi, qadriyatlari va estetik tafakkurini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy birlik ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: olamning lisoniy manzarasi, antropomorfizm, lingvomadaniy kod, milliy tafakkur, topishmoq, chiston, metafora, qadriyat, obrazli tafakkur.

ЗАГАДКИ КАК ВЫРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. В данной статье загадки рассматриваются как лингвокультурологические единицы, отражающие национальное мышление, культуру и ценности народа. На основе примеров анализируются образное мышление узбекского народа, его мировоззрение, образ жизни и духовные критерии, выраженные в загадках. Освещаются метафорическая природа загадок, особенности создания языковой картины мира посредством лингвокультурных кодов, антропоморфизма и сравнений. Показано, что отражение в узбекских народных загадках понятий, связанных с земледелием, бытовой жизнью, природными явлениями и человеческой деятельностью, тесно связано с национальным культурным мышлением. В результате исследования обосновано, что загадки являются важной лингвокультурологической единицей, отражающей национальную память, ценности и эстетическое мышление народа.

Ключевые слова: языковая картина мира, антропоморфизм, лингвокультурный код, национальное мышление, загадка, чистон, метафора, ценность, образное мышление.

RIDDLES AS AN EXPRESSION OF NATIONAL THINKING

Abstract. This article examines riddles as linguocultural units reflecting national mentality, culture, and values of a people. Using examples from Uzbek folk riddles, the study analyzes figurative thinking, worldview, lifestyle, and spiritual values embodied in them. The article also highlights the metaphorical nature of riddles and their role in creating the linguistic picture of the world through anthropomorphism, linguocultural codes, and comparisons. Uzbek folk riddles related to agriculture, domestic life, natural phenomena, and human activity are interpreted as reflections of national cultural thinking. The study concludes that riddles serve as important linguocultural units representing the national memory, values, and aesthetic thinking of the Uzbek people.

Keywords: linguistic picture of the world, anthropomorphism, linguocultural code, national mentality, riddle, chiston, metaphor, value, figurative thinking.

Kirish. Topishmoqlar jamoaviy ijod mahsuli bo‘lib, aql-zakovat, zehn, fikr o‘tkirligini sinash quroli, idrokni, obrazli tasavvur qobiliyatini o‘stiruvchi aqlning charxi, ajdodlarimizning ruhiy olami, uning tarixiy o‘tmishini bilishning kalitidir. Topishmoqlarni “bilishning kaliti” deyishimizga yana bir asos shuki, ular insoniyatning bilishga bo‘lgan qiziqishlari sabab yaratilgan, shakllangan. Ularda o‘zi tegishli xalqning obrazli tafakkuri, madaniyati, milliy qadriyatlari yaqqol namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar tahlili. Topishmoqlar folklorshunoslik va tilshunoslikda muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Jahon va rus tilshunosligida ularning poetik, metaforik hamda lingvomadaniy xususiyatlari keng o‘rganilgan. Turkologiyada XX asrning 60–70-yillaridan boshlab qozoq, ozarbayjon va boshqa turkiy xalqlar topishmoqlarining til xususiyatlari tadqiq etilgan.

O‘zbek folklorshunosligida topishmoqlarni yig‘ish va tadqiq etishda G‘.Yunusov, H.Zarif, I.Orifiy, B.Karimov, Z.Husainova kabi olimlarning xizmatlari muhimdir. Ayniqsa, Z.Husainovanning “O‘zbek topishmoqlari” monografiyasi va “Topishmoqlar” to‘plami ushbu janrni tizimli o‘rganishda asosiy manbalardan hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida esa topishmoqlarning leksik-semantik va sintaktik xususiyatlari X.Abdurahmonov, M.N.Saitbayeva, J.X.Abdullayev hamda M.Saparniyazovalar tomonidan tadqiq qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvokulturologik, semantik-stilistik, tavsifiy va qiyosiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Topishmoqlardagi lingvomadaniy birliklar, metaforik obrazlar va milliy tafakkur ifodalari tahlil qilindi. Shuningdek, lingvomadaniy kodlarning xalq turmush tarzi va qadriyatlari bilan bog‘liqligi yoritildi hamda ayrim topishmoqlar boshqa turkiy xalqlar folklori bilan qiyoslandi.

Tahlil va natijalar. Ma’lumki, kishilarning, ayniqsa, yoshlarning har tomonlama yetuk bo‘lib shakllanishida bebaho durdona boyliklardan biri sanaluvchi topishmoqlarning o‘rni va ahamiyati beqiyos. Chunki ularda ma’naviy mezon hisoblanuvchi qadriyatlar o‘z tarannumini ko‘rsatadi. Aytish joizki, topishmoqlar ham tarbiya manbayi, ham qadriyatlarni aks ettiruvchi vositadir.

Jahon folklorshunosligida, turkiy folklorshunoslikda, jumladan, o‘zbek folklorshunosligida topishmoqlarning folklor janri sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari, voqelikni metaforik nutq vositasida ifoda etish tamoyillari, topishmoqlar tasnifi, struktur-semantik tabiati va badiiyati yuzasidan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan[1.8-9]. Rus tilshunosligida topishmoq matnlarining lingvopoetik xususiyatlari, lingvomadaniy tahlillari masalalari keng yoritilgan[2].

Turkologiyada 60-yillarning oxiri, 70-yillarning boshiga kelib ayrim turkiy xalqlar topishmoqlarining til xususiyatlari yuzasidan tadqiqot ishlari qilingan. Jumladan, tilshunos olimlar J.Adambayeva, A.M.Nurgaliyeva, K.A.Nurgaliyevlar qozoq xalq topishmoqlarining til xususiyatlarini, G.Oxundova ozarbayjon xalq topishmoqlarining til xususiyatlarini tadqiq qilgan[3].

O‘zbek xalq topishmoqlarini to‘plash va nashr etish XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Shundan boshlab vaqtli matbuotda topishmoq janri haqida maqolalar e‘lon qilingan[4]. G‘.O.Yunusov, A.Nosirov, H.Zarif, I.Orifiy, B.Karimov, Z.Husainova, M.Jo‘rayeva kabi folklorshunos olimlar o‘zbek topishmoqlarini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shganlar. Ayniqsa, Z.Husainovanning o‘zbek xalq topishmoqlarini o‘rganish va nashr qilish borasida xizmatlari katta bo‘lgan. U xalq topishmoqlari haqidagi o‘nlab maqolalar va “O‘zbek topishmoqlari” (1966) monografiyasi muallifidir. 1981-yilda chop

etilgan topishmoqlarning mukammal nashri, ya'ni 2664 ta topishmoqni o'z ichiga olgan "Topishmoqlar" to'plami ham unga tegishlidir.

Odatda, topishmoqlar xalq hayotining hamma sohalarini egallagani bilan ham diqqatga sazovor. Maishiy hayotdagi, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar topishmoq mavzularida o'z ifodasini topadi. Z.Husainova "Topishmoqlar" kitobidagi matnlarni tartiblashtirishda ularni yirik ikki guruhga ajratadi: "An'anaviy topishmoqlar" va "Yangi topishmoqlar". "Birinchi guruhda osmon, yer, suv; tabiat hodisalari, yil fasli va mavsum; odam, uning a'zolari va xislatlari – jami 21 mavzu jamlanadi. Yangi topishmoqlarda elektrotexnika, radiotexnika, maktab va o'quv qurollari – jami 9 mavzu jamlangan"[5.93-98]. Ma'lum bo'ladiki, topishmoqlarda aks etmagan mavzuning o'zi yo'q ekan.

O'zbek tilshunosligida ham o'zbek xalq topishmoqlari leksik-sintaktik jihatdan maxsus o'rganilgan[6]. Tilshunos olim X.Abdurahmonov topishmoqlarning ayrim til xususiyatlariga bag'ishlangan dastlabki fikrlarni, garchi maqollar bilan birga bo'lsa-da, boshlab berganligi e'tiborga loyiqdir[7].

Tilshunos olimlar M.N.Saitbayeva, J.X.Abdullayev, M.Saparniyazovalar topishmoqlarning leksik-semantik va sintaktik xususiyatlarini tadqiq etishga doir nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilishgan[8].

Topishmoqlarning til xususiyatlarini, xususan, ularning sintaktik xususiyatlarini yaxshi o'rganmay, topishmoqlarning mazmunini, o'ziga xosligini tushunish qiyin. Bu borada o'zbek tilshunosligida M.Saparniyazova "O'zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari"[9] deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Ushbu tadqiqotda o'zbek xalq topishmoqlarining sintaktik-semantik xususiyatlari batafsil yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida o'zbek xalq topishmoqlari tarkibidagi lingvomadaniy kodlarning madaniy xususiyati tadqiq qilingan[10]. Galdagi vazifa esa o'zbek xalq topishmoqlarida ifodalangan qadriyatlarni, subyektiv munosabatni tadqiq qilishdir.

Ma'lumki, topishmoqlarda tasvir obykti yoki aytilmoqchi bo'lgan fikr yashirin tarzda beriladi. Topishmoq javobini topish uchun uning til xususiyatlarini, undagi obrazli metaforik ifodani anglamoq, tayanch vazifani bajarayotgan lingvomadaniy kodni "ochmoq" zarur. "Chunki topishmoq xalq og'zaki ijodining boshqa janrlaridan keskin farqli holda tasvir obyektini yoki aytilmoqchi bo'lgan fikrni aniq-ravshan, tushunarli qilib emas, imkoni boricha mavhum qilib, yashirib, xiralashtirib, odatdagidan butunlay boshqacha qilib tasvirlashga intiladi"[11].

O'zbek xalq topishmoqlarida o'zbekcha milliy tafakkur in'ikos topadi; o'zbek millati xarakteri, tabiati ifodalanadi, uning ijtimoiy hayoti va turmushining ayrim qirralari: dehqonchilik, polizchilik, uy yumushlari bilan bo'g'liq faoliyati yorqin aks etadi, eng asosiysi, ma'naviy mezon hisoblanuvchi qadriyatlar o'z bo'yini namoyon qiladi hamda ijtimoiy me'yorlarni o'zida muhrlaydi. Shu boisdan ham mazkur birliklarni aksiologik nuqtayi nazardan tadqiq etish muhim vazifalardan biri ekanligini ko'rsatadi.

"...obrazli tafakkur insoniyatning universal tafakkur shakli sanalishi bilan birga, muayyan xalqning adabiyoti, san'ati, maqol, ibora, turg'un o'xshatish, metafora, qarg'ish, duo va olqishlar, nutqiy etiketlar, topishmoqlar kabi lingvomadaniy birliklarida in'ikos etuvchi, xalqning mental o'ziga xosligini ifodalovchi hissiy-ruhiy tafakkur shaklidir"[12]. Ayniqsa, topishmoqlarda o'zi tegishli xalqning obrazli tafakkuri yaqqol namoyon bo'ladi. "Biz topishmoqlarning yaratilishi, uning obrazlari ko'pgina hollarda mifologiya, qadimiy hayot tarzi bilan bog'liqligiga ishonamiz. Ajoyib istioralar, yorqin qiyoslashlar, obrazli ifodalar bilan jilolangan o'zbek topishmoqlari qadimiy quyoshli o'zbek yerining jozibasi va o'ziga xosligini tasvirlabgina qolmay, folklor asarlari silsilasida ulkan estetik qimmatini bilan xalq ma'naviy

dunyosi taraqqiyotining xazinasini sifatida bizning kunlarimizda ham jamiyatimiz yaxlit madaniy hayotining muhim tarmog‘i bo‘lib qolmoqda”[13].

Ta’kidlash joizki, topishmoqlar olamning lisoniy manzarasini yaratish usullari bilan boshqa barqaror birliklardan alohida ajralib turadi. Ularda antropomorfizm, lingvomadaniy kodlarning rang-barangligi, qiyoslash va metaforiklik yuqori darajada amal qiladi. Jumladan, *Oq dalada qora uru’g‘ (Yozuv); Oqdir dalasi, Qoradir urug‘i. Qo‘l bilan ekiladi, Til bilan o‘riladi (Kitob); Ko‘rinishi go‘yo olmos, O‘t-olovga chiday olmas (Muz); Ko‘kda supra ochildi, Uni yerga sochildi (Qor); Egri-bugri tuyalar, Bir-biriga suyalar, Qotib turar yil sayin, Bag‘rida xazina, sir (Tog‘); Tariqday kichkina xol. Gapni tugatar darhol (Nuqta)* topishmoqlarida o‘zgacha ifoda aks etgan.

“Topishmoqda narsa yoki hodisa boshqa narsa yoki hodisaga o‘xshatish, o‘zaro qiyoslash, taqqoslash orqali gavalantirilishi ayon. Unda til sohiblarining olamni idrok etishidagi milliy o‘ziga xoslik yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, *Ko‘k ko‘ylakka G‘o‘za yoydim (Osmon, yulduzlar)* topishmog‘ida osmon ko‘k ko‘ylakka, yulduzlar g‘o‘zaga o‘xshatilib gavalantirilgan bo‘lsa, *Ustidagi ko‘ylagi, Xuddi qog‘ozga o‘xshar. To‘g‘rasang, jahli chiqib, ko‘zingni darrov yoshlar (Piyoz)* topishmog‘ida yashiringan narsaning, ya’ni piyozning ko‘rinishi, alohida belgisi qiyoslangan”[14.72].

O‘zbek tilida javobida anor va uning donachalari yashiringan *Kichkina dekcha, ichi to‘la mixcha (Anor); Bir hujra, Bir hujraning ichida hujra, Qirq hujraning ichida mullabachchalar (Anor va uning donachalari)* topishmoqlari bor. Ma’lumki, tojik xalqi qozonni “deg” deb ataydi; dekcha esa kichik qozonni bildiradi. *Dekcha* so‘zi *deg* so‘ziga *-cha* kichraytirish qo‘shimchasini qo‘shish orqali hosil bo‘lgan. Assimilyatsiya hodisasi sabab *degcha* so‘zi *dekcha* tarzida qo‘llanilib, kichkina qozon *dekcha* deb yuritila boshlagan. *Kichkina dekcha, ichi to‘la mixcha* topishmog‘idagi *dekcha* so‘zi ham kichik qozonni bildirib, u anorning badiiy ifodasidir. Ushbu topishmoqda anorning dumaloqlik shakli dekchaga tashbeh qilingan.

Bir hujra,

Bir hujraning ichida hujra,

Qirq hujraning ichida mullabachchalar (Anor va uning donachalari) topishmog‘ida anor va uning oq mayin parda bilan o‘ralgan qismlari *hujra* makon lingvomadaniy kodi bilan, anor mevasi donalari *mullabachchalar* antropomorf lingvomadaniy kod orqali yorqin tasvirlangan. Bu topishmoq o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘tkir qalam sohibasi Uvaysiyning anor haqidagi mashhur “Ul na gumbazdur, eshig-u tuynugidin yo‘q nishon, Necha gulgunpo‘sh qizlar manzil aylabdur, makon? Sindirib gumbazni, qizlar holidin olsam xabar, Yuzlariga parda tortig‘liq turarlar bag‘ri qon! (Anor)[15] chistonini yodga soladi. Bunda anorning dumaloqligi gumbazga o‘xshatilgan; *gumbaz* so‘zi lingvomadaniy kod vazifasini bajarib kelgan. Bundan ko‘rinadiki, o‘zbek tili lingvomadaniy kodlari o‘zbekona milliy tafakkurning in’ikosi bo‘lib, o‘zida o‘zbek xalqi madaniyatini yaqqol ifodalaydi.

Xulosa. O‘zbek tili barqaror birliklar, jumladan, o‘zbek xalq topishmoqlari o‘zbek xalqi tafakkurining in’ikosi sifatida xalqning milliy-obrazli tafakkuri, dunyoqarashi va milliy qadriyatlarini aks ettiruvchi olamning o‘zbekcha lisoniy manzarasini yuzaga keltirishda asosiy vositalardandir.

Topishmoqlar aqlini charxlash, fikr o‘tkiriligini sinash quroli hamda ajdodlarimizning milliy tafakkuri, milliy madaniyatini bilish kalitidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qarang: Жўраева М.Ю. Ўзбек халқ топишмоқларининг генезиси: Филол. фан. б-ча фалсафа д-ри. –Тошкент, 2017. – Б. 8-9.
2. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. Т.1. – М.: Индрик, 1994. – С.10-117. (– 270 с);
3. https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=31859.
4. Адамбаева Ж.Д. Литературно-стилистические и языковые особенности казахских загадок: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1966;
5. Qarang: Хусаинова З. Топишмоқларнинг тарихи асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №5. – Б. 93-98.
6. Хусаинова З. Топишмоқларнинг тарихи асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – №5. – Б. 93-98.
7. Акрамов Т. Топишмоқларнинг баъзи синтактик хусусиятлари ҳақида / Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент., 1981. – Б. 86-90;
8. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Тошкент: Фан, 1964.
9. Саитбаева М.Н. Именное сказуемое в узбекских народных загадках: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ташкент, 1984;
10. Сапарниязова М. Ўзбек халқ топишмоқларининг синтактик- семантик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2005. – Б.126.
11. Muqimova Z. Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni (o‘zbek tili barqaror birliklari misolida): Monografiya. –Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024. – 216 b.
12. Сапарниязова М. Ко‘rsatilgan dissertatsiya. – Б.15.
13. Аҳмедова Н. Образли тафаккур ва ўзбек болалар нутқи: Филол. фан. б-ча фалсафа доктори ...дисс. автореф. – Тошкент, 2021. –Б.14.
14. Ўзбек халқ топишмоқлари / www.ziyouz.com кутубхонаси
15. Muqimova Z.Lingvomadaniy kodlarning olamning lisoniy manzarasidagi o‘rni (o‘zbek tili barqaror birliklari misolida): Monografiya. –Toshkent: Bookmany print nashriyoti, 2024. – В.72.

Abdullayev Bilolxon Xamitjon o'g'li,
University of Business and Science o'qituvchisi
E-mail: bilolxonabdullayev@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251702>

“GUL VA BULBUL” TURKUMIDAGI DOSTONLARNING AYRIM LITOGRAFIK NASHRLARI XUSUSIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli mualliflarga tegishli bo'lgan “Gul va bulbul” turkumidagi dostonlarning toshbosma nusxalari, ularning manbaviy xususiyatlari, matniy o'ziga xosliklari; toshbosmosmalarining asarni o'rganishdagi o'rni, muhimlik darajasi kabi jihatlar atroflicha yoritiladi.

Kalit so'zlar: Gul, Bulbul, toshbosma, manba, matn, qiyos, tahlil, nusxa.

О НЕКОТОРЫХ ЛИТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ ДАСТАНОВ ЦИКЛА “ГУЛЬ И БУЛБУЛ”

Аннотация. В данной статье подробно освещаются литографические копии дастанов из цикла “Гул ва булбул” принадлежащих разным авторам, их источниковые особенности, текстовые особенности; роль литографий в изучении произведения, степень их важности.

Ключевые слова: Цветок, Соловей, литография, источник, текст, сравнение, анализ, копия.

ON CERTAIN LITHOGRAPHIC EDITIONS OF THE EPICS IN THE ‘GUL AND BULBUL’ CYCLE

Abstract. In this article, lithographic copies of the dastans of the “Gul va bulbul” cycle, belonging to different authors, their source features, textual peculiarities; the role of lithographs in the study of the work, the degree of importance are covered in detail.

Keywords: Flower, Nightingale, lithograph, source, text, comparison, analysis, copy.

Kirish. Yurtimizda “Gul va bulbul” turkumidagi dostonlarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari keng tarqalgan. Biroq ular yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ushbu asarlarning badiiy qiymati, ma'naviy ahamiyati, manbaviy xususiyatlarini aniqlash muhim vazifalardan sanaladi.

O'zR FA ShI Asosiy hamda Hamid Sulaymon fondining toshbosma asarlar qismida, Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida, SamDU Abdurahmon Jomiy nomidagi ilmiy kutubxonasining nodir kitoblar bo'limida hamda Buxoro davlat muzey qo'riqxonasida “Gul va bulbul” tipidgi asarlarning qirqqa yaqin toshbosma nusxasi mavjud. Shulardan ikkitasi Shobanda ismli shaxsga tegishli. Muallifi noma'lum bo'lgan “Hikoyayi bulbulnoma”ning ham ikki nusxasi mavjud. Qolgan nusxalar Salohiyning “Gul va Bulbul” dostoni nusxalari hisoblanadi. Salohiy dostonining toshbosma nusxalari S.Shodiyevaning qator maqolalarida tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, lingvistik va germeneytik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy metod asosida Salohiyning “Gul va Bulbul” dostoni nusxalari

o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlari aniqlangan bo'lsa, lingvistik metod orqali qo'lyozma va litografik manbalarning til xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratildi. Asar tarkibidagi so'z va iboralarning ma'nolarini izohlash, sharhlash, ta'vil, tavsif etishda germeneytik metodlardan unumli foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. "Gul va bulbul" turkumidagi dostonlarning manbalari va ularning ilmiy-adabiy qiymati tahlili natijasida ayrim mulohazalar hosil qilindi. Jumladan, Salohiyning "Gul va Bulbul" dostoni va uning toshbosmalari nashriy xususiyatlaridan kelib chiqib ikki guruhga ajratildi. Bu ikki hududda chop etilgan nusxalar matniy jihatdan ham farqlanadi. Adabiyotshunos olim B.Valixo'jayev Toshkent va Buxoro nusxalarini matniy jihatdan tahlil qilib, Buxoro nusxalarini vazn talabi e'tiboridan mukammalroq, degan fikrni ilgari suradi va ularni qandaydir "nusxayi aslga" asoslanganini ta'kidlaydi[1.65]. "Shuning uchun ham adabiyotshunos O.Sharafiddinov Salohiy dostonidan ayrim parchalarni nashrga tayyorlashda asarning Buxoro nusxasiga tayanadi va uni "O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi"ning II tomiga kiritadi. Keyinchalik esa "O'zbek adabiyoti" 4 tomlik xrestomatiyasiga ham dostonning O.Sharafiddinov nashrga tayyorlagan parchalarini kiritadi"[1.65]. Olim B.Valixo'jayev ham yuqordagi fikrlardan kelib chiqqan holda asarni tahlil etishda Buxoro nusxasiga tayanganini aytadi. Biroq tadqiqotlar natijasida asarning bir necha qo'lyozmalari borligi, bundan tashqari Buxoro nusxalari ham ikki turli ekani, ularning ikkisi ham bir-biridan farqlanishi ma'lum bo'ldi.

Shobanda qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostoni. "Gul va Bulbul" nomi bilan O'zR FA ShI Asosiy fondning toshbosmalar bo'limida 579 inv. raqamli asar mavjud. Toshbosmaning o'lchami 28x18 sm. Asar nomi kitobning ilk sahifasida "Gul va Bulbul" tarzida kirill alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida yozilgan. Muallifi noma'lum va u haqida toshbosmaning biror o'rnida ma'lumot berilmagan. Sharqshunoslik institutining Asosiy toshbosma asarlar bo'limida mazkur asarning yana bir nusxasi 9143 inventar raqami bilan saqlanadi. Kitobning muqovalari sariq kartondan ishlangan bo'lib, ikki muqova bir-biriga charmdan ishlangan qizil rangdagi tayaki bilan mahkamlangan. Muqova birinchi toqasining o'ng burchagiga 579 inventar raqamini ifodalovchi qog'oz parchasi yopishtirilgan. Muqovaning ichki o'ng yuqori burchagida "Turkestanaskaya publichnaya biblioteka C 1642" yozuvli qog'oz mavjud (ushbu jumla krill albosi asosida yozilgan). Muqovadan so'ng bir bo'sh varaq qoldirilgan. Keyingi varaqda nashr ma'lumotlari aks etgan. Ma'lumotlar murakkab bezaklar bilan jadval ichida berilgan. Nashr ma'lumotlarida asarning "Gul va Bulbul" deya nomlanishi, bosilgan sanasi (hij.1331; mil.1912), O'rda Turkiston ko'chasida joylashgan masjid qiblasidagi hoji Yusuf o'g'li saroyida turuvchi mulla Mirzohid Mirsodiq o'g'li do'konida sotilayotganligi borasida xabarlar berilgan. Titul sahifaning quyi qismida nashriyotning (Т.–лит. О.А Порсцева в Ташкент.) nomi berilgan.

Keyingi sahifada basmaladan so'ng *اما راویلار انداغ روایت قییلور لارکی طوران ولایتیده بر پدشاه بار* jumlası bilan dostonning asosiy voqealari boshlanadi. Basmala asosiy matndan bezaklar bilan ajratilgan. Uchinchi varaqdan boshlab sahifalar matnlari oddiy ikki chizikli jadval ichiga olingan. Asar voqealari nazmda emas, balki nasrda ifodalangan. Faqatgina asar davomida qahramonlar tilidan aytilgan g'azallar va baytlargina nazmda berilgan. Nazmiy qismlarning jadvalga olinishi ham o'ziga xos hisoblanib, nasrda berilgan qismdan farqlidir. Nasriy va nazmiy matnlar harflarining ifodalanishida ham ayrim tafovutlar mavjud. Nasr ko'rinishidagi matnlar nisbatan kattaroq va qalinroq o'lchamda, nazmiy matnlar tarkibida keluvchi harflarning o'lchami ingichka va kichikroq.

"Gul va Bulbul" dostonining ushbu nusxasi yuqorida tavsifi amalga oshirilgan asarlardan tubdan farq qiladi. Avvalda mulohaza yuritilgan toshbosmalar Salohiy qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostonining turli nusxalari bo'lsa, ushbu asar mutlaqo boshqa muallifga, ya'ni Shobanda ismli turkman

shoiriga tegishli. Asar turkman tilida bitilgan. Undagi obrazlar hamda kompozitsion qurilish yuqorida tavsifi amalga oshirilgan nusxalardan mutlaqo farqlidir. Asar matnlari bilan tanishilganda guvoh bo'lingani, u ma'lum bir shaxsga tegishli emasdek. Chunki undagi til unsurlari, voqealar rivoji, qahramonlar ruhiyati, kompozitsion qurilish va badiiyat elementlar xalq qissalariga monandek ko'rinadi. Bunga sabab ijodkor avvaldan mavjud bo'lgan ayni mavzudagi xalq qissasini badiiy jihatdan qayta ishlab, yozma adabiyotga olib kirganligidir.

Asardagi asosiy voqealar Turon viloyati podshohining farzandsizligi va bir kun sahar vaqtida tush ko'rish bilan boshlanadi. Asar Turon viloyati podshohining o'g'li Bulbul va Eron viloyati podshohining qizi Gul o'rtasidagi o'zaro ishq-muhabbat mojarolari asosiga qurilgan.

Asarning asosiy matnlari 19 satrli ko'rinishda nasrda berilgan. "Gul va Bulbul" asarida Bulbul, Bulbulning otasi, onasi, Gul, Alijon, Solobek, Mulla Qalandar, Zalil, Istanbul podshosi, G'anjabiy, Oyjamol, Norinbek, Fayzulloh, Solim, shoh Abbos, Oysuluv kabi bir nechta qahramonlar mavjud. Zikr etilgan qahramon tilidan har faslda bir necha she'rlar keltiriladi. Dostonda jami 36 dan ziyod she'r mavjud va ular o'ziga xos tarzda berilgan. Bu o'ziga xoslik ularning hajmlarida namoyon bo'ladiki, ularning aksari 14 baytlik ko'rinishda berilgan bo'lsa, ayrimlari 7, 8, 9, 10 baytli shaklida ifodalangan. Matnlarga e'tibor qaratisa, hikoyanavis tilidan aytilgan qism nasrda ifodalanganligini, asar qahramonlari tilidan aytilgan fikrlar nazmda berilganligini sezish mumkin. Nasr qismining barchasi deyarli bir xil boshlanmalar bilan "Al arz", yoki "Al qissa" shaklida boshlanadi. Asarda ikki qahramon o'rtasida aytishuv ko'rinishdagi nazmiy misralar ham bor. Bularning dastlabkisi Bulbul va Shoxayr o'rtasida bo'lib o'tgan (18,19,20-sahifalardan o'rin olgan). Mazkur savol-javob ko'rinishida kechgan matnlar "Bulbul aydi", "Shoxayr aydi" kabi boshlanmalar ostida berilgan va bunday aytishuvlar Bulbul va G'anjabi (33, 34, 35 hamda 39, 40, 41-sahifalar), Bulbul va Norinbek (52, 53, 54-sahifalar), Bulbul va Solim (61, 62-sahifalar), Solim va Gul (66, 67, 68-sahifalar), Bulbul va Gul (77, 78, 79 hamda 80, 81, 82-sahifalar) kabi obrazlar o'rtasida bo'lib o'tadi.

Asar voqealari 94-sahifada quyidagi jumlar bilan yakun topadi: *"Har qayusi o'z yori bilan kechakunduz bazmi davron qilib, murod maqsadina yetdilar. Ilohi hamma jamoatlarni ham shular kabin murod maqsadina yetkurgaysan, Allohi Robbil a'lamiyn"*. Ushbu jumlar bilan birgalikda yana ba'zi ma'lumotlar berilgan: *"Ushbu kitobi "Gul va Bulbul" Marvlik mulla Mirzohid Mirsodiq o'g'li harajati bilan Toshkanda Pursofning matbaasida 1331 hijriy yilinda tabe' ulindi. Mazkur Mirzohid sahhof Marvda Turkiston ko'chasinda masjid qiblasida xiyvalik hoji Niyoz Yusuf o'g'li saroyinda kitob sotmoqdadir"*.

Keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda ayni damda so'z borayotgan kitob Toshkentda chop etilgan, noshir esa mulla Mirzohid ismli shaxs hisoblanadi. Kitob Marvning Turkiston ko'chasi qiblasida joylashgan xivalik savdogar saroyida sotilayotganligi anglashiladi.

"Hikoyayi bulbulnoma" dostoni. 2280, 9801 raqamli toshbosmalardan ham gul va bulbul munosabatlariga bag'ishlangan asarlar o'rin olgan. Kitoblar 1878-yili Istanbulda nashr etilgan. Tili usmoniycha. Asarning umumiy hajmi 191 sahifa bo'lib, o'lchami 24,5x15,5 sm.

9801 raqamli nusxa 2280 inv. raqamli litografik nashrga nisbatan anchayin sifatli ishlanganligi bilan xarakterlidir. Kitob muqovasi kartondan ishlangan bo'lib, ustidan sariq charm qoplangan. Muqovaning ich tarafi va birinchi varaq sariq, siyohrang, oq kabi ranglarni o'zaro uyg'unlashtirib bezak berilgan qozg'oz yopishtirilgan. Qolgan varaqlar bir xil sariq rangda. Ikkinchi varaqning old tarafiga jadval solingan. Jadval ichida kitobda qaysi asarlar o'rin olganligi keltirilgan. Jadvaldagi matn

quydagicha: “Ushbu majmuada Abu Ali Sino va Hotami Toy va Bulbulnoma hikoyalari darj o‘linmishdur”.

Ikkinchi varaqning orqa sahifasidan hikoyalarning asosiy matnlari berilgan. Asosiy matnlar ifodalangan har bir sahifa ikki chiziqli jadal ichiga olingan. Jadval odatdagidan kichikroq. Hoshiyaga katta joy tashlangan. Bunga sabab, jadval ichida bir hikoya keltirilgan bo‘lsa, hoshiyaga ajratilgan joyda ikkinchi hikoya matnlari berib borilgan. Hoshiya ham o‘z navbatida ikki bir xil chiziq bilan ajratilgan. Ikki varaqning birlashgan joyining yuqori va past qismlarida shuningdek ikki sahifaning ikki o‘rtasiga uchburchak shaklida maxsus joy ajratilgan. Yuqorida sahifa raqamlari, pastki uchburchakning o‘ng taraf qismida poygirlar qo‘yilgan. Poygilar asosiy jadval ichidagi asarga tegishlidir. Ikki yondagi uchburchakdan bezak sifatida foydalanilgan xolos.

Asosiy jadval ichida Ibn Sino haqidagi hikoya keltirilgan. Bu hikoyaning nomi ikkinchi varaqning orqa sahifasi boshida asosiy matndan kattaroq o‘lchamdagi harflar bilan ifodalangan. Hikoya nomi “Hazal hikaya Abu Ali ibn Sino” deya arab tilida ifodalangan. Nom naqsh ichida berilgan. Bundan so‘ng basmala hikoya nomidanda kattaroq o‘lchamda berilgan. Jadvaldan tashqaridagi o‘ng hoshiyada “Hotami Toy” hikoyasi boshlanadi. O‘ng taraf hoshiyaning yuqori qismida hikoyaning nomi “Ibn Sino” hikoyasining sarlavhasi ifodalangan kabi katta o‘lchamdagi harflar vositasida beriladi. Ko‘rinib turibdiki, kitoblar 1878-yilda chop etilishiga qaramasdan har jihatdan mukammal. Xususan, toshbosmaning muqovalari, tayakisi, varaqlari; bezaklar, jadvallar; matnning ifoda uslubi, bir sahifada ikki asarning berilishi kabi qator omillar Turkiyada kitob bosish sohasi naqadar ilg‘or bo‘lganligining nishonasidir.

“Bulbulnoma” asari 163 sahifadan “Hikoyayi bulbulnoma” nomi bilan boshlangan. Dastlab Yaratganga hamd, undan so‘ng “Dar madhi hazrat Rasululloh sallollohu alayhi vasallam” sarlavhasi ostida na‘t beriladi. Na‘tdan keyin “Dar madhi chahoriyor keziyn” shaklida to‘rt xalifa madhi va alohida boshlanma bilan og‘uzi dostoniga navbat beriladi. Na‘t, to‘rt xalifa madhi juda qisqa bo‘lib, biri 9, ikkinchisi 3 baytni tashkil etadi. Hamd, na‘t, to‘rt xalifa madhi, og‘uzi doston qismlari she‘riy ko‘rinishda ikki ustun shaklida berilgan. Asarlarning asosiy qismlari esa nasrda berilgan. Asar matnlarida she‘riy baytlar ko‘p uchraydi. Ushbu baytlar ikki ustun ko‘rinishida berib borilgan. Asosiy matnlar, avval aytilganidek, nasr ko‘rinishida bo‘lib, har bir sahifada 24 satrni tashkil etadi. Va bu tartib kitob oxiriga qadar davom etgan.

Xulosa. Hozirga qadar Salohiyning “Gul va Bulbul” asari va unga doir ma‘lumotlar chuqur ilmiy asosga ega emas va ular qayta ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Turli mualliflarga tegishli bo‘lgan “Gul va bulbul” dostonlari, ularning ilmiy-adabiy, badiiy qiymati va manbalari borasida o‘zbek adabiyotida atroflicha ma‘lumotlar yo‘q. Shu sababdan mazkur asarlarni chuqurroq tadqiq etib, ilmiy muomalaga kiritilishi muhim masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Валихўжайев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: ФАН нашриёти, 1974. – Б. 65.
2. Muallifi noma‘lum. Gul va Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №2280.
3. Muallifi noma‘lum. Gul va Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №9801.
4. Shobanda. Gul-u Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №579.
5. Shobanda. Gul-u Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №9143.
6. Валихўжайев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: ФАН, 1974.
7. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар тарихидан // – Тошкент: Шарқшунослик, 2009, – № 14. – Б. 137.

8. Зоҳидов Р. Матншунослик ва адабий манбашунослик асослари. – Тошкент: Яшил япроқ нашр-матбаа уйи, 2023. – 224 б.

Yunusova Jamila Boltaboyevna,
O'zJOKU o'qituvchisi PhD
E-mail: Jamila2020_yunusova@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251733>

JONLANTIRISHLAR LINGVOPOEYIK VOSITA SIFATIDA (Shavkat Rahmon she'rlari misolida)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shavkat Rahmon she'riyatida jonlantirish (tashxis va intoq)ning lingvopoetik xususiyatlari tahlil qilinadi. Jonlantirishning badiiy matndagi estetik va ekspressiv imkoniyatlari, tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalashdagi roli yoritiladi. Shoirning individual uslubi orqali jonlantirishning metafora va mubolag'a bilan uyg'unlashuvi, obraz yaratishdagi funksional ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jonlantirish, lingvopoetika, tashxis, intoq, metafora, ekspressivlik, badiiy obraz, poetik nutq

PERSONIFICATION AS A LINGUO-POETIC DEVICE (On the Example of Shavkat Rahmon's Poems)

Abstract. This article analyzes the linguo-poetic features of personification (tashkhis and intaq) in the poetry of Shavkat Rahmon. The aesthetic and expressive potential of personification in literary texts, as well as its role in expressing the harmony between nature and the human psyche, are examined. Through the poet's individual style, the study reveals the integration of personification with metaphor and hyperbole, and highlights its functional significance in the creation of artistic imagery.

Keywords: personification, linguo-poetics, tashkhis, intaq, metaphor, expressiveness, artistic image, poetic language.

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ КАК ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОЕ СРЕДСТВО (на примере стихотворений Шавката Рахмона)

Аннотация. В данной статье анализируются лингвопоэтические особенности олицетворения (ташхис и интоқ) в поэзии Shavkat Rahmon. Освещаются эстетические и экспрессивные возможности олицетворения в художественном тексте, а также его роль в выражении гармонии между природой и внутренним миром человека. На основе индивидуального стиля поэта раскрывается взаимодействие олицетворения с метафорой и гиперболой, а также его функциональное значение в создании художественного образа.

Ключевые слова: олицетворение, лингвопоэтика, ташикс, интоқ, метафора, экспрессивность, художественный образ, поэтическая речь.

Kirish. Tilning sofligini va badiiy malohatini ta'minlashda badiiy matnlarning o'rni beqiyos. Til – axborot almashuv vositasi bo'lish bilan birga estetik vazifa ham bajaradi. Badiiy matnning lisoniy-estetik mohiyatini belgilashda lingvopoetik yondashuv aniq va ilmiy xulosalarga olib kelishi mumkin. Tilshunos olim N.Mahmudov ta'kidlaganidek, "Badiiy, xususan, she'riy nutqda har bir so'z boshqa har qanday kontekstdagidan salmoqli va nafisroq bo'ladi. She'riyatda so'zning vazifasi ortadi, so'z estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanadi. Shoir o'z o'rnida qo'llagan, she'rda munosib joyini topa olgan so'zgina estetik imkoniyatini to'laligicha namoyon etmog'i mumkin. O'rinsiz qo'llangan birgina so'z,

hatto birgina qo‘shimcha yoki tovush ham asarni chippakka chiqarishi tayin”[1, 4-8]. Darhaqiqat, bugungi kunda o‘zbek lingvopoetikasi oldida turgan asosiy vazifalardan biri sifatida badiiy matnda so‘zning badiiy yukini, estetik vazifasini aniqlash, so‘zning estetik butunlik sifatidagi asarning uzviy qismiga aylanish mexanizmlarini tadqiq qilish orqali tilimizning serqirra va behisob imkoniyat manbasi ekanligini ko‘rsatishdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda lingvopoetik, semantik-stilistik hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, Shavkat Rahmon she‘rlaridagi jonlantirish vositalarining badiiy-estetik funksiyasini aniqlashda qiyosiy va interpretatsion yondashuvlar qo‘llandi. Tahlil jarayonida tashxis va intoqning metafora, mubolag‘a hamda poetik obraz yaratishdagi o‘rni misollar asosida yoritildi.

Adabiyotlar tahlili. Jonlantirish hodisasi o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, X. Abdurahmonov va N. Mahmudov so‘z estetikasi hamda badiiy nutqning lingvopoetik xususiyatlarini o‘rgangan bo‘lsa, R. Qo‘ng‘urov tasviriy vositalarning uslubiy imkoniyatlarini tahlil qilgan. M. Yo‘ldoshev, G. Muhammadjonova va M. Yakubbekova tadqiqotlarida poetik matnning obrazlilik xususiyatlari hamda badiiy tilning ifoda imkoniyatlari yoritilgan. Mazkur maqolada esa jonlantirish vositasining Shavkat Rahmon she‘riyatidagi individual-uslubiy ko‘rinishlari lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

Tahlil va natijalar. Shavkat Rahmon so‘zlarning botiniy-pinhoniy ma‘nolariga alohida e‘tibor qaratgan. Nozik holatlarni yorqin tasvirlashda jonlantirishdan keng va samarali foydalana olgan. Jonlantirish tasviriy vositalarning ko‘p qo‘llanuvchi, qadimiy turi bo‘lib, og‘zaki nutqda ham, badiiy nutqda ham muhim o‘rin tutadi. U tasvirning yorqin, jonli, obrazli chiqishini ta‘minlovchi asosiy omildir. Mumtoz adabiyotimizda “tashxis” (jonlantirish) va “intoq” (so‘zlatish, gapirtirish) nomi bilan yuritilib, bu tasviriy san‘atning go‘zal namunalari ko‘pgina adabiy merosimiz qatorida o‘ziga xos o‘rnini topgan.

Ma‘lumki, jonlantirish metaforaning maxsus turi bo‘lib, “unda kishilarning harakatlari, histuyg‘ulari, so‘zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko‘chiriladi. Boshqacha aytganda, jonsiz predmetlarni insonlar kabi harakat qiladigan, fikrlaydigan, so‘zlaydigan qilib tasvirlash jonlantirishdir”[1.245].

Jonlantirish ham adabiyotshunoslikning, ham tilshunoslikning muhim o‘rganish obyektidir. “Unga leksik vositalarning valentlik xususiyati ishora qilib turadi. Ma‘lumki, sintagmatik munosabatga kirishayotgan leksemalarning til sathida o‘zaro birikuvchanlik (valentlik) xususiyati bo‘lmaydi. Jonlantirish hodisasi ro‘yobga chiqayotgan sintaktik birliklarning birida jonlilik, ikkinchisida jonsizlik semasi mavjud bo‘lib, bu semalar aslida ushbu birliklarning sintagmatik munosabati uchun mone‘lik qiladi”[2.81]. Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

Shavkat Rahmon she‘rlarida uning o‘ziga xos jonlantirishlari juda ham ko‘p. Ulardan, asosan, tabiat va manzara tasvirining real obrazini yaratishda, lirik qahramon kechinmalarini, ta‘sirilanishlarini aks ettirishda foydalangan.

Shavkat Rahmon she‘rlarida jonlantirilgan narsa-hodisalar bilan lirik qahramon kayfiyati o‘rtasidagi mushtaraklikni nozik mahorat bilan ko‘rsata oladi. Insonga xos xatti-harakatlar tabiat hodisalariga ko‘chirilishi tasviridagi lirizmni bo‘rttirishga, tasviriylikni kuchaytirishga yordam beradi. Masalan:

*Yechar moviy ko‘ylagini qiz,
nafasi-la mast qilar yozni,*

*qumko‘ynagin kiyar-u holsiz,
sochturmagin sohilga yozdi.
Tikilmasa quyosh munchalar –
may misoli ko‘pirar qoni (“Dengiz”)*

Keltirilgan parchada shoir dengizni go‘zal qiz timsolida tasvirlaydi va unga xos xatti-harakatlarni dengizga ko‘chirish orqali jonlantirish hosil qilgan. Dengiz suvlarining ko‘tarilib qaytishi – qizning kiyim yechishga, suvlarning sohilga urilib rangining o‘zgarishi – uning *qumko‘ynak kiyishiga*, dengiz sohilidagi suvning qaytishidan hosil bo‘lgan qumdagi tasvirlarni *sochturmagiga* o‘xshatadi. Kunning issig‘ida quyosh nurlaridan suvning rangi yanada shaffof tovlanishi holati “Tikilmasa quyosh munchalar – may misoli ko‘pirar qoni” misralarida aks topgan. Bu o‘rinda shoir badiiy tasvir ehtiyojidan kelib chiqqan holda *qumko‘ynak* okkazional so‘zini yasaydi. Bu yasalma holatni obrazli ifodalab, tasvir tiniqligini ta‘minlagan. Qo‘llangan metafora va jonlantirish kitobxon tasavvurida ham dengiz mavjlarini hosil qilib, bevosita jarayon kuzatuvchisidek zavqlanish imkoniyatini yaratadi.

Ba‘zan shoir hayvonlarda kuzatiladigan jarayonlarni tabiatga nisbatan qo‘llab, tasvir tiniqligiga erishish bilan birga fasllar almashinuvidagi jarayonni ham munosib baholaydi.

*Erib bitdi poyonsiz qorlar,
yana ko‘hna zamin tulladi.
Vodiydagi ulkan o‘riklar
bir kechada oppoq gulladi. (“Xamal”)*

Parchadagi *tullamoq* fe‘li hayvon va parrandalarda “pat, teri yoki yungini tashlab, yangi pat, teri yoki yung chiqarishi”[3.716]ni anglatadigan jarayon. She‘rda bu harakat *zaminga* nisbat berilishi natijasida bu so‘zda jonlantirish sodir bo‘lgan. Jonlantirishdan ikki maqsad ko‘zlangan: a) tasviriyligni kuchaytirish; b) tilimizda kuzdagi tabiat hodisalariga nisbatan xazonrezgi qo‘llanadi, ammo bahordagi jarayonlar nomlanmagan (*tullamoq* yangilanishdan oldin sodir bo‘ladigan holat). Bu jihatdan shoir munosib so‘z orqali tabiatdagi jarayonni nomlaydi.

Shoir she‘rlarida ko‘pincha jonlantirish metafora ustiga quriladi, ba‘zan bunga mubolag‘a ham aralastiriladiki, buning natijasida tasvir o‘zgacha tus oladi:

*Endi safsar kechalarda oq
mash‘alalar tutib, ulug‘vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor. (“Hamal”)*

Parchada *tutib, kezar, axtarib* fe‘llari orqali bahor jonlantirilgan. Bahor faslida, daraxtlar gullagan paytda tun ham kun misoli yorug‘ bo‘lishi mubolag‘a va jonlantirish orqali “*kengliklarda kezar chiroyli kunduzlarni axtarib bahor*” tarzida behad go‘zal va ishonchli tasvirlangan.

Shavkat Rahmon she‘rlarida badiiy obraz yaratishda shaxsga xos xususiyatlar tabiat hodisalariga, hayvon-u nabodotlarga ko‘chirilib shaxslantirish usulida tasvir yaratilgan. Shoir tabiat hodisalarini, borliq o‘zgarishlarini insonga tanish hissiyotlar asosida mo‘yqalam bilan chizilgandek tasvirlaydi, bunda asosiy vazifani fe‘l turkumiga oid so‘zlar bajaradi

*Yechib oppoq ko‘ylagini vaqt,
Kiydi yashil gulli ko‘ylagin.*

Qish fasli tugab bahorning kelishini shoir vaqtni “kiyintirish, bezantirish” fonida tasvirlaydi. Shu ikki misraning muhim jihati, qish va bahorni unga yondosh boshqa leksemalar bilan kitobxon ongida

qayta, oson gavdalanira oladi. Bu kabi badiiy mantig'i pishiq quyma misralar kitobxon xotirasida uzoq saqlanib qoladi, chunki unda so'z zavqi, hayrati mujassamlashgan.

Shoir she'rlarida badiiy tasvir maqsadiga muvofiq tarzda tongning turli ko'rinishlari jonlantiriladi. Jarayonlarga reallik baxsh etish bilan bir qatorda tasvirga erkalik, lirizm berishga ham erishadi. Badiiy nutqda bunday zid semali birliklarning sintagmatik munosabatga kirishuvi obrazlilikni, ifodalilikni vujudga keltiradi.

*Tong ochar ko'zlarin erinib,
sevinchdan yig'laydi qiyoglar,
chechaklar jilmayar sevinib,
shamolda cho'milar giyohlar.* ("Tong ochar ko'zlarin erinib")

Ijodkor jonlantirish uchun bir-biridan chiroyli mantiqiy asoslarni topa olgan. Keltirilgan misolda tongning asta-sekin otib kelishi "erinib" so'zi bilan aloqalanirilsa, qiyog'larning "yig'lashi"ga tonggi shudringlar bilan "yig'lash"ni idrokda uyg'unlashtiruvchi *tomchi* semasi asos bo'ladi. Chechaklarning "jilmayishi" tong yorug'ida g'unchalarning ochilishi bilan aloqalanirilsa, shamolda giyohlarning cho'milishida ham shudringlar (suv) bilan assotsiativ bog'lanish hosil qilinadiki, bu kitobxon ongida poetik manzara hosil qilib, uning sezimlariga ta'sir qiladi. Ayni jarayonda tilning estetik vazifasi yorqin namoyon bo'ladi.

Shoir bahorni tasvirlar ekan, tasvir tiniqligini ta'minlash, uning xushbo'y hidlari-yu, ranglari bilan ifodalashda jonlantirish salmoqli poetik vazifa bajaradi.

*Bog'larda oq alanga gurlar,
telba qilar shamollar isi,
gilos gulin kiygan ko'chada
oqib borar qizlar kulgisi.* ("Yechib oppoq...")

Tunni tasvirlashda shoir o'xshatishdan foydalanib o'simliklar va insonga xos xatti-harakatlarni tunga nisbatan faollashtiradi. Bu yo'l bilan tunning real tasvirini obrazli-ekspressiv ifodalaydi.

*Tun gurkirab o'sgan yobonda
o'sganiday bir tup gulxayri.
Boshlanadi singan suvlarda
yalangoyoq oylarning sayri.*

Ayniqsa, *singan suvlarda yalangoyoq oylarning sayri* tasviriylikni ta'minlash bilan birga ohorlilik, lirizmni nozik torlarda ifodalashi bilan badiiy qimmatga ega.

"Oy gulladi. Osmon toqiga" deb boshlanuvchi she'rda jonlantirishdagi ifodalarning yangiligi bilan e'tiborni tortadi. Misralardagi *oyning gullashi, yulduzlarning qoqilishi, kunduzning to'lg'onib oqishi* kitobxonni befarq qoldirmaydi.

*Oy gulladi. Osmon toqiga
yulduzlarni kimdir qoqadi.
Uzanlarda sokin to'lg'anib
tag'in quyuyq kunduz oqadi.* ("Oy gulladi. Osmon toqiga")

"Sehrgar" she'rda esa insonning ichki kechinmalari tabiat hodisalarini jonlantirish orqali ifodalangan. Lirik qahramon ruhiyatidagi o'rtanishlar jozibador tasvirlangan.

Sahargacha tabassum bo'lmas,

*Shamol kezar zerikib, uflab,
Xayr ey qiz, ey sehrGAR qiz
Yaxshi tushlar ko'rgancha uxla. ("SehrGAR")*

Shoir insoniy harakatlarni ifodalovchi leksemalarni "atirgul" fitomorfizmiga bog'lash orqali jonlantirish usulini qo'llaydi. Atirgul obrazida sevgi iztirobida qiynalgan qizning ruhiy holatini lisoniy voqealantiradi.

*Devor-la o'ralgan hovli ichida,
ariqcha labiga **egilgan** ko'yi,
atirgul **o'rtanar** kimning ishqida,
epkindan **qaltirar**,
to'zg'igan o'yi. ("Birovning guli")*

Narsalarga inson xususiyatining berilishi mumtoz adabiyotimizda "tashxis" deb yuritilgan bo'lsa, ularning odam singari so'zlashi "intoq" deyilgan. "Predmet yoki hodisa jonlantirilgan ekan, unga befarq qaramaydi, balki tilidagi abstraktsiyadan foydalangan holda shu predmetning alohida ta'kidlash yoki bo'rttirib ko'rsatish lozim deb hisoblangan tomonini ochishga harakat qiladi[4.105]." Shoir she'rlarida intoq "nutqlantirish" undov so'zlar bilan birga ifodalangan bo'lib, bahor faslining go'zalligi va qisqaligi poetik ifoda topgan.

*Xayr, Bahor! Alvido, bahor!
Ushalmasdan qoldi armonim.
Biroq **kutgil dedi-yu, bahor**,
Lablarimga bosdi barmog'in. ("Vidolashuv")*

She'rning uchinchi misrasi intoq bilan yuzaga kelgan va nihoyat to'rtinchi misradagi *lablarimga bosdi barmog'in* jumlasida matn integratsiyasida muhim poetik vazifa bajarib, ekspressivlikni oshirgan.

Shavkat Rahmon she'rlarida jonlantirishning yana bir o'ziga xos ko'rinishini uchratamiz:

*Tog'lar tiniq qorini **berar**,
yashil vodi yoniq gullarin,
kechalarning bag'rini **yoqdim**,
mazaxladim sassiq ko'llarni. ("Daryo")*

Bermoq, yoqmoq, mazaxlamoq fe'llari orqali daryo jonlantirilib, obrazli tasviri yaratilgan bo'lsa, tog'larning tiniq qori berayotgan suv vodiylarni yashnatib-gullatgani kabi lirik qahramonning tiniq orzulari biqiq muhitni masxara qilmoqda. Tiniq qor suvi sassiq ko'llarga zidlantirilib, ramziy ma'no anglatmoqda.

Xullas, jonlantirish tufayli shoir uchun tabiatni tasvirlashning keng imkoniyatlari paydo bo'ladi. Tabiat va undagi jami mavjudotlarni insonlar harakati bilan uyg'un holda tasvirlashga intilish ijodkorning betakror poetik ifodalarni yuzaga keltirishiga turtki bo'lgan. Shoir she'rlarining badiiy jozibasi va mantiqiy qudratini namoyish etgan bu kabi betakror tasvirlar o'quvchining ruhiyati, his-tuyg'ulariga ta'sir etishda obrazli, estetik mohiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.
2. Муҳаммаджонова Г. О'sha manba. – Б. 81
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. E – K. – Тошкент: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – Б. 716.

4. Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.
5. Абдурахмонов Х., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981. – 43 б.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. VI jildli. E – K. – Тошкент: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022. – В. 716.
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент: ТАИ. 2000. – Б. 132.
8. Кўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 105.
9. Муҳаммаджонова Г. O‘sha manba. – В. 81 Муҳаммаджонова Г. 80-йиллар охири 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопозитик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Андижон, 2003. – Б. 136.
10. Якуббекова М, Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопозитик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2005. – 256 б.
11. Шомақсудов А., Расулов И. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 245.

Ametova Oydin Komiljanovna,
 “ZAKOVAT ZEHN ZIYO” NTM direktori
 E-mail: ametovaoydin198@gmail.com
 ORCID: 0000-0001-9790-8717

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251748>

“QUTADG‘U BILIG” ASARINI TAHLIL QILISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida turkiy yozma adabiyotning yirik namunasi “Qutadg‘u bilig” dostonini tahlil qilish usullari, jumladan, asarning obrazlar tizimi, Adl, Aql, Davlat, Qanoat timsollarining badiiy tasviri haqida fikr yuritiladi. Tasvir jarayonidagi adibning so‘z qo‘llash mahoratiga e‘tibor qaratiladi. Buning uchun asar qahramonlari qiyoslanadi, o‘xshash va farqli jihatlari tahlilga tortiladi. O‘quvchi tomonidan badiiy asarning to‘la va chuqur o‘zlashtirilishida o‘quv (didaktik) tahlilining o‘rni va ahamiyati ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: badiiy tahlil, filologik tahlil, o‘quv tahlili, obraz, obrazlilik, badiiy tasvir, qiyoslash, mazmun, qism, o‘qitish, o‘rgatish, suhbat.

МЕТОДЫ АНАЛИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЯ “КУТАДГУ БИЛИГ”

Аннотация. В данном исследовании рассматриваются методы анализа дастана «Кутадгу билиг» — выдающегося памятника тюркской письменной литературы. В частности, анализируются система образов произведения, художественное изображение символов Справедливости, Разума, Государства и Удовлетворённости (Довольства). Особое внимание уделяется мастерству автора в использовании слова в процессе художественного изображения. С этой целью сопоставляются герои произведения, анализируются их сходства и различия. Также раскрываются роль и значение учебного (дидактического) анализа в полном и глубоком усвоении художественного произведения читателем.

Ключевые слова: художественный анализ, филологический анализ, учебный анализ, образ, образность, художественное изображение, сопоставление, содержание, часть, обучение, преподавание, беседа.

METHODS OF ANALYZING THE WORK “QUTADGU BILIG”

Abstract. This study examines the methods of analyzing the epic “Qutadgu Bilig,” one of the outstanding examples of Turkic written literature. In particular, the research discusses the system of characters in the work and the artistic representation of the symbols of Justice, Intellect, State, and Contentment. Special attention is paid to the author’s mastery in the use of language during the process of artistic depiction. For this purpose, the characters of the work are compared, and their similarities and differences are analyzed. The study also highlights the role and significance of educational (didactic) analysis in ensuring the reader’s complete and profound comprehension of a literary work.

Keywords: literary analysis, philological analysis, educational analysis, image, imagery, artistic depiction, comparison, content, part, teaching, instruction, conversation.

Kirish. Adabiy ta’limda badiiy asarni o‘rganish jarayonini kuzatish tajribasidan shu narsa ma’lumki, uni o‘zlashtirishning chuqurligi va to‘laligiga erishish o‘quvchining muallif tomonidan yozilgan hodisalar, qahramon xatti-harakatlari, kechinmalari, his-tuyg‘ulari, personajlarning tabiati, ruhiyatini qanchalar chuqur, yaqqol tasavvur qilishi, his etishi, tashqi va ichki olamini anglashiga bog‘liq.

Bularning barchasini anglatish uchun darsda qilinadigan asosiy ishlardan biri asarning badiiy tahlilidir. Xo'sh, badiiy tahlil nima, u qanday jarayon? Bu savolga taniqli adabiyotshunos, metodist olim Q.Yo'ldoshev shunday javob beradi: "Adabiy asarning yozilgan hamda tekshirilayotgan vaqtdagi badiiy va hayotiy mantig'i hamda estetik jozibasini anglashga yo'naltirilgan intellektual-hissiy faoliyat badiiy tahlildir... Uning shakliga ko'ra og'zaki va yozma; maqsadiga ko'ra filologik va o'quv (didaktik) tahlili singari turlari mavjud. Filologik tahlil adabiy hodisaga mutaxassis nazari bilan qarashni taqozo qiladi. O'quv (didaktik) tahlili esa badiiy asarning hozirgi hayotiy va badiiy mantig'i hamda estetik o'ziga xosligini anglash orqali o'quvchilarda ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan jamoa shaklidagi estetik-pedagogik faoliyatdir" [1,71–73]. Maktab adabiy ta'limida asarning o'quv (didaktik) tahlili amalga oshiriladi, chunki o'qituvchi va o'quvchining asarni tanlash imkoniyati yo'q, o'quv dasturida belgilangan badiiy ijod namunasio o'qib tahlilga tortiladi.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur tadqiqotda badiiy asarni tahlil qilish, ayniqsa, "Qutadg'u bilig" dostonini o'qitish va o'rganish masalalariga oid ilmiy-metodik manbalar o'rganildi. Jumladan, Q.Yo'ldosh va M.Yo'ldoshlarning badiiy tahlil nazariyasiga oid qarashlari, B.To'xliyevning adabiyot o'qitish metodikasi yuzasidan tavsiyalari, V.Qodirovning mumtoz adabiyotni o'qitish muammolariga bag'ishlangan tadqiqotlari tahlil qilindi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari hamda 11-sinf adabiyot darsligidagi matn va tabdillar asosiy manba sifatida o'rganildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tahliliy, filologik, didaktik hamda lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Asardagi obrazlar tizimi, ramziy timsollar va badiiy tasvir vositalari matn asosida tahlil qilinib, qahramonlarning o'xshash va farqli jihatlari qiyoslandi. Shuningdek, "Qutadg'u bilig"ni adabiy ta'limda o'qitish usullari pedagogik va metodik yondashuv asosida baholandi. O'quvchi tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi suhbat, qiyoslash, savol-javob va jamoaviy tahlil usullarining samaradorligi aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Har qanday bilim, yangilikni izlash, o'qish va uqish aqliy mehnat, fikriy zo'riqishni talab qiladi. Shu sababli maktabda badiiy asar tahlili jarayoni og'zaki tarzda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Darsda asar ustida ishlash, matn tahlili jamoaviy tarzda amalga oshirilganda asar matni bilan tanish bo'lmagan, uni o'qishga ulgurmagan (yoki o'qishni xohlamagan) o'quvchilarning, avvalo, asarni o'qimaganiga afsuslanishi, qolaversa, shunday munozaralarda fikr almasha olmayotganidan uyalishiga guvoh bo'lamiz. Demak, jonli tahlil va asardagi timsollar, voqea-hodisalarga bildirilgan turlicha talqinlar nafaol o'quvchilarni faollashtirishiga, matn bilan bevosita tanishish uchun beixtiyor harakatlanishiga yordam berishi tajribada sinalgan. O'quvchi og'zaki nutqidagi nuqsonlarni tuzatish, adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish, boshqalarga fikrini yetkazish va asoslashga o'rgatishda ham jamoaviy badiiy tahlilning o'rni va ahamiyati beqiyos. Har qanday asar tahlili markazida undagi qahramonlarni o'rganish masalasi turadi. Adabiy ta'limda badiiy asar qahramonlari muallif g'oyasi, ya'ni u aytmoqchi, uqtirmoqchi bo'lgan fikr-mulohazalar va "yuqtirmoqchi" bo'lgan xislat-xususiyatlarning o'ziga xos "tashuvchi"si ekanligi o'quvchi yoshlarimizga badiiy tahlil jarayonida anglatib boriladi. Shu boisdan o'quvchida nafaqat dars, balki undan tashqaridagi mustaqil mutolaa davrida ham "Muallif bu timsol (qahramon, obraz, ramz) orqali nima demoqchi ekan?" – degan muammoli savolning tug'ilishi, o'z-o'zidan unga javob topish uchun mushohada qilishi hamda o'qiganlari haqida atrofidagi yaqinlari, jumladan, adabiyot o'qituvchisi bilan bahs-munozaraga kirisha olishi bevosita adabiyot o'qituvchisining mashaqqatli mehnati samarasi hisoblanadi. Adabiy qahramon shaxsi, hayoti, ruhiyati tahlili asnosida o'quvchining o'zi ham hayotga faol kirib boradi, voqea-hodisalarning yuzaga kelishida kimdir yoki nimadir sababchi bo'lishini tushuna boshlaydi. O'zgalarning yutuq va kamchiliklarini o'rganish orqali o'zi shaxs sifatida shakllanadi. O'quvchining asar qahramonlariga munosabatiga qarab uning

dunyoqarashi, xulqi, oiladagi tarbiyasi, unga ta'sir otkazayotgan muhit haqida xulosa qilishimiz ham sir emas.

Maktabning turli bosqichlarida o'quvchining tahlil va munozaralarda ishtirok etishi ham, badiiy asardagi timsollarni qabul qilish darajasi ham o'ziga xos bo'ladi. Adabiyot darslarida har bir sinfning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda individual hamda umumiy faoliyatni to'g'ri tashkil qila bilish adabiy ta'limning asosiy maqsadiga erishishda katta ahamiyat kasb etadi. O'quvchining har narsaga qiziqadigan, bilishga bo'lgan intilishi so'nmagan davrida mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanib ijobiy fazilatlar shakllantirishga, mustaqil fikr sohibini tarbiyalashga erishish maktab ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy vazifasidir. Buning uchun o'qituvchi ham tinimsiz izlanishi, o'z ustida ishlashi, dars mavzusiga mos usullarni o'ylab topishi lozim.

Ma'lumki, qadimgi turkiy yodgorliklar namunalari, xususan, "Qutadg'u bilig" [2] asari adabiy ta'limda o'rgatish ham, o'rganish ham birmuncha murakkab bo'lgan mavzular qatorida turadi, chunki asar qariyb o'n asr oldin yaratilgan. Jamiyat taraqqiy qilgani sari tilning ham rivojlanib borish qonuniyatidan kelib chiqsak, asar tilini bugungi kun o'quvchisi lug'at va tabdilsiz tushunishi qiyin. Asarda muallifning umumbashariy, falsafiy g'oyalari ramziy qahramonlarning o'zaro suhbatlari, turli xatti-harakatlari orqali namoyon bo'ladi. Shu holatlarni inobatga olib asardan olingan parcha va uning tabdili 11- sinf Adabiyot [3,70–99] darsligida o'rganish uchun taqdim qilinishini metodik jihatdan to'g'ri deb hisoblaymiz. Asarning asosiy qahramonlari Kuntug'di, Oyto'ldi, O'zg'urmish va O'gdulmishlarning tashqi qiyofasi, ichki olamini tasvirlashda muallif mahoratiga tan bermay ilojimiz yo'q, negaki qahramonlar nomidan tortib ularning qiliqlari-yu savol-so'roqlari tasvirida muallif turkiy tilning imkoniyatlaridan unumli va maqsadli foydalana olganki, matn tahlilini o'qituvchi o'quvchi bilan birgalikda amalga oshirsa, bu noyob adabiy hodisaning mohiyat-mazmuni ancha mukammal anglanishi mumkin. Adabiyotshunos olim B.To'xliyev badiiy asar tahlili uch qismdan iborat bo'lishi haqida yozadi: "Asar bilan tanishishning dastlabki bosqichida uning yaxlitligini idrok etish; uni alohida elementlari bo'yicha jiddiy tahlil qilish; bu qismlarni yaxlit holatda birlashtirish" [4,48]. Demak, asarni o'rganishning 1-bosqichida o'qituvchi muallif va asar haqida qisqacha, ammo qiziqarli ma'ruza qilishi lozim. Ma'ruza jonli chiqishi uchun asarning kitob holidagi nashri, tarjima nusxalari, bolalar uchun mo'ljallangan nashrlari, elektron ko'rgazmali vositalar, tadqiqot ishlari, adabiy-tanqidiy maqolalardan olingan iqtiboslardan ham o'rinli foydalanish zarur. Asardan olingan parcha matni ustida ishlash jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo'lish mumkin:

parchani ifodali o'qish;

timsollarni tavsif qilish va qiyoslash;

adibning maqsadini aniqlash;

badiiy tasvir vositalarini belgilash;

ijodkorning so'z qo'llash mahoratiga e'tibor qaratish;

asarning adib ijodidagi; o'zbek adabiyotidagi; jahon adabiyotidagi o'rnini belgilash.

Darslikdagi matnni shartli ravishda 10 ta qismga bo'lib o'rganish mumkin. Har bir qism sarlavha va mustaqil mazmunga ega. Bu bosqichlarni sinf xususiyati va o'qituvchining bilim, tajribasiga ko'ra kengaytirish yoki qisqartirish mumkin. O'qituvchi asar qahramonlarining harakat-hoлатlari aks etgan lavhalarga ko'proq jamoa e'tiborini qaratsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Bosh qahramonlarning o'zaro suhbatlari, xatti-harakatlari orqali o'quvchi adibning hayotiy muammolar, inson shaxsi, ziddiyatli hodisalarga munosabatini anglab boradi. O'quvchi inson va uni qurshab turgan olamdagi munosabatlar,

hayotiy zarurat va ehtiyojlar, ezgulik va yovuzlikning abadiy kurashini kuzatib, bu hodisalarning jonli guvohiga aylanadi, har bir masalaga o'z munosabatini bildirish imkoniga ega bo'ladi. Boshqa tur va janrlarda yaratilgan asarlardan farqli ravishda epik timsollar amaliy ishlash uchun o'qituvchi va o'quvchiga katta imkoniyat beradi. Mana shu o'rinda o'qituvchi ikki muhim jihatga e'tibor berishi zarur:

1. Asar qahramoni hayotda prototipiga ega (tarixiy).

2. Asar qahramoni ijodkorning fantaziyasi, mahorati natijasida yaratilgan badiiy timsol(to 'qima)dir. Har bir timsolning xususiy va umumiy sifat, xislat-xususiyatlari, nutqi, ruhiy olamini tahlil qilish davomida o'quvchining ularga nisbatan munosabati, baholovchi shaxsiy xulosasi yuzaga keladi. O'zining mustaqil qarashlarini dalillar asosida bayon etishga o'rganadi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchiga imkoniyat berishi lozim. "Qutadg'u bilig"dan olingan parchaning 1-qism(So'z boshi Kuntug'di elig to'g'risida)i ifodali o'qilgandan so'ng uning mazmunini o'zlashtirish jarayoni boshlanadi. O'qituvchi asarning markazida turgan qahramon – Kuntug'di elig portretini "Kuntug'di mening tasavvurimda... jumlasini davom ettiring!" usuli yordamida jamoaning har bir a'zosidan bitta so'z (so'z birikmasi, gap...) bilan qayta jonlantirishni so'ragani ma'qul. Bunda taxminan 15-20 xil fikr-mulohaza yuzaga keladi. Albatta, o'qituvchi bu fikrlarni umumlashtirib asarda hatto ismlar ham tasodifiy emasligini, agar yuksak insoniy fazilatli, ziyoli, bilimli inson adolat bilan yurtni so'rasa, bu o'lkani tinchlik-farovonlik, qut-baraka aslo tark etmasligi, ya'ni el-yurt peshonasiga "kun tug'gani"ni hayotiy voqea-hodisalarga bog'lab tushuntirishi mumkin. Bu qism xulosasi:

O'zi etti, tuzdi, ko'r, el-kun ishi

(O'zi – Kuntug'di el-yurt va zamona ishlarini bajo keltirdi va tuzdi),

Taqi ma tilar erdi o'drum kishi

(U yana yonida sara (o'ziga o'xshagan dono, oqil) kishilar bo'lishini istar edi) [3,72-73]...

"Qutadg'u bilig"dan olingan parchaning 2-qism(Oyto'ldi haqida so'z, Oyto'ldining eligga ko'rinishi)i ifodali o'qilib mohiyati tahlilga tortilganda sara kishilardan biri, ya'ni Oyto'ldi o'z ixtiyori bilan elig huzuriga kelganligi, ammo mol-davlat, mansab-martaba ilinji bilan emas, balki mamlakat boshqaruvida Kuntug'diga ko'mak bermoq niyatida ekani ma'lum bo'ladi. Bunday syujet o'quvchida o'z-o'zidan "Endi buyog'i nima bo'lar ekan?.." degan savolni tug'dirishi tabiiy. 3-qism, ya'ni "Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi" deb nomlangan faslni o'qishdan oldin o'qituvchi jamoaga qarata "Elig nima sababdan g'azab otiga mindi?" deya "Aqliy hujum" qilishi lozim. Jamoa esa javob topish maqsadida sinchkovlik bilan 3- va 4-qism(Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi; Kuntug'dining so'zi)larni o'qiydilar. Ammo savolga javobni 5-qism(Oyto'ldi eligga davlat sifatini ko'rsatadi)dan topadilar: Oyto'ldi o'zining xatti-harakatlariga o'zi izoh beradi, koptok, ko'zni yumish, hukmdorga yuzini teskari qilish va boshqalar orqali davlat, mol-mulk qanday sifatlarga egaligi, moddiy boylik bugun senda bo'lsa, ertaga boshqa birovda bo'lishini ko'rsatmoqchi bo'lganligini aytadi (bizningcha, obrazli tushuntiradi). Bu holatlar sababini bilganidan so'ng elig uni kechiradi, g'azab olovi esa Oyto'ldiga nisbatan mehr-muhabbat o'tiga aylanadi. Bu qism tahlilidan o'quvchida umrni yoshlikdanoq davlat orqasidan quvish bilan emas, bilim, kasb-hunar, tajriba to'plashga sarf qilinsa, buning oqibatida insoniyatga naf keltirsa, mazmunli umr sohibiga aylanadi, degan xulosa kelib chiqadi:

Mening bu o'zum ma bu yanglig' turur

(Men, o'zim (Oyto'ldi) ham shu o'zining sifatlariga egaman),

Ara bar bo'lur – men, ara yo'q bo'lur

(Goho paydo bo'laman, goho mahv bo'laman) [3,79]...

6-qism (Kuntug‘di elig Oyto‘ldiga adl sifatlarini aytadi) o‘qituvchi tomonidan “Kuntug‘dining jumbog‘i” deb atalsa, jamoani jumboqni birgalikda yechishga chaqirsa, diqqat-e‘tiborning kuchayishi va faollikning oshishiga sababchi bo‘ladi. Negaki Kuntug‘dining uch oyoqli kumush kursida qo‘lida ulkan pichoq tutib, o‘ng tomonida sharbat, so‘l tomonida urog‘un (dori) qo‘ygan holda qosh-qovog‘i osilib, yuzlarini burishtirib o‘tirishi juda g‘alati edi. Bu holatga hatto donishmand Oyto‘ldining ham aqli o‘jiz qoladi. O‘quvchilardan bu narsa-buyum va elig ahvoliga izoh so‘ralganda bir-biriga o‘xshamagan fikr-mulohazalarning guvohi bo‘lishimiz tabiiy. 7-qism(Kuntug‘di elig Oyto‘diga adl sifati qanday ekanini aytadi)da elig jumboq javobini o‘zi aytadi: uch oyoqli kursi – to‘g‘rilik, adolat; xanjarsimon pichoq – yovuzlik, egrilikni joyi hamda vaqtida qirqish, kesish; shakar – hukmdor adolatidan bahramand kishi nasibasi; urog‘un – zolim, zo‘ravon, egri kishilar jazosi. Mana shu qism tahlilida obrazlar va detallarni qiyoslash, umumiy va farqli tomonlarini tahlilga tortish juda o‘rinli:

1. Kuntug‘di – elig; Oyto‘ldi – vazir;
2. Kuntug‘di – sobit, o‘zgarmas; Oyto‘ldi – keluvchi va ketuvchi, o‘zgaruvchan;
3. Kuntug‘di – adolat, to‘g‘rilik, haqiqat; Oyto‘ldi – davlat, moddiy boyliklar;
4. Kuntug‘di–tug‘gan kun; Oyto‘ldi – to‘lgan oy;
5. Kuntug‘di – donishmand, oqil; Oyto‘ldi – donishmand, oqil;
6. Kuntug‘di – asar voqealari davomida hayot; Oyto‘ldi – asar voqealari davomida vafot etadi;
7. Koptok – bir joyda tura olmaydi, tayg‘anchiq; uch oyoqli kursi – bir joyda turuvchi, turg‘un;
8. Koptok – davlat; uch oyoqli kursi – rostlik, haqiqat;
9. Koptok – dumalaydi; uch oyoqli kursi – turadi;
10. Koptok – bevafoqlik; uch oyoqli kursi – sadoqat, vafodorlik;
11. Koptok – o‘rni va do‘sti yo‘q; uch oyoqli kursi (adolat) yonida doimo xanjarsimon pichoq (zulm va zolimni yo‘q qilish), shakar (mazlumning mukofoti), urog‘un (yovuzlarning jazosi) mavjud...

Bunday qiyoslash usulini vaqt, sharoit va imkoniyatga qarab kengaytirish, qisqartirish, davom ettirish, og‘zaki yoki yozma shakllarda tashkil qilish mumkin. Agar o‘qituvchi taqdimot tariqasida “Davom ettiring!”, “Nuqtalar o‘rnini to‘ldiring!” kabi topshiriqlarni oldindan tayyorlab qo‘ysa, vaqtdan yanada unumli foydalanish, qayta murojaat qilish, takrorlash, xatolar ustida ishlashga ham zamin tug‘iladi.

8-qism (O‘zg‘urmishning eligga javobi) tahlilidan oldin o‘qituvchi O‘zg‘urmish obrazi haqida qisqacha ma‘lumot berishi, ya‘ni ismning ma‘nosi uyg‘otuvchi, sergaklantiruvchi ekanligi, qanoat, ofiyat (sog‘lomlik) timsoli sanalishi, uning tarki dunyo qilib toat-ibodat bilan mashg‘ulligi, ammo elig uning bilimi, tajribasi, maslahatlaridan el-yurt manfaati va ravnaqi yo‘lida foydalanish uchun maktub yozib saroyda yashashga taklif qilganligini aytib o‘tishi zarur. Shu qism O‘zg‘urmishning Kuntug‘di, ya‘ni mamlakat hukmdoriga shart qo‘yishi bilan jonli va qiziqarlidir: abadiy tiriklik, mangu yoshlik, dardsiz salomatlik, tuganmas boylik. Agar shu shartlar bajarilsa, saroyda yashashga roziligini aytadi. Tabiiyki, eligning bu shartlarni bajarish qo‘lidan kelmaydi.

9-qism(O‘zg‘urmishning eligga javobi)da esa O‘zg‘urmish o‘z vazifasini bajaradi. Kuntug‘diga pand-u nasihat qilib uni sergaklantiradi, mudrayotgan ko‘nglini uyg‘otadi: umr o‘tkinchi, vaqt g‘animat, uni behuda sovurmay, ezguliklar qilishga ulgurish lozimligi, yaxshilik umrning mazmuni, inson hayotining naqshi ekanligi, elig sifatida qanday mas‘uliyat egasi ekanligini esga soladi. Bularning barini quruq so‘z bilan emas, tamsil(hayotiy misol)lar bilan tushuntiradi:

Elingda biragu kecha qalsa ach

(Elingda biror kishi kechasi och qolsa),

Ani sendin aytur bayat, ko'zni ach

(Xudo uning hisobini sendan so'raydi, ko'zingni och) [3,86].

Muallifning ona tili imkoniyatlaridan unumli foydalanib tajnis(ach – och qolmoq, ach – ochmoq)ning go'zal namunalarini yaratganligini ham tahlilga tortish va asardan olingan boshqa dalillar bilan asoslash o'rinli.

10-qism(O'zg'urmishning O'gdulmishga aytganlari)da esa O'zg'urmish O'gdulmishga hayotda har bir inson, har bir narsa, o'qish va ishning qadriga uning mavjudligida yetish lozimligi, agar uni qadrsiz qilsang, keyin bularni topa olmay afsuslanish mumkinligi haqida ogohlantiradi:

Yanutlug' kishi ul – kishi edgusi

(Javobli, oqibatli kishi – kishilarning yaxshisi),

Budunda talusi, kishi belgusi

(Xalq orasida sarasi, odamlar orasida taniqlisidir) [3,89].

Darslikdagi asar parchasini tahlilga tortish jarayonida o'quvchilar hozirgi kunda ko'ndalang turgan muammolar, ko'pchilikni qiynaydigan savollarga javob topilgani, tasavvur va taxayyul olamining kengayishi, nutqning yangi so'z, iboralar bilan boyib borishi, eng asosiysi, nodir va noyob ma'naviyat sarchashmasidan bahramand bo'lganiga amin bo'ladilar. Kerak bo'lsa, bundan qariyb ming yil oldin buncha pand-u nasihatni qiziqarli syujet ichiga singdira olgan muallif – Yusuf Xos Hojibga tahsin aytadilar. Uni bekorga davlat arbobi – xos hojiblikka loyiq ko'rishmaganini tushunadilar. Agar berilgan parchani asar hajmiga nisbatan qiyoslaydigan bo'lsak, nihoyatda kichik matn o'zlashtirilgani, ammo kichik matndan katta ma'naviy ozuqa olingani anglashiladi. Darsning kulminatsiyasi esa o'quvchilarda asarning to'liq matni bilan tanishish, uni to'lig'icha o'qib-o'rganish, o'zlashtirishga rag'bat uyg'onishidir. 11-sinf darsligi hurmatli mualliflarining parchani berishdan va mahoratli, tajribali, fidoyi o'qituvchining barcha sa'y-harakatlaridan maqsadi ham aslida shu edi. Demak, asarni nafaqat dars jarayoni, balki sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'qib-o'rganish, kitobxonlik kechalarida asarning targ'ibot-tashviqoti hamda tahlilini amalga oshirish ham adabiyot o'qituvchisining vazifalaridan hisoblanadi. "Asar qaysi adabiy tur yoki janrda bo'lmasin, hajmining katta yoki kichikligidan qat'i nazar tahlil yakunida o'quvchilarning undan olgan taassurotlari asosida suhbat o'tkazilishi zarur. Bu tarbiyalanuvchilarning hayot haqiqati va badiiy haqiqat munosabatini idrok etishlarida, o'qilgan asardan hayotiy xulosalar chiqara olishlarida, ijtimoiy va falsafiy dunyoqarashlarining shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Aynan shu didaktik tadbir bilan asarni o'rganish yakunlanadi"[5,242].

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, tahlil jarayonida mustaqil va tanqidiy fikrlashni ta'minlash, uni rivojlantirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni darslikda berilgan tushuncha-yu xulosalarning to'g'riligini tekshirish, asoslash, dalillashga, bu yo'lda eng qulay ish usullaridan foydalanish, har bir obraz, voqea-hodisa, ijodkor mahorati, asar tili, badiiy-tasviriy vositalar yuzasidan mustaqil fikr yuritish, vaziyatga tanqidiy va tahliliy yondashish, birovlariga yoqish-yoqmasligidan qat'i nazar o'z fikrini ravon ayta olishni o'rgatishi kerak. O'quvchilardagi kreativ, tanqidiy tafakkurning, nutqning yaxshi rivojlanmaganligi, bahs-munozara, tahlil va talqinga yetarli tayyorgarlikning yo'qligi, asar yoki undan olingan parchani to'liq o'qimaganligi, estetik did hamda saviyaning pastligi badiiy asar qimmatini yuzaki baholashga olib keladi. Shunday ekan nafaqat asarning qimmatini, balki ijodkor mahoratini baholashda o'quvchilar oldiga adabiy qahramonlarni qiyoslash, tabiati va harakatlaridagi o'xshash va farqli tomonlarni topish, yutuq va kamchiliklarini ko'rsatish talabini qo'yish biz kutgan samarani beradi, ya'ni

o'quvchi o'zi sezmagani holda har bir obraz (ijobiy, salbiy, tarixiy, to'qima, bosh, epizodik...) – adabiy qahramon tomonidan tarbiyalanib, barkamol shaxs sifatida shakllanib, hayoti davomida badiiy asarni o'qish, undan oziqlanish va zavqlanishga bo'lgan ehtiyoji ortib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. Ilmiy-ommabop nashr. –T.: Kamalak, 2016. – 464 b.
2. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig, 2-nashr. – T.: Fan, 1972.
3. To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. I qism. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2018. 70–99- betlar.
4. To'xliyev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. –T.: Yangi asr avlodi, 2006.
5. Qodirov V. Mumtoz adabiyot: o'qitish muammolari va yechimlar. Monografiya. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

Nodirbek Nosirjon o‘g‘li Xabibillayev,
University of Business and Science
 Til va adabiyot ta‘limi kafedrası dotsenti v.b.,
 Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
 G-mail: morfemik1997@gmail.com
 ORCID: 0009-0006-6056-5830

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251753>

O‘ZBEK AMALIY TILSHUNOSLIGI MUSTAQIL ILMIY YO‘NALISH SIFATIDA: SHAKLLANISH, METODOLOGIYA VA ZAMONAVIY AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada o‘zbek amaliy tilshunosligining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi, rivojlanish dinamikasi, metodologik asoslari va boshqa lingvistik yo‘nalishlardan farqli jihatlari tanqidiy tahlil qilingan. Tadqiqotda yo‘nalishning originalligi milliy til tuzilishi hamda substansial-pragmatik yondashuvda ko‘rinishi bayon etilgan. Baxtiyor Mengliyevning ilmiy qarashlari va maktabi bu borada jiddiy burilish yasay olayotganligi asosli dalillar, iqtiboslar bilan asoslangan. Ushbu yo‘nalishning bugungi kundagi ilmiy-ijtimoiy ahamiyati raqamli texnologiyalar, ta‘lim va til siyosati nuqtayi nazaridan baholangan, dolzarb muammolar (amaliy tatbiqning sustligi, moliyalashtirish yetishmovchiligi, xalqaro integratsiya zaifligi) ochiq tanqidiy ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotning maqsadi – yo‘nalishni ilmiy asosda, tanqidiy nuqtai nazardan yoritish, uning originalligini ochish. Tadqiqotning obyekti o‘zbek amaliy tilshunosligining nazariy-amaliy asoslari hisoblanadi. Tadqiqotning predmeti shakllanish dinamikasi, metodlari, ijtimoiy ta‘siri va cheklovlaridir.*

***Kalit so‘zlar:** o‘zbek amaliy tilshunosligi, applied linguistics, substansial-pragmatik yondashuv, til yaxlit sistema, milliy korpus, lingvistik ekspertologiya, lingvoma‘naviyatshunoslik, amaliy tatbiq muammolari.*

УЗБЕКСКАЯ ПРИКЛАДНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ: СТАНОВЛЕНИЕ, МЕТОДОЛОГИЯ И СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ

***Аннотация.** В данной статье критически анализируются становление узбекской прикладной лингвистики как самостоятельного научного направления, динамика её развития, методологические основы и отличительные особенности по сравнению с другими лингвистическими направлениями. В исследовании раскрывается оригинальность данного направления, проявляющаяся в структуре национального языка и субстанциально-прагматическом подходе. На основе аргументированных доказательств и цитат показано, что научные взгляды и школа Бахтияра Менглиева стали серьёзным поворотным этапом в развитии данной области. Современное научно-социальное значение этого направления оценивается с точки зрения цифровых технологий, образования и языковой политики, а также открыто рассматриваются актуальные проблемы, такие как слабость практического внедрения, недостаточное финансирование и низкий уровень международной интеграции. Цель исследования — осветить данное направление с научной и критической точки зрения, раскрыть его оригинальность. Объектом исследования являются теоретико-практические основы узбекской прикладной лингвистики. Предмет исследования составляют динамика формирования, методы, социальное влияние и ограничения данного направления.*

Ключевые слова: узбекская прикладная лингвистика, applied linguistics, субстанциально-прагматический подход, язык как целостная система, национальный корпус, лингвистическая экспертиология, лингводуховедение, проблемы практического внедрения.

UZBEK APPLIED LINGUISTICS AS AN INDEPENDENT SCIENTIFIC FIELD: FORMATION, METHODOLOGY, AND CONTEMPORARY SIGNIFICANCE

Abstract. This article critically analyzes the formation of Uzbek applied linguistics as an independent scientific field, its developmental dynamics, methodological foundations, and distinctive features in comparison with other linguistic disciplines. The study highlights the originality of this field as reflected in the structure of the national language and the substantial-pragmatic approach. It is substantiated with well-grounded arguments and quotations that the scholarly views and academic school of Bakhtiyor Mengliyev have brought about a significant turning point in this sphere. The contemporary scientific and social significance of this field is evaluated from the perspectives of digital technologies, education, and language policy, while current issues such as weak practical implementation, insufficient funding, and limited international integration are critically examined. The aim of the research is to present this field from a scientific and critical perspective and to reveal its originality. The object of the study is the theoretical and practical foundations of Uzbek applied linguistics. The subject of the research includes its formation dynamics, methods, social impact, and limitations.

Keywords: Uzbek applied linguistics, applied linguistics, substantial-pragmatic approach, language as an integral system, national corpus, linguistic expertology, linguospiritual studies, problems of practical implementation.

Kirish. So‘nggi o‘n yilliklarda tilshunoslik fanida kuzatilayotgan muhim tendensiyalardan biri – tilni faqat ichki tizim sifatida emas, balki ijtimoiy ehtiyojlar, kommunikativ muhit va texnologik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida tadqiq etishga bo‘lgan intilishning kuchayishidir. Bu holat jahon tilshunosligida “Amaliy tilshunoslik” (applied linguistics) nomi bilan shakllangan yo‘nalishning doirasi va mavqei kengaytiribgina qolmay, o‘zbek tilshunosligida ham mazkur yo‘nalishni qayta ko‘rib chiqish, uning predmeti va metodologiyasini aniqlashtirish zaruratini yuzaga chiqardi.

Mustaqillikdan keyingi o‘zbek tilshunosligida nazariy va amaliy yo‘nalishlar o‘rtasidagi bo‘shliq keskinlashdi. An‘anaviy tilshunoslik (strukturalizm, generativ grammatika, kognitiv yo‘nalishlar) tilning ichki qonuniyatlarini tavsiflash bilan cheklanib qoldi, ammo jamiyatning real ehtiyojlari – davlat tili siyosati, ona tili ta’limidagi inqiroz, terminologik bo‘shliqlar, raqamli texnologiyalar (sun‘iy intellekt, avtomatik tarjima, nutq sintezi, grammatik tekshiruvchilar) uchun lingvistik baza yaratish – amaliy yondashuvni talab qildi. O‘zbek amaliy tilshunosligi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan yo‘nalish sifatida shakllandi. U tilni nafaqat tavsiflash, balki uni jamiyat, texnologiya va ma’naviyat xizmatiga moslashtirish vositasi deb ko‘radi. Yo‘nalishning dolzarbligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

O‘zbek tilining raqamli “savodsizligi” (korpus, analizatorlar yetishmovchiligi);

Ona tili ta’limidagi eskirgan usullar (nutqiy ko‘nikmalar baholash tizimi zaif);

Sud-huquq, media va reklama sohasidagi lingvistik ekspertiza talabi;

Global raqobatda tilning nufuzini oshirish zarurati.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda zamonaviy tilshunoslik chuqur transformatsiya davridan o‘tmoqda, klassik tasviriy yondashuvdan amaliy texnologiyalarni faol joriy etishga o‘tmoqda. Bu texnologiyalar milliy tilni global axborot makoniga integratsiya qilish imkonini beradi. Mustaqil ilmiy soha sifatida shakllangan o‘zbek amaliy lingvistikasi – bu ijtimoiy, texnik va ta’limiy vazifalarni hal qilishga

yo'naltirilgan murakkab fanlar tizimi. Sun'iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) texnologiyalarining tez rivojlanishi sharoitida amaliy tadqiqotlarning nazariy asoslari va metodologik ta'minoti davlat tilini saqlash va rivojlantirish uchun strategik ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida amaliy muammolarning dastlabki yoritilishi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida emas, balki nazariy tilshunoslikning ichki ehtiyojlari va xulosalarini "tatbiq etish" shaklida namoyon bo'lgan. Bu bosqichda imlo, talaffuz, terminologiya, lug'atchilik, til o'qitish masalalari alohida tadqiqot obyekti sifatida emas, balki umumiy til tizimini tavsiflash va normativlashtirish jarayonining yordamchi unsurlari sifatida qaraldi.

Mazkur yondashuvning metodologik asosi shundan iborat ediki, tilning nazariy tavsifi mukammal bo'lsa, amaliy masalalar o'z-o'zidan hal bo'ladi, degan qarash ustuvor edi. Natijada amaliy yo'nalishlar ko'pincha:

tayyor nazariy modellarga suyandi;

real kommunikativ jarayonlarni ikkilamchi omil sifatida ko'rdi;

empirik tekshiruvdan ko'ra normativ xulosalarga tayanishga moyil bo'ldi.

Bunday holat muayyan davr sharoitida ilmiy jihatdan oqlanishi mumkin edi. Chunki tilshunoslikning asosiy vazifasi tilning ichki tizimini, strukturaviy va semantik munosabatlarini aniqlashdan iborat bo'lgan. Ammo aynan shu yondashuv amaliy masalalarning o'ziga xos murakkabligini yetarli darajada ochib bera olmadi.

Masalan, imlo va talaffuz muammolari faqat fonetik yoki morfologik qonuniyatlar bilan emas, balki:

nutqiy odat,

ijtimoiy muhit,

ta'lim darajasi,

kommunikativ vaziyatkabi omillar bilan ham bevosita bog'liq ekanligi tobora ravshanlashdi.

Nazariy tilshunoslikning klassik metodlari esa bu omillarni to'liq hisobga olish imkonini bermas edi.

Shu bois mazkur bosqichning asosiy cheklovi shundaki, til real ishlanish jarayonida emas, balki "ideal model" sifatida tasavvur qilindi. Amaliy masalalar esa ko'pincha nazariy xulosalarni tasdiqlovchi yoki ularni normativ shaklga soluvchi yordamchi vazifa bilan cheklanib qoldi.

O'zbek amaliy lingvistikasining shakllanish jarayoni tasodifiy emas; u asrlar davomida rivojlangan filologik an'anaga tayangan bo'lib, nazariya va amaliyotni doimiy uyg'unlashtirib kelgan. Tadqiqotchilar bir nechta asosiy bosqichlarni ajratib ko'rsatadi, har biri zamonaviy fan metodologiyasiga o'ziga xos xissa qo'shgan.

Qadimgi va o'rta asrlar: lingvistik pragmatizmning ildizlari. O'zbek tilshunosligining amaliy jihatlarini asosi hali o'rta asrlarning dastlabki davrida yaratilgan. Shu borada eng muhim voqea XI asr bo'lib, u Mahmud Koshg'ariy faoliyati bilan bog'liq. Uning jahonga mashxur asari "*Devonu lug'ot-it turk*" ("Turk lahjalari to'plami") asosan turk olamida amaliy lingvistikaning birinchi fundamental tajribasi hisoblanadi. Koshg'ariy faqat leksik birliklarni qayd etib qolmagan, balki solishtirma tahlil, dialektologik xaritalash va statistik kuzatuv metodlarini qo'llagan, bu esa bugungi kunda amaliy tadqiqotlarning asosiy vositasi hisoblanadi. Uning ishlari aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lib – arab tilida so'zlashuvchi dunyoni turk tillarining boyligi bilan tanishtirish, bu esa interkultural kommunikatsiya va lingvodidaktika sifatida baholanadi.

Timuriylar davrida lingvistik fikr yangi turtki oldi. Alisher Navoiy “*Muhokamat ul-lug‘atayn*” asarida solishtirma leksikologiya va stilistika masalalarini ko‘tarib, amalda qadimgi o‘zbek tilini (chig‘atoy tilini) murakkab falsafiy va ilmiy kategoriyalarni ifodalash vositasi sifatida asoslab berdi. Ushbu davr leksikografiya gullab-yashnagan davr bo‘lib, ko‘plab lug‘atlar yaratilgan, ular tilni qoliplashtirish va o‘qitishga xizmat qilgan.

Milliy uyg‘onish davri (Jadidizm) va sovet davri maktabi. XIX–XX asrlar oxirida jadidlar harakati, Abdurauf Fitrat, Elbek va Qayum Ramazon kabi ma’rifatchilar boshchiligida, amaliy filologiya rivojida yangi bosqichni boshladi. Ushbu davrning asosiy vazifasi imlo islohati, ommaviy darsliklar yaratish va zamonaviy ta’lim ehtiyojlari uchun terminologiyani birlashtirish bo‘ldi. Bu sa’y-harakatlar normativ lingvistika va yozuv nazariyasi asoslarini yaratdi.

Sovet davrida (1924–1991) o‘zbek tilshunosligi birlashdi. Akademik grammatikalar, ko‘p jildli izohli lug‘atlar va dialektologik atlaslar yaratildi. Ushbu bosqichning muhim yutug‘i – tajribaviy fonetika rivojlanishi, tilni o‘rganishda statistik usullarni joriy etish va 1956 yilda kirill yozuvi asosida imlo qoidalarini ishlab chiqishdir. Garchi ideologik cheklovlar ba’zi yo‘nalishlarga ta’sir qilgan bo‘lsa-da, kelajakdagi amaliy tadqiqotlar uchun texnik baza aynan shu davrda shakllangan.

Zamonaviy bosqich: mustaqillik va raqamli inqilob. 1991 yilda mustaqillik bilan o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi amaliy lingvistika uchun kuchli ijtimoiy ehtiyoj yaratdi. Lotin yozuviga o‘tish, bozor iqtisodiyoti uchun yangi terminologik tizimlar yaratish va tilni kompyuter tizimlariga integratsiya qilish ehtiyoji korpus va kompyuter lingvistikasi rivojlanishining katalizatori bo‘ldi.

Davr	Xronologik doira	Asosiy yutuqlar va tadqiqot yo‘nalishlari
Qadimgi turk davri	XI asr	Solishtirma leksikografiya, dialektologiya (M. Koshg‘ariy)
Oltin davr (Timuriylar)	XV–XVI asr	Stilistik tahlil, tarjima nazariyasi, lug‘atlar (A. Navoiy)
Jadidlar davri	XX asr bosh	Yozuv islohati, darsliklar yaratish, terminologiya
Sovet davri	1924–1991	Tajribaviy fonetika, imlo, akademik lug‘atlar

Zamonaviy o‘zbek amaliy tilshunosligi ichki ijtimoiy-iqtisodiy buyurtma (davlat tili qonuni, ta’lim islohotlari, raqamlashtirish) asosida shakllandi. Ushbu yo‘nalishni shartli ravishda uch bosqichga bo‘lish mumkin:

Birinchi bosqich (1990-yillar oxiri – 2000-yillar boshlari): **asos qo‘yish davri.**

Mustaqillikning dastlabki yillarida alifboning o‘zgarishi, termin yaratish, ona tili darsliklarini yangilash kabi amaliy muammolar nazariy tadqiqotlardan ustun kela boshladi. Bu davrda Baxtiyor Mengliyevning nomzodlik dissertatsiyasi (“Morfologik vositalarning ma’naviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari”, 1996) muhim burilish yasadi. An’anaviy “faqat ayrim grammatik shakllar sintaktik vazifa bajaradi” qarash rad etilib, barcha morfologik vositalarning pragmatik potentsiali ochildi. Bu g‘oya o‘zbek grammatikasiga yangi nafas berdi, ammo hali “amaliy tilshunoslik” deb atalmagan edi.

Ikkinchi bosqich (2000-yillar o‘rtasi – 2015-yillar): **nazariy asoslash va institutsionalizatsiya boshlanishi.**

Baxtiyor Mengliyevning doktorlik dissertatsiyasi (“Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar”, 2002) va “Til yaxlit sistema sifatida” (2010) monografiyasida tilni sathlararo integratsiya (fonetika-leksika-grammatika-pragmatika) nuqtai nazaridan modellashtirish konsepsiyasi shakllandi. Shu

davrda o‘quv leksikografiyasi, dastlabki korpus tajribalari va lingvoma’naviyatshunoslik g‘oyalari paydo bo‘ldi. Amaliyotda ona tili ta’limi, tarjima va terminologiya sohasidagi talablar kuchaydi. Biroq, tadqiqotlarning aksariyati hali “javonlarda qolib ketgan” holatda edi (Mengliyevning o‘z tanqidi, 2024).

B. Mengliyev X. Nematov bilan birgalikda leksika va grammatikani tizimli o‘rganish prinsiplari ishlab chiqdi. Leksik mikrosistemalarni modellashtirish yondashuvi tesaurus va ontologiyalar yaratish uchun zarur. Ayniqsa, o‘zbek fe‘l kategoriyalarini nutqiy realizatsiya kontekstida tadqiq qilish avtomatik lemmatizatsiya algoritmlari uchun poydevor yaratdi.

Baxtiyor Mengliyevning tanqidiy qarashlari: “O‘zbek tilshunosligi bo‘yicha hozirgacha ko‘p hollarda amaliy ahamiyatsiz, ijtimoiy-iqtisodiy samaradan xoli tadqiqotlar olib borilgan” (Oyina.uz, 2024). “Filologik tadqiqotlar muzey eksponati kabi javonlarda qolib ketsa, uning nima keragi bor?!” “Bozor munosabatlari filologiyaning aniq maqsadli, iqtisodiy foyda ham keltiradigan yo‘nalishlarini taqozo qilmoqda”. Bu qarashlar yo‘nalishni “fan uchun fan”dan “jamiyat uchun fan”ga o‘tkazdi.

Uchinchi bosqich (2016-yildan hozirgacha): **mustaqil yo‘nalish sifatida institutsionalizatsiya va amaliy tatbiq urinishi.**

O‘zbek amaliy tilshunosligining shakllanishi va metodologik asoslanishida Baxtiyor Mengliyev ilmiy qarashlari alohida e’tiborga loyiq. Biroq bu o‘rinda masalaga shaxsni ulug‘lash nuqtayi nazaridan emas, balki ilmiy maktab shakllanishiga qo‘shilgan konseptual hissa sifatida yondashish lozim.

Shuningdek, Mengliyev ilmiy yondashuvida amaliy tilshunoslikning ijtimoiy mas’uliyati alohida ta’kidlanadi. Bu yondashuv amaliy tilshunoslikni faqat ilmiy muammo emas, balki ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyat sohasi sifatida ko‘rsatadi. Aynan shu jihat uning qarashlarini metodologik jihatdan muhim qiladi.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi metodlar kompleks qo‘llanilgan:

1. Tarixiy-tasviriy va periodizatsiya metodi. Bu metod orqali yo‘nalishning “tasodifiy emas, ichki zaruratdan kelib chiqqan” ekanligi isbotlandi. 5 ta asosiy bosqich (Qadimgi turk – Koshg‘ariy; Timuriylar – Navoiy; Jadidlar; Sovet; Mustaqillik) va zamonaviy bosqichning 3 davri (1990-yillar oxiri–2000-yillar boshi; 2000-yillar o‘rtasi–2015; 2016-yildan hozirgacha) aniqlandi. Jadvalda har bir bosqichning asosiy yutuqlari (lug‘atlar, imlo islohoti, akademik grammatikalar, korpus) ro‘yxati tuzildi.

2. Adabiyotlar (kontent) tahlili va tematik kodlash metodi. Ushbu metod natijasida nazariy tilshunoslikning cheklovlari (faqat “ideal model”, empirik emas) va amaliy yo‘nalishning yangi paradigmasi (“til qanday ishlaydi?” savoli) aniqlandi. Mengliyev ilmiy maktabining konseptual xissasi (morfologik vositalarning pragmatik potentsiali, sathlararo integratsiya) alohida o‘rganildi.

3. Qiyosiy-tarixiy va qiyosiy-tahlil metodi. Ushbu metod natijasida prinsipial farqlar aniqlandi: obyekt (ideal model → real nutqiy faoliyat), savol (“til qanday tuzilgan?” → “til qanday ishlaydi va boshqariladi?”), natija o‘lchovi (nazariy mukammallik → amaliy samaradorlik). Bu metod orqali yo‘nalishning “mustaqil ilmiy paradigma” sifatida shakllangani isbotlandi.

Natijalar va muhokama. 2016-yildan TSUULLda Amaliy filologiya: Amaliy tilshunoslik va lingvodidaktika kafedrasini tashkil etildi. Baxtiyor Mengliyev ushbu kafedraning mudiri sifatida faoliyat yurita boshladi. 2020-yildan Toshkent amaliy fanlar universitetida tadqiqotchi-professor lavozimida faoliyatini davom ettirdi. 2021-yilda “O‘zbek amaliy tilshunosligi va lingvodidaktikasi masalalari” xalqaro anjumani o‘tkazildi (413 betlik materiallar to‘plami). Milliy korpusning asoslari qo‘yildi: “O‘zbek tilining milliy korpusi” monografiyasi (Mengliyev, Hamroyeva, 2023; oldingi versiyalari 2018). 10 ta mualliflik guvohnomasi (morfologik analizatorlar, sinonim bazasi, orfoepik audiovizual lug‘atlar)

olindi. Scopus bazasida 9 ta ilmiy maqola chop etildi. Bu bosqichda yoʻnalish oʻz ilmiy maktabiga ega boʻldi (100 nafar kadr: 24 fan doktori, 66 PhD). Bularning barchasi jam boʻlib Oʻzbek amaliy tilshunosligi yoʻnalishida tub burilish yasadi.

Tahlillar shuni koʻrsatadiki, shakllanish “yuqoridan” emas, ichki zaruratdan kelib chiqdi. Ammo muammo moliyalashtirishning sustligi, IT mutaxassislar bilan hamkorlikning zaifligi, natijalar amaliyotga yetarli tatbiq etilmaganligidadir.

Tilshunoslik oldida yuzaga kelgan yangi ijtimoiy va kommunikativ vazifalar amaliy masalalarga boʻlgan munosabatni tubdan oʻzgartirdi. Xususan, tilni ommaviy oʻqitish, davlat tilini normallashtirish, terminologiyani izchil tizimga solish, testologiya va baholash mexanizmlarini ishlab chiqish kabi muammolar nazariy tavsif bilan cheklanib boʻlmasligini koʻrsatdi.

Bu bosqichda asosiy metodologik savol shunday qoʻyildi: til birliklari qanday tuzilgan emas, balki ular real hayotda qanday ishlaydi?

Aynan shu savol amaliy tilshunoslikni alohida ilmiy yoʻnalish sifatida shakllantirish uchun zarur boʻlgan konseptual burilishga olib keldi. Chunki:

tadqiqot obyekti endi faqat til tizimi emas, balki tilning qoʻllanish jarayoni boʻlib qoldi;

tadqiqot metodlari tavsifiylikdan empirik va eksperimental yondashuvlarga siljidi;

ilmiy natijaning qiymati nazariy mukammallik bilan emas, balki amaliy samaradorlik bilan oʻlchila boshlandi.

Bu jarayonda amaliy tilshunoslikning asosiy farqlovchi belgisi yaqqol namoyon boʻldi: u til haqidagi bilimni emas, balki til bilan ishlash mexanizmlarini oʻrganishga yoʻnaltirildi. Boshqacha aytganda, amaliy tilshunoslik tilshunoslik ichidagi “qoʻllanma boʻlim” emas, balki muammoga yoʻnaltirilgan tadqiqot paradigmasi sifatida shakllandi.

Muhim jihati shundaki, bu mustaqillashuv jarayoni avtomatik yoki deklarativ tarzda kechmadi. Aksincha, u:

mavjud nazariy modellarning yetarli emasligini tan olish;

metodologik vositalarni qayta koʻrib chiqish;

fanlararo integratsiyani qabul qilish orqali yuz berdi.

Natijada amaliy tilshunoslikning ilmiy maqomi oʻzgardi: u endi nazariy tilshunoslikdan “kamroq ilmiy” emas, balki boshqa turdagi ilmiy mantiqqa asoslangan yoʻnalish sifatida qarala boshlandi.

Oʻzbek amaliy tilshunosligining mustaqil ilmiy yoʻnalish sifatida shakllanishida hal qiluvchi omillardan biri fanlararo integratsiyaning kuchayishi boʻldi. Bu jarayon tasodifiy emas, balki amaliy muammolarning tabiatidan kelib chiqqan zarurat edi. Chunki tilning real qoʻllanishi nafaqat lingvistik, balki psixologik, ijtimoiy, pedagogik va texnologik omillar bilan chambarchas bogʻliqdir.

Aynan shu nuqtada amaliy tilshunoslik klassik tilshunoslikdan prinsipial ravishda farqlana boshlaydi. Agar nazariy tilshunoslik til birliklarini tizim sifatida izohlashga intilsa, amaliy tilshunoslik tilning inson faoliyatidagi ishlash mexanizmlarini markazga qoʻyadi. Bu esa:

psixolingvistika (nutqni idrok etish va ishlab chiqarish),

pedagogika (tilni oʻrgatish va baholash),

sotsiologiya (ijtimoiy muhit va til),

axborot texnologiyalari (raqamli resurslar, korpuslar) bilan integratsiyani muqarrar qildi.

Mazkur integratsiya amaliy tilshunoslikni “yigʻma fan”ga aylantirmaydi. Aksincha, u fanlararo maʼlumotlardan foydalanadigan, lekin oʻz tadqiqot mantigʻi va maqsadiga ega boʻlgan mustaqil ilmiy

yoʻnalish sifatida shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bois bugungi bosqichda oʻzbek amaliy tilshunosligi na nazariy tilshunoslikka boʻysunuvchi yordamchi soha, na alohida fanlarning mexanik yigʻindisi sifatida talqin etilishi mumkin.

Oʻzbek amaliy tilshunosligini ilmiy yoʻnalish sifatida asoslashda eng muhim masalalardan biri – uning originalligini va boshqa lingvistik yoʻnalishlardan prinsipial farqlarini aniqlashdir. Chunki aynan shu masalada koʻpincha metodologik noaniqliklar va soddalashtirilgan talqinlar uchraydi.

Birinchi navbatda, amaliy tilshunoslikni nazariy tilshunoslik bilan “daraja” jihatidan solishtirish ilmiy jihatdan toʻgʻri emas. Bu ikki yoʻnalish bir-biriga nisbatan yuqori yoki quyi emas, balki turli ilmiy vazifalarni bajaradi. Nazariy tilshunoslikning asosiy savoli – til qanday tuzilgan? boʻlsa, amaliy tilshunoslikning markaziy savoli – til qanday ishlaydi va bu jarayonni qanday boshqarish mumkin?

Ikkinchi jihat – tadqiqot obyekti. Amaliy tilshunoslikda obyekt ideal til modeli emas, balki real nutqiy faoliyat, meʼyor, xatolik, variativlik va ularning ijtimoiy oqibatlaridir.

Uchinchi jihat – metodologiya. Amaliy tilshunoslik:

- empirik materialga,
- statistik kuzatuvlarga,
- eksperimental natijalarga tayanadi.

Bu esa uni faqat deskriptiv emas, balki muammoga yoʻnaltirilgan ilmiy yoʻnalish sifatida belgilaydi.

Oʻzbek amaliy tilshunosligining bugungi dolzarb vazifalari. Shu maʼnoda amaliy tilshunoslikni sotsiolingvistika yoki kompyuter lingvistikasi bilan tenglashtirish ham toʻgʻri emas. Bu yoʻnalishlar bilan kesishuv mavjud boʻlsa-da, amaliy tilshunoslikning asosiy mezonini – amaliy natijaning ijtimoiy foydaliligidir.

Bugungi kunda oʻzbek amaliy tilshunosligi oldida turgan vazifalar koʻlami nihoyatda keng. Ular orasida:

1. Milliy korpusni toʻliq shakllantirish va ochiq manbaga aylantirish (hozirgi hajm yetarli emas, xalqaro standartlarga yetishmaydi).
2. Sunʼiy intellekt vositalari uchun lingvistik baza (avtomatik tarjima, spellchecker, nutq sintezi – hozircha zaif).
3. Terminologik tizimni raqamlashtirish (IT, biotexnologiya uchun yangi terminlar).
4. Ona tili taʼlimida pragmatik usullarni majburiy joriy etish (eski darsliklar, baholash tizimi eskirgan).
5. Lingvistik ekspertiza institutini rivojlantirish (sud, media uchun).
6. Iqtisodiy samaradorlik: til mahsulotlarini (lugʻatlar, ilovalar) elektron platformalarini shakllantirish – hozircha deyarli yoʻq.

Bu vazifalar amaliy tilshunoslikni faqat akademik doira bilan cheklab qoʻymaydi, balki uni jamiyatning strategik rivoji bilan bogʻlaydi. Shu bois mazkur yoʻnalish bugun nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy masʼuliyatga ega fan sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, oʻzbek amaliy tilshunosligi tasodifiy yoki ikkilamchi yoʻnalish emas, balki ijtimoiy ehtiyojlar, ilmiy paradigma va metodologik burilishlar natijasida shakllangan mustaqil ilmiy soha boʻlishida Baxtiyor Mengliyev maktabi markaziy rol oʻynadi. Mazkur yoʻnalishning keyingi rivoji metodologik aniqlikni saqlagan holda fanlararo integratsiyani chuqurlashtirish, empirik tadqiqotlarni kengaytirish va amaliy natijalarning ijtimoiy samaradorligini

oshirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Muammo shuki, moliyalashtirish va IT hamkorligi yetishmaydi. Agar hal etilmasa, yo‘nalish nazariyaning soyasida qolib ketishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mengliyev, B., Toirova, G., Ibragimov, J., & Mengliyeva, M. (2024). The necessity of Pareto principle in environmental studies. *E3S Web of Conferences*, 587, 02018. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202458702018>
2. Mengliye, B., Hamroyeva, S., & Abdullayeva, O. (2023). Scopus-based bibliometric analysis on corpus linguistics for the period of 2017-2021. *E3S Web of Conferences*, 413, 03008. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303008>
3. Mengliev, B., & Gulyamova, S. (2022). Linguistic modeling of polysemous words for the semantic analyzer of the Uzbek language. *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*, 01–05. <https://doi.org/10.1109/ubmk55850.2022.9919553>
4. Adali, E., Rajabovich, M. B., & Mirdjonovna, K. S. (2022). Comparison of Uzbek-Turkish inflection suffixes. *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*, 424–427. <https://doi.org/10.1109/ubmk55850.2022.9919603>
5. Mengliyev, B., Shahabitdinova, S., Khamroeva, S., Gulyamova, S., & Botirova, A. (2021). The morphological analysis and synthesis of word forms in the linguistic analyzer. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17(1), 558–564. <https://doi.org/10.52462/jlls.37>
6. Paducheva, E., Rakhilina, B., Kobritsov, T., Reznikova, Bahodirovna, A. D., & Mengliev, B. (2019). Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and examination. *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)*, 8(3S), 208–212. <https://doi.org/10.35940/ijrte.c1048.1083s19>
7. Sayfullayeva, R., Mengliyev, B., Boqiyeva, G., Qurbonova, M., Yunusova, Z., & Abuzalova, M. (2009). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. *Toshkent-2009*, 2.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Baxtiyor_Mengliyev
9. Xabibillayev N. IZOFALI BIRIKMALARNING TARKIBGA AJRATILISHI BORASIDAGI QARASHLAR VA ULARNING AYRIMLARI TAHLILI (2-QISM) //Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. – 2024. – Т. 3. – №. 9. – С. 18-20.
10. Xabibillayev N. Mumtoz Adabiyotni Targ‘ib Etishda Adabiy Moslashtirishning Ahamiyati (—Lison Ut-Tayrl Ning Moslashtirilgan Matni Misolida) //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 16. – С. 65-71.
11. Habibullayev N. N. O. G. L. Qozoq Va O‘zbek Tilidagi Modal So‘Zlar Chog‘Ishtirmasi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 27-33.
12. Habibullayev N. N. O. G. L., QOZOQ V. A. O. Z. T. M. SO‘ZLAR CHOG‘ISHTIRMASI. – 2023.
13. Xabibillayev N. HOZIRGI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA RAVISH MASALASI (1-qism) //Молодые ученые. – 2024. – Т. 2. – №. 22. – С. 17-22.
14. Dexqonboyeva M., Xabibillaev N. LEKSIKOLOGIYANING PREDMETI, VAZIFALARI VA BOSHQA TILSHUNOSLIK SOHALARI BILAN ALOQASI //Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2025. – Т. 2. – №. 10. – С. 201-204.
15. Xabibillayev N. N. O. G. L. FONOLOGIK ZIDDIYATLAR VA ULARNING PARADIGMATIK TUZILMASI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – Т. 5. – №. 9. – С. 296-301.
16. Nosirjon N. YORMAT TOJIYEV, ABDULHAMID NURMONOV, QALANDAR SAPAYEVNING MORFEMA BORASIDAGI QARASHLARI //Innovations in technology and science education. – 2024. – Т. 3. – №. 25. – С. 7-15.

17. O'GLI N. TRADITIONAL INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF MORPHEME IN UZBEK LINGUISTICS //AMERICAN JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES Учредители: The USA Journals. – 2024. – Т. 4. – №. 10. – С. 53-56.
18. QOBILOVA, Z., & AHMADALIYEV, L. (2025). "O'ZBEK ADABIYOTI NAMUNA DAFTARI" TAZKIRASIDA ALISHER NAVOIY FAOLIYATINING YORITILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 183-189.
19. Ahmadaliyev, L. (2025). QAYUMOVLAR SULOLASI UY-MUZEYINI TASHKIL ETISHNING AMALIY AHAMIYATI. *University Research Base*, 382-398.
20. Ahmadaliyev, L. (2025). "O'ZBEK ADABIYOTI NAMUNA DAFTARI" TAZKIRASINING ADABIY AHAMIYATI. *University Research Base*, 360-367.
21. Lochinbek, A. (2022). "XO'QAND TARIXI VA UNING ADABIYOTI"-MANBA SIFATIDA. *OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI*, 250.
22. Muhammadyusuf o'g'li, A. L. (2024). KULFAT IJODINING O'RGANILISHI. *UBS Scientific Bulletin*, (4), 94-105.

UDK 51:378:004

Sulaymanov Zulqaynar Rajabali o'g'li,
O'zMU Jizzax filiali
Amaliy matematika kafedrası assistenti
(zulqaynar92@gmail.com)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251774>

MATEMATIK TIZIMLAR YORDAMIDA TALABALARNING AMALIY KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarni nafaqat nazariy bilimlar bilan qurollantirish, balki ularning amaliy faoliyatga tayyorgarligini kuchaytirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, Maple, MATLAB, Mathcad kabi kompyuterli matematik tizimlarning ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, kuzatish, so'rovnoma, pedagogik tajriba-sinov, taqqoslash hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tajriba-sinov ishlari natijasida kompyuterli matematik tizimlardan maqsadli va metodik asosda foydalanish talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini kuchaytirishi, masalalarni yechishda aniqlik va tezkorlikni oshirishi, shuningdek, matematik jarayonlarni vizuallashtirish orqali mavzularni chuqurroq o'zlashtirishga yordam berishi aniqlandi.

Maqolada matematik tizimlarning hisoblash jarayonini optimallashtirish, murakkab matematik obyekt va jarayonlarni ko'rgazmali ifodalash, talabalarning mantiqiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirish hamda individual yondashuvni amalga oshirishdagi afzalliklari asoslab berilgan. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitishda ushbu tizimlardan samarali foydalanishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Tadqiqot natijalari kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv matematik bilimlarni amaliyot bilan bog'lash, ta'lim samaradorligini oshirish va zamonaviy raqamli ta'lim muhitini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Matematik tizimlar; amaliy ko'nikmalar; oliy ta'lim, matematik ta'lim, Maple, MATLAB, Mathcad, modellashtirish, vizuallashtirish, mustaqil ta'lim, raqamli ta'lim texnologiyalari, pedagogik samaradorlik.

РАЗВИТИЕ ПРАКТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос развития практических навыков студентов с помощью компьютерных систем. В современной системе высшего образования важное значение имеет не только формирование у студентов теоретических знаний, но и усиление их подготовки к практической деятельности. С этой точки зрения проанализированы дидактические возможности таких компьютерных математических систем, как Maple, MATLAB, Mathcad, в образовательном процессе. В ходе исследования были использованы методы анализа научно-педагогической и методической литературы, наблюдения, анкетирования, педагогического эксперимента, сравнения и математико-статистического анализа. Результаты опытно-экспериментальной работы показали, что целенаправленное и методически обоснованное использование компьютерных математических систем способствует усилению навыков самостоятельной работы студентов, повышению точности и оперативности при

решении задач, а также более глубокому усвоению тем за счёт визуализации математических процессов.

В статье обоснованы преимущества компьютерных систем в оптимизации вычислительных процессов, наглядном представлении сложных математических объектов и процессов, развитии логического и творческого мышления студентов, а также в реализации индивидуального подхода. Кроме того, разработаны практические рекомендации по эффективному использованию данных систем при преподавании математических дисциплин в высших учебных заведениях. Результаты исследования показывают, что использование компьютерных математических систем является эффективным педагогическим средством развития практических навыков студентов. Данный подход имеет важное значение для связи математических знаний с практикой, повышения эффективности обучения и формирования современной цифровой образовательной среды.

Ключевые слова: Математические системы, практические навыки, высшее образование, математическое образование, Maple, MATLAB, Mathcad, моделирование, визуализация, самостоятельное обучение, цифровые образовательные технологии, педагогическая эффективность.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' PRACTICAL SKILLS THROUGH MATHEMATICAL SYSTEMS

Abstract. This article examines the issue of developing students' practical skills through computer systems. In the modern higher education system, it is important not only to provide students with theoretical knowledge, but also to strengthen their preparation for practical activity. From this perspective, the didactic possibilities of such computer mathematical systems as Maple, MATLAB, and Mathcad in the educational process are analyzed. During the research, methods such as analysis of scientific-pedagogical and methodological literature, observation, questionnaire survey, pedagogical experiment, comparison, and mathematical-statistical analysis were used. The results of the experimental work showed that the purposeful and methodologically grounded use of computer mathematical systems strengthens students' independent working skills, increases accuracy and speed in problem solving, and also ensures deeper understanding of topics through the visualization of mathematical processes.

The article substantiates the advantages of computer systems in optimizing computational processes, visualizing complex mathematical objects and processes, developing students' logical and creative thinking, and implementing an individual approach. In addition, practical recommendations for the effective use of these systems in teaching mathematical disciplines at higher education institutions were developed. The research results show that the use of computer mathematical systems is an effective pedagogical tool for developing students' practical skills. This approach is important for connecting mathematical knowledge with practice, increasing educational efficiency, and forming a modern digital learning environment.

Keywords: Computer systems, practical skills, higher education, mathematics education, Maple, MATLAB, Mathcad, modeling, visualization, independent learning, digital educational technologies, pedagogical effectiveness.

Kirish. Bugungi kunda zamonaviy oliy ta'lim tizimida faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, talabalarda amaliy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish masalasi ustuvor vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Chunki mehnat bozori, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik taraqqiyot hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida mutaxassisdan nafaqat fundamental bilim, balki o'z bilimini amaliy masalalarni hal etishda qo'llay olish, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, modellashtirish va natijalarni izohlash kabi

kompetensiyalar ham talab etiladi. Shu bois oliy ta'lim jarayonida talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash, ularning kasbiy va metodik tayyorgarligini kuchaytirish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Matematik fanlarni o'qitish jarayonida ham mazkur masala alohida ahamiyat kasb etadi. An'anaviy o'qitish yondashuvlarida ko'pincha formulalarni yod olish, tayyor algoritmlar asosida misol ishlash va nazariy qoidalarni takrorlashga ko'proq e'tibor qaratiladi. Bunday yondashuv esa har doim ham talabada chuqur tahliliy fikrlash, ijodiy yondashuv va real amaliy vaziyatlarga mos yechim topish ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantira olmaydi. Ayniqsa, murakkab hisoblashlar, funksional bog'lanishlarni tahlil qilish, grafik tasvirlar bilan ishlash, matematik modellar qurish va ularni tekshirish jarayonida an'anaviy usullar vaqt talab qilishi, ayrim hollarda esa talabaning mavzuga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin. Natijada nazariy bilim bilan amaliy qo'llash o'rtasida muayyan uzilish yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Maple, MATLAB, Mathcad, Mathematica kabi kompyuterli matematik tizimlar murakkab hisob-kitoblarni avtomatlashtirish, grafik va diagrammalarni tezkor qurish, matematik modellar yaratish, natijalarni tahlil qilish hamda ularni ko'rgazmali tarzda namoyish etish imkonini beradi. Bu esa talabaning diqqatini faqat hisoblash jarayonining o'ziga emas, balki masalaning mazmuni, mantiqiy yechimi va amaliy tatbiqiga qaratishga xizmat qiladi. Mazkur tizimlar yordamida talabalar matematik obyektlarni chuqurroq anglaydi, tajriba o'tkazadi, turli parametrlar ta'sirini kuzatadi va mustaqil xulosalar chiqarishga o'rganadi.

Bundan tashqari, kompyuterli matematik tizimlar talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning o'quv faolligini oshirish va individual ta'lim trayektoriyasini qo'llab-quvvatlashda ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu tizimlar vositasida talaba bir xil masalani turli usullarda yechish, o'z natijalarini tekshirish, xatolarini aniqlash va tuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu holat esa o'z navbatida amaliy ko'nikmalarining mustahkamlanishiga, kasbiy kompetensiyalarning shakllanishiga va ta'lim jarayonining raqamli transformatsiyasiga xizmat qiladi.

Demak, kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim talablariga mos, ilmiy va amaliy jihatdan muhim, dolzarb tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Muammoning qo'yilishi. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarga berilayotgan nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lanishini ta'minlash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'plab hollarda talabalar matematik tushunchalar, formulalar va usullarni nazariy jihatdan o'zlashtirgan bo'lsalar-da, ularni real masalalarni yechishda samarali qo'llashda qiyinchilikka duch keladilar. Natijada nazariy bilim bilan amaliy faoliyat o'rtasida uzilish yuzaga keladi. Bu esa talabalar tomonidan olingan bilimlarning mustahkam emasligi, ularning tatbiqiy yo'nalishda yetarli darajada shakllanmaganligi va kasbiy tayyorgarlik sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ayniqsa, matematik fanlarni o'qitishda murakkab hisoblashlar, modellashtirish, algoritmlashtirish va grafik tasvirlash bilan bog'liq topshiriqlarni bajarishda an'anaviy usullar har doim ham kutilgan samarani bermaydi. Talaba ko'p vaqtini texnik hisob-kitoblarga sarflagani sababli masalaning mohiyatini chuqur anglash, natijalarni tahlil qilish va ular asosida xulosa chiqarishga yetarli e'tibor qaratolmaydi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida hisoblash, modellashtirish va vizuallashtirish imkonini beruvchi raqamli vositalardan yetarli va tizimli foydalanilmayotgani ham mavjud muammoni yanada kuchaytiradi.

Ko'plab dars mashg'ulotlarida matematik obyektlarni ko'rgazmali ifodalash, parametrlar o'zgarishini dinamik kuzatish, tajriba asosida xulosaga kelish kabi imkoniyatlardan to'liq foydalanilmayapti.

Mazkur holat, bir tomondan, o'qitishda zamonaviy raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasining yetarli emasligi bilan, ikkinchi tomondan esa kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish metodikasining to'liq shakllanmaganligi bilan izohlanadi. Natijada talabalar murakkab matematik jarayonlarni tahlil qilish, modellar qurish, hisoblash natijalarini tekshirish va ularni amaliy vaziyatlarga tatbiq etish bo'yicha yetarli ko'nikmaga ega bo'lib bormaydi.

Shu nuqtai nazardan, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish ushbu muammoni hal etishning samarali vositalaridan biri sifatida qaraladi. Maple, MATLAB, Mathcad, Mathematica kabi tizimlar yordamida murakkab hisoblashlarni avtomatlashtirish, matematik modellarni qurish, funksiya va jarayonlarni grafik ko'rinishda tasvirlash, natijalarni taqqoslash hamda tahlil qilish mumkin. Bunday imkoniyatlar talabaga masalaning faqat texnik tomonini emas, balki uning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Eng muhimi, bu vositalar nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash, talabalarni mustaqil izlanishga yo'naltirish, ularning algoritmik va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Demak, ta'lim jarayonida nazariy bilim va amaliy faoliyat o'rtasidagi uzilishni kamaytirish, hisoblash, modellashtirish hamda vizuallashtirish jarayonlarida raqamli vositalardan samarali foydalanish asosida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni hal etishda kompyuterli matematik tizimlardan maqsadli va metodik asosda foydalanish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsad doirasida zamonaviy kompyuterli matematik tizimlarning ta'lim jarayonidagi didaktik, metodik va amaliy imkoniyatlari o'rganiladi hamda ularning talabalarning hisoblash, tahlil qilish, modellashtirish, algoritmik fikrlash va natijalarni vizual ifodalash kabi ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rni baholanadi.

Shuningdek, tadqiqotda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish asosida talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash, ularning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish, matematik masalalarni yechishda samaradorlikni oshirish hamda o'quv jarayonining sifatini yaxshilash imkoniyatlari aniqlanishi ko'zda tutiladi. Shu orqali oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitishda kompyuterli matematik tizimlardan samarali foydalanishga oid ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqish nazarda tutiladi.

Tadqiqot vazifalari. Mazkur tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, quyidagi asosiy vazifalar belgilandi. Yani

Birinchidan, kompyuterli matematik tizimlarning ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish ko'zda tutiladi. Bunda Maple, MATLAB, Mathcad kabi tizimlarning matematik tushunchalarni o'zlashtirish, masalalarni yechish, modellashtirish, vizuallashtirish hamda mustaqil ta'limni tashkil etishdagi o'rni ilmiy-pedagogik jihatdan yoritiladi.

Ikkinchidan, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash vazifasi belgilandi. Ushbu jarayonda talabaning nazariy tayyorgarligi, raqamli savodxonligi, mustaqil ishlash qobiliyati, o'qitish metodlari, ta'lim vositalari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi kabi omillar tahlil qilinadi.

Uchinchidan, ta'lim jarayonida Maple, MATLAB, Mathcad kabi kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish samaradorligini baholash nazarda tutiladi. Bunda mazkur tizimlarning talabalar tomonidan masalalarni yechish tezligi, hisoblash aniqligi, matematik modellashtirish qobiliyati, natijalarni tahlil qilish va grafik ifodalash ko'nikmalariga ta'siri tajriba-sinov ishlari asosida o'rganiladi.

To'rtinchidan, kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi qo'yiladi. Ushbu tavsiyalar oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish jarayonini takomillashtirish, dars mashg'ulotlari samaradorligini oshirish hamda talabalarning mustaqil va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot gipotezasi. Mazkur tadqiqotning gipotezasi shundan iboratki, agar ta'lim jarayonida kompyuterli matematik tizimlardan maqsadli, tizimli va metodik asosda foydalanilsa, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligi sezilarli darajada oshadi. Chunki bunday tizimlar matematik masalalarni yechish, hisoblash natijalarini tekshirish, modellashtirish, grafik tasvirlash va tahlil qilish jarayonlarini yengillashtiradi hamda talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini kengaytiradi.

Shuningdek, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning mustaqil ishlash, mantiqiy va algoritmik fikrlash, muammoni tahlil qilish hamda natijalarni izohlash ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, deb taxmin qilinadi. Agar o'quv jarayonida Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalar asosida maxsus topshiriqlar, amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar tashkil etilsa, talabalar matematik bilimlarni chuqurroq o'zlashtiradi, ularni amaliy masalalarga tatbiq etish qobiliyati kuchayadi va o'quv jarayonining umumiy samaradorligi ortadi.

Demak, tadqiqot gipotezasi kompyuterli matematik tizimlardan pedagogik jihatdan to'g'ri va samarali foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalari rivojlanishining muhim omili ekanligini nazarda tutadi.

Tadqiqot metodlari. Mazkur tadqiqotda qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun bir qator ilmiy-pedagogik hamda amaliy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Avvalo, mavzuga oid ilmiy-pedagogik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish metodi asosida kompyuterli matematik tizimlarning ta'lim jarayonidagi o'rni, ularning didaktik imkoniyatlari hamda talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga ta'siri o'rganildi. Ushbu metod yordamida tadqiqot muammosining nazariy asoslari aniqlashtirildi, mavjud ilmiy yondashuvlar umumlashtirildi va mavzuning hozirgi holati tahlil qilindi.

Kuzatish metodi ta'lim jarayonida talabalarning o'quv faolligi, mustaqil ishlash darajasi, amaliy topshiriqlarni bajarishdagi yondashuvi hamda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish jarayonidagi ishtirokini o'rganishda qo'llanildi. Bu metod orqali dars mashg'ulotlari jarayonida yuzaga keladigan holatlar, talabalar faoliyatidagi o'zgarishlar hamda o'qitish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar haqida amaliy ma'lumotlar olindi.

So'rovnoma metodi yordamida talabalar va o'qituvchilarning kompyuterli matematik tizimlarga bo'lgan munosabati, ulardan foydalanish tajribasi, mavjud muammolar hamda ushbu vositalarning amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyati yuzasidan fikrlari aniqlandi. So'rovnoma natijalari tadqiqot muammosining amaliy jihatlarini yoritish va mavjud holatni baholashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Pedagogik tajriba-sinov metodi tadqiqotning asosiy amaliy bosqichini tashkil etdi. Ushbu metod asosida tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirilib, ta'lim jarayonida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning samaradorligi sinovdan o'tkazildi. Tajriba davomida talabalar amaliy ko'nikmalarining

rivojlanish darajasi, ularning masala yechish, modellashtirish, tahlil qilish va natijalarni izohlashga oid faoliyati o'rganildi.

Taqqoslash metodi yordamida tajriba va nazorat guruhleri natijalari o'zaro qiyos qilindi. Shuningdek, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanilgan va an'anaviy usul asosida tashkil etilgan o'quv jarayonlari samaradorligi solishtirilib, ular o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi. Bu esa tadqiqot natijalarining obyektivligini ta'minlashga xizmat qildi.

Matematik-statistik tahlil metodi esa tajriba-sinov natijalarini miqdoriy jihatdan qayta ishlash, umumlashtirish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishda qo'llanildi. Mazkur metod yordamida olingan natijalarning ishonchlik darajasi aniqlandi, ko'rsatkichlar foizlar, o'rtacha qiymatlar va qiyosiy tahlillar asosida baholandi.

Shunday qilib, tadqiqotda qo'llanilgan metodlar bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega bo'lib, kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonini har tomonlama o'rganish, tahlil qilish va baholash imkonini berdi.

Tadqiqot ishtirokchilari. Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan talabalar ishtirok etdi. Tadqiqot ishtirokchilari tajriba va nazorat guruhlariga ajratilgan holda o'rganildi. Bunday yondashuv kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish asosida tashkil etilgan o'quv jarayonining samaradorligini an'anaviy usulda olib borilgan ta'lim jarayoni bilan qiyosiy tahlil qilish imkonini berdi.

Tajriba guruhi tarkibiga kompyuterli matematik tizimlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda qatnashgan talabalar kiritildi. Ushbu guruhda Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalardan foydalanish orqali amaliy topshiriqlar bajarildi, matematik modellashtirish, hisoblash natijalarini tahlil qilish hamda grafik vizuallashtirish ishlari amalga oshirildi. Nazorat guruhi esa an'anaviy o'qitish yondashuvi asosida ta'lim olgan talabalardan iborat bo'ldi. Ushbu guruhda dars mashg'ulotlari odatiy usullar yordamida tashkil etilib, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish cheklangan holda olib borildi.

Tadqiqotda ishtirok etgan talabalar soni, ularning ta'lim yo'nalishi va kursi tadqiqotning mazmun-mohiyatiga mos ravishda belgilandi. Asosan matematikaga oid fanlarni o'zlashtirayotgan bakalavriat bosqichi talabalari jalb qilindi. Ishtirokchilar bir xil yoki o'zaro yaqin tayyorgarlik darajasiga ega bo'lishiga alohida e'tibor qaratildi. Bu esa tajriba natijalarining ishonchligini ta'minlash va olingan ko'rsatkichlarni xolis baholash imkonini berdi.

Shuningdek, tajriba va nazorat guruhlaridagi talabalar sonining o'zaro mutanosib bo'lishi, ularning ta'lim yo'nalishi va o'quv bosqichi jihatidan bir-biriga yaqinligi tadqiqotning obyektivligini oshirishga xizmat qildi. Mazkur ishtirokchilar tarkibi kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini aniqlash uchun yetarli empirik asos yaratdi.

Tajriba-sinov ishlari bosqichlari. Mazkur tadqiqot doirasida tajriba-sinov ishlari bir necha izchil bosqichlarda tashkil etildi. Ushbu bosqichlar kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini aniqlash, olingan natijalarni tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qildi.

Birinchi bosqichda dastlabki diagnostika ishlari amalga oshirildi. Ushbu bosqichda talabalar bilim, ko'nikma va malakalarining boshlang'ich holati o'rganildi, ularning matematik masalalarni yechish, hisoblash, modellashtirish, grafik tasvirlash va mustaqil ishlashga oid tayyorgarlik darajasi aniqlab olindi. Shuningdek, tajriba va nazorat guruhlarining dastlabki ko'rsatkichlari taqqoslanib, ularning o'zaro yaqin

va mutanosib ekanligi belgilandi. Dastlabki diagnostika tadqiqotning keyingi bosqichlarida yuz beradigan o'zgarishlarni aniqlash uchun asosiy mezon vazifasini bajardi.

Ikkinchi bosqichda amaliy mashg'ulotlarda kompyuterli matematik tizimlarni joriy etish ishlari olib borildi. Ushbu jarayonda tajriba guruhida Maple, MATLAB, Mathcad kabi kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishga asoslangan dars mashg'ulotlari tashkil etildi. Talabalarga hisoblashlarni avtomatlashtirish, matematik modellar qurish, funksiyalarni grafik ko'rinishda tasvirlash, natijalarni tahlil qilish va amaliy topshiriqlarni mustaqil bajarishga yo'naltirilgan vazifalar berildi. Mazkur bosqichda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning metodik jihatlari sinovdan o'tkazildi hamda ularning talabalar amaliy ko'nikmalariga ta'siri kuzatib borildi. Nazorat guruhida esa o'quv jarayoni an'anaviy usullar asosida davom ettirildi.

Uchinchi bosqichda yakuniy nazorat va natijalarni tahlil qilish ishlari amalga oshirildi. Bu bosqichda tajriba va nazorat guruhlaridagi talabalar amaliy ko'nikmalarining rivojlanish darajasi qayta baholandi. Olingan natijalar dastlabki diagnostika ma'lumotlari bilan taqqoslandi, guruhlar kesimida o'zgarishlar tahlil qilindi va kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish samaradorligi aniqlashtirildi. Yakuniy nazorat natijalari asosida tadqiqot gipotezasining tasdig'i yoki inkori baholandi hamda umumiy ilmiy xulosalar ishlab chiqildi.

Shunday qilib, tajriba-sinov ishlari dastlabki diagnostika, kompyuterli matematik tizimlarni o'quv jarayoniga joriy etish va yakuniy nazorat bosqichlarida tashkil etilib, tadqiqot maqsadiga erishishda muhim amaliy asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqotda qo'llanilgan kompyuterli tizimlar. Mazkur tadqiqotda talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini oshirish maqsadida bir qator kompyuterli matematik tizimlardan foydalanildi. Ushbu tizimlar matematik hisoblashlarni bajarish, modellashtirish, grafik tasvirlash, natijalarni tahlil qilish va vizuallashtirish imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Tadqiqot jarayonida asosan Maple, MATLAB va Mathcad dasturlaridan foydalanildi. Zaruratga ko'ra GeoGebra, Mathematica va boshqa raqamli vositalar ham qo'shimcha ta'lim resursi sifatida qo'llanildi.

Maple tizimi tadqiqotda analitik va simvolik hisoblashlarni bajarish, algebraik ifodalarni soddalashtirish, tenglama va tenglamalar sistemasini yechish, hosila va integral hisoblash, qatorlar bilan ishlash hamda matematik modellarni qurishda samarali vosita sifatida foydalanildi. Ushbu dastur talabalarga murakkab matematik jarayonlarni bosqichma-bosqich o'rganish, natijalarni tekshirish va ularni ko'rgazmali tarzda tasvirlash imkonini berdi. Ayniqsa, Maple talabalarning nazariy bilimlarini amaliy masalalar bilan bog'lashda muhim ahamiyat kasb etdi.

MATLAB tizimi asosan sonli hisoblashlar, algoritmlash, matritsalar bilan ishlash, funksiyalarni grafik ko'rinishda tasvirlash, modellashtirish va amaliy masalalarni kompyuter yordamida yechishda qo'llanildi. MATLAB muhandislik va amaliy matematika yo'nalishidagi masalalarni hal etishda keng imkoniyatlarga ega bo'lib, talabalar uchun hisoblash tezligi va aniqligini oshirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, ushbu tizim yordamida turli parametrlarning o'zgarishiga qarab natijalarni qiyosiy tahlil qilish va jarayonlarni dinamik kuzatish imkoniyati yaratildi.

Mathcad dasturi esa formulalar bilan qulay ishlash, matematik yozuvlarni tabiiy ko'rinishda ifodalash, hisob-kitoblarni ketma-ket va tushunarli tarzda rasmiylashtirish hamda amaliy topshiriqlarni bajarishda foydalanildi. Ushbu tizim ayniqsa hisoblash jarayonlarini hujjatlashtirish, natijalarni tartibli ko'rinishda taqdim etish va talabalar uchun matematik amallarni tushunarli shaklda ifodalashda samarali

bo'ldi. Mathcad yordamida talabalar nafaqat natijani olish, balki yechimning mantiqiy ketma-ketligini ham ko'ra oldilar.

Bundan tashqari, ayrim mavzularni o'qitishda GeoGebra, Mathematica va boshqa vositalardan ham foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. GeoGebra asosan geometrik obyektlarni qurish, funksiyalarni interaktiv ravishda tasvirlash va vizual tushuntirishlarda qo'l kelgan bo'lsa, Mathematica yuqori darajadagi simbolik hisoblash, modellashtirish va murakkab matematik tahlillarni bajarishda foydali vosita sifatida qaraldi. Ushbu qo'shimcha vositalar ta'lim jarayonining moslashuvchanligini oshirib, turli mavzularni o'zlashtirishda vizual va interaktiv yondashuvni kuchaytirdi.

Shunday qilib, tadqiqotda qo'llanilgan kompyuterli matematik tizimlar talabalarning hisoblash, modellashtirish, tahlil qilish, vizuallashtirish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim didaktik vositalar sifatida namoyon bo'ldi. Ularning o'quv jarayoniga joriy etilishi matematik fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish hamda talabalarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Baholash mezonlari. Mazkur tadqiqotda kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish samaradorligini aniqlash maqsadida bir qator baholash mezonlari belgilandi. Ushbu mezonlar talabalar faoliyatidagi sifat va miqdoriy o'zgarishlarni aniqlash, tajriba va nazorat guruhlarini qiyoslash hamda tadqiqot samaradorligini asoslashga xizmat qildi.

Birinchi mezon sifatida masala yechish tezligi olindi. Bu mezon orqali talabalarning berilgan matematik topshiriqlarni bajarish uchun sarflagan vaqti, masalani tushunish va yechimga kelish jarayonidagi tezkorligi baholandi. Kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarga ayrim texnik hisoblash ishlarini soddalashtirish imkonini bergani sababli, ularning masala yechish tezligidagi o'zgarishlar muhim ko'rsatkich sifatida qaraldi.

Ikkinchi mezon hisoblash aniqligi bo'lib, u talabalarning matematik hisob-kitoblarni xatosiz va to'g'ri bajarish darajasini aniqlashga qaratildi. Ushbu mezon orqali hisoblash natijalarining to'g'riligi, oraliq amallarda yo'l qo'yilgan xatolar soni hamda yakuniy javoblarning ishonchlilik darajasi baholandi. Kompyuterli matematik tizimlar aynan shu jihatdan talabalar faoliyatida aniqlikni oshiruvchi vosita sifatida ko'rib chiqildi.

Uchinchi mezon algoritmik fikrlash darajasi deb belgilandi. Bu mezon talabaning masalani bosqichma-bosqich tahlil qilish, yechim ketma-ketligini to'g'ri rejalashtirish, matematik amallarni mantiqiy asosda tashkil etish va muammoga tizimli yondashish qobiliyatini ifodalaydi. Ayniqsa, Maple, MATLAB va Mathcad kabi dasturlardan foydalanishda algoritmik tafakkur muhim o'rin tutgani sababli, ushbu mezon tadqiqotda alohida ahamiyat kasb etdi.

To'rtinchi mezon sifatida mustaqil ishlash ko'nikmasi tanlandi. Bu mezon yordamida talablarning o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish, dasturiy vositalardan o'z kuchi bilan foydalanish, xatolarini aniqlash va tuzatish, yangi vazifalarga moslashish hamda izlanish olib borish darajasi baholandi. Mazkur ko'rsatkich kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish natijasida talabalarning o'quv faolligi va mustaqil ta'limga bo'lgan tayyorgarligi qay darajada oshganini aniqlash imkonini berdi.

Beshinchi mezon natijalarni tahlil qilish va izohlash qobiliyati bilan ifodalandi. Ushbu mezon talabaning olingan matematik natijalarni mazmunan tushunishi, ularni tahlil qilishi, grafik va jadval ko'rinishidagi ma'lumotlarni sharhlashi hamda mantiqiy xulosalar chiqara olish darajasini aks ettiradi. Tadqiqotda bu mezon ayniqsa muhim bo'lib, u talabalarning faqat tayyor natijani olish emas, balki uning mohiyatini tushunish va amaliy ahamiyatini izohlash qobiliyatini ham namoyon etdi.

Shunday qilib, mazkur baholash mezonlari tadqiqot jarayonida talabalarning amaliy ko'nikmalaridagi o'zgarishlarni har tomonlama tahlil qilishga xizmat qildi. Ushbu mezonlar asosida olingan natijalar kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning ta'lim samaradorligiga ta'sirini aniqlash va ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

Dastlabki holat tahlili. Tajriba-sinov ishlari boshlanishidan oldin talabalarning amaliy ko'nikmalarining boshlang'ich darajasini aniqlash maqsadida dastlabki holat tahlili o'tkazildi. Ushbu bosqichda talabalar matematik masalalarni yechish, hisoblashlarni bajarish, modellashtirish, grafik tasvirlash, natijalarni tahlil qilish va mustaqil ishlashga oid ko'nikmalari bo'yicha baholandi. Dastlabki diagnostika natijalari tadqiqotning keyingi bosqichlarida yuz beradigan o'zgarishlarni aniqlash hamda tajriba va nazorat guruhlarini qiyosiy tahlil qilish uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, tadqiqot boshida talabalarning aksariyatida amaliy ko'nikmalar yetarli darajada shakllanmagan edi. Xususan, ko'pchilik talabalar nazariy bilimlarni bilgan holda, ularni amaliy masalalarni yechishda qo'llash, hisoblash natijalarini izohlash, matematik modellar tuzish va grafiklar bilan ishlashda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishdi. Ayniqsa, murakkab masalalarni yechishda algoritmik ketma-ketlikni to'g'ri tuzish, olingan natijalarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalari nisbatan sust rivojlanganligi kuzatildi. Bu esa talabalar o'rtasida nazariy tayyorgarlik bilan amaliy faoliyat o'rtasida muayyan tafovut mavjudligini ko'rsatdi.

Dastlabki holat tahlilida nazorat va tajriba guruhlarini ko'rsatkichlari ham alohida o'rganildi. Olingan natijalar har ikkala guruhda ham amaliy ko'nikmalar darajasi deyarli bir-biriga yaqin ekanligini ko'rsatdi. Bu esa tajriba-sinov ishlarini obyektiv tashkil etish uchun muhim shart hisoblanadi. Ya'ni, tadqiqot boshlanishida nazorat guruhi ham, tajriba guruhi ham bir xil yoki o'zaro yaqin tayyorgarlik darajasiga ega bo'lgani sababli, keyingi bosqichlarda kuzatiladigan o'zgarishlarni kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish ta'siri bilan izohlash imkoniyati yaratildi.

Dastlabki natijalarga ko'ra, ayrim talabalar masalalarni yechishda nisbatan yaxshi natija ko'rsatgan bo'lsalar-da, umumiy holatda o'rta va past darajadagi ko'rsatkichlar ustunlik qilgani aniqlandi. Bu esa ta'lim jarayonida talabalar amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik yondashuv va zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish zarurligini yana bir bor tasdiqladi. Ayniqsa, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish orqali hisoblash aniqligi, masala yechish tezligi, algoritmik fikrlash va natijalarni tahlil qilish kabi ko'rsatkichlarni yaxshilash mumkinligi nazariy jihatdan asoslandi.

Shunday qilib, dastlabki holat tahlili talabalar amaliy ko'nikmalarining boshlang'ich darajasi yetarli emasligini, tajriba va nazorat guruhlarini ko'rsatkichlari esa o'zaro yaqin ekanligini ko'rsatdi. Mazkur holat keyingi bosqichlarda kompyuterli matematik tizimlar asosida olib boriladigan tajriba-sinov ishlarining samaradorligini baholash uchun ishonchli empirik asos yaratdi.

Kompyuterli tizimlardan foydalanish jarayonining tavsifi

Tajriba-sinov ishlari jarayonida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan holda tashkil etildi. Ushbu jarayonda o'quv mashg'ulotlari mazmuni matematik masalalarni nafaqat an'anaviy usulda yechish, balki ularni zamonaviy dasturiy vositalar yordamida tahlil qilish, tekshirish, modellashtirish va vizual ko'rinishda ifodalashga qaratildi. Tajriba guruhidagi mashg'ulotlarda Maple, MATLAB va Mathcad tizimlaridan maqsadli foydalanilib, talabalarning hisoblash, grafik tasvirlash, mantiqiy fikrlash hamda mustaqil ishlash qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi.

Amaliy mashg'ulotlarda qo'llangan topshiriqlar mazmunan turli darajadagi matematik faoliyatni qamrab oldi. Jumladan, algebraik ifodalarni soddalashtirish, tenglama va tenglamalar sistemasini yechish, hosila va integral hisoblash, matritsalar ustida amallar bajarish, funksiyalarni tekshirish hamda ularning grafiklarini qurishga oid topshiriqlar berildi. Ushbu topshiriqlarni bajarishda talabalar kompyuterli matematik tizimlar imkoniyatlaridan foydalanib, natijalarni tezkor olish, ularni solishtirish va xatolarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa mashg'ulotlarning mazmunan boyishini va talabalarning mavzuni chuqurroq o'zlashtirishini ta'minladi.

Hisoblash, grafik tasvirlash va modellashtirishga oid vazifalar tajriba jarayonining asosiy qismini tashkil etdi. Hisoblashga oid vazifalarda talabalar murakkab arifmetik va algebraik amallarni bajarish, sonli va simvolik hisoblash usullarini qo'llash, natijalarning aniqligini tekshirish kabi faoliyatlarni amalga oshirdilar. Grafik tasvirlash vazifalarida esa funksiyalar, tenglamalar yechimlari va turli matematik bog'lanishlarning grafik ko'rinishlari qurildi, parametrlar o'zgarishining natijalarga ta'siri vizual ravishda kuzatildi. Modellashtirishga oid topshiriqlar orqali talabalar real jarayonlarni matematik model asosida ifodalash, model parametrlarini o'zgartirish va olingan natijalarni tahlil qilishga o'rgatildi. Bunday yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini amaliy vaziyatlarga tatbiq etish ko'nikmasini sezilarli darajada kuchaytirdi.

Tajriba davomida mustaqil ishlar va laboratoriya topshiriqlari ham muhim o'rin egalladi. Mustaqil ishlar talabalarning dasturiy vositalardan o'zlari foydalanishi, masalalarni individual tarzda yechishi, natijalarni sharhlashi va xulosalar chiqarishiga yo'naltirildi. Laboratoriya topshiriqlari esa ko'proq bosqichma-bosqich bajariladigan, amaliy natijaga yo'naltirilgan vazifalardan iborat bo'ldi. Masalan, berilgan funksiyaning xossalarini Maple yoki MATLAB yordamida aniqlash, grafiklarni qurish, matematik model yaratish va uning natijalarini tahlil qilish kabi topshiriqlar bajarildi. Bu jarayonda talabalar dastur bilan ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash bilan birga, o'z fikrlarini asoslash va olingan natijalarni izohlash malakasini ham rivojlantirdilar.

Shunday qilib, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish jarayoni amaliy mashg'ulotlar, hisoblash va modellashtirishga oid vazifalar, mustaqil ishlar hamda laboratoriya topshiriqlari orqali izchil tashkil etildi. Mazkur yondashuv talabalarning o'quv faolligini oshirdi, ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirdi va matematik bilimlarni chuqurroq hamda mazmunli o'zlashtirishga xizmat qildi.

Tajriba natijalari. Tajriba-sinov ishlari yakunida tajriba guruhi va nazorat guruhi natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, kompyuterli matematik tizimlar asosida tashkil etilgan o'quv jarayoni tajriba guruhidagi talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda an'anaviy yondashuvga nisbatan yuqoriroq samaradorlikni namoyon etdi. Ayniqsa, masala yechish tezligi, hisoblash aniqligi, algoritmik fikrlash, mustaqil ishlash va natijalarni tahlil qilish kabi ko'rsatkichlar bo'yicha tajriba guruhi talabalari sezilarli ijobiy natijalarga erishdilar.

Tajriba guruhi va nazorat guruhi natijalarining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, tadqiqot boshida har ikkala guruh ko'rsatkichlari bir-biriga yaqin bo'lgan bo'lsa, tajriba yakunida ular o'rtasida muayyan farq yuzaga keldi. Tajriba guruhida kompyuterli matematik tizimlardan tizimli foydalanish natijasida talabalarning o'zlashtirish darajasi ortib, amaliy topshiriqlarni bajarish sifati yaxshilandi. Nazorat guruhida ham ma'lum ijobiy siljishlar kuzatilgan bo'lsa-da, bu o'zgarishlar tajriba guruhi natijalariga nisbatan pastroq darajada bo'ldi. Mazkur holat kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning o'quv jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

O'zlashtirish ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar alohida tahlil qilinganda, tajriba guruhida yuqori darajadagi natijalar ulushi ortgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaygani kuzatildi. Talabalar nafaqat matematik topshiriqlarni tezroq va aniqroq bajarishga, balki olingan natijalarni sharhlash, xatolarni aniqlash va ularni tuzatishga ham ko'proq muvaffaq bo'ldilar. Bu esa kompyuterli matematik tizimlar yordamida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning faolligini oshirganini, nazariy bilimlarning amaliy faoliyatga tatbiq etilishiga xizmat qilganini ko'rsatadi. Nazorat guruhida esa o'zlashtirish darajasida ijobiy o'zgarish bo'lgan bo'lsa-da, ular ko'proq an'anaviy o'qitishning tabiiy natijasi sifatida namoyon bo'ldi.

Amaliy ko'nikmalar rivojlanish dinamikasi ham tadqiqotning muhim natijalaridan biri bo'ldi. Tajriba davomida talabalar dastlab oddiy hisoblash va grafik tasvirlash topshiriqlaridan boshlab, keyinchalik murakkabroq modellashtirish va tahliliy vazifalarni bajarish darajasiga ko'tarildilar. Ayniqsa, dasturiy vositalardan mustaqil foydalanish, masalalarni algoritmik asosda yechish, natijalarni vizual tahlil qilish va ularga izoh berish ko'nikmalarida sezilarli o'sish kuzatildi. Bu rivojlanish dinamikasi tajriba guruhi talabalar orasida yanada yaqqol namoyon bo'ldi va ularning amaliy tayyorgarligi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatdi.

Shunday qilib, tajriba natijalari kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini tasdiqladi. Tajriba guruhi va nazorat guruhi natijalari o'rtasidagi farq, o'zlashtirish ko'rsatkichlaridagi ijobiy o'zgarishlar hamda amaliy ko'nikmalar rivojlanishining barqaror dinamikasi tadqiqot gipotezasining to'g'riligini asoslashga xizmat qildi.

Natijalar tahlili. Tajriba-sinov ishlari natijalarini yanada aniqroq va ko'rgazmali ifodalash maqsadida ular jadval va diagrammalar asosida tahlil qilindi. Bunday yondashuv tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasidagi farqlarni, o'zlashtirish ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlarni hamda amaliy ko'nikmalar rivojlanishining umumiy dinamikasini yaqqol ko'rsatish imkonini berdi. Jadval va diagrammalar yordamida olingan natijalar nafaqat miqdoriy jihatdan, balki ularning mazmuniy o'zgarishlari nuqtai nazaridan ham baholandi.

Avvalo, tajriba va nazorat guruhlari natijalari foiz ko'rsatkichlari asosida ifodalandi. Bunda talabalar amaliy ko'nikmalarining yuqori, o'rta va past darajalari bo'yicha taqsimoti aniqlandi. Dastlabki va yakuniy natijalarni qiyoslash jarayonida tajriba guruhida yuqori darajadagi o'zlashtirish ulushi sezilarli oshgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa kamaygani kuzatildi. Nazorat guruhida ham ayrim ijobiy siljishlar qayd etilgan bo'lsa-da, foiz ko'rsatkichlari bo'yicha o'zgarishlar tajriba guruhiga nisbatan kamroq bo'ldi. Bu esa kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy tayyorgarligiga ijobiy ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi.

O'rtacha natijalar tahlili ham tadqiqot samaradorligini baholashda muhim mezon bo'lib xizmat qildi. Har ikki guruh bo'yicha masala yechish tezligi, hisoblash aniqligi, algoritmik fikrlash, mustaqil ishlash va natijalarni tahlil qilish ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlari aniqlanib, qiyosiy tahlil qilindi. Natijada tajriba guruhida umumiy o'rtacha ko'rsatkichlarning oshgani, nazorat guruhida esa o'sish nisbatan pastroq darajada bo'lgani aniqlandi. O'rtacha natijalar tahlili kompyuterli matematik tizimlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarning talabalarning bilim va ko'nikmalarini yaxshilashdagi amaliy samaradorligini dalillashga xizmat qildi.

O'sish dinamikasi diagrammalar orqali ifodalanganda, tajriba guruhi talabalar natijalarida bosqichma-bosqich barqaror rivojlanish kuzatildi. Ayniqsa, dastlabki diagnostika bilan yakuniy nazorat

natijalari o'rtasidagi farq grafik ko'rinishda aniq namoyon bo'ldi. Diagrammalar tajriba guruhida ko'rsatkichlar izchil ko'tarilganini, nazorat guruhida esa o'sish mavjud bo'lsa-da, u qadar yuqori emasligini ko'rsatdi. Bu holat kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda nafaqat qisqa muddatli, balki barqaror ta'sir ko'rsatishini ham tasdiqlaydi.

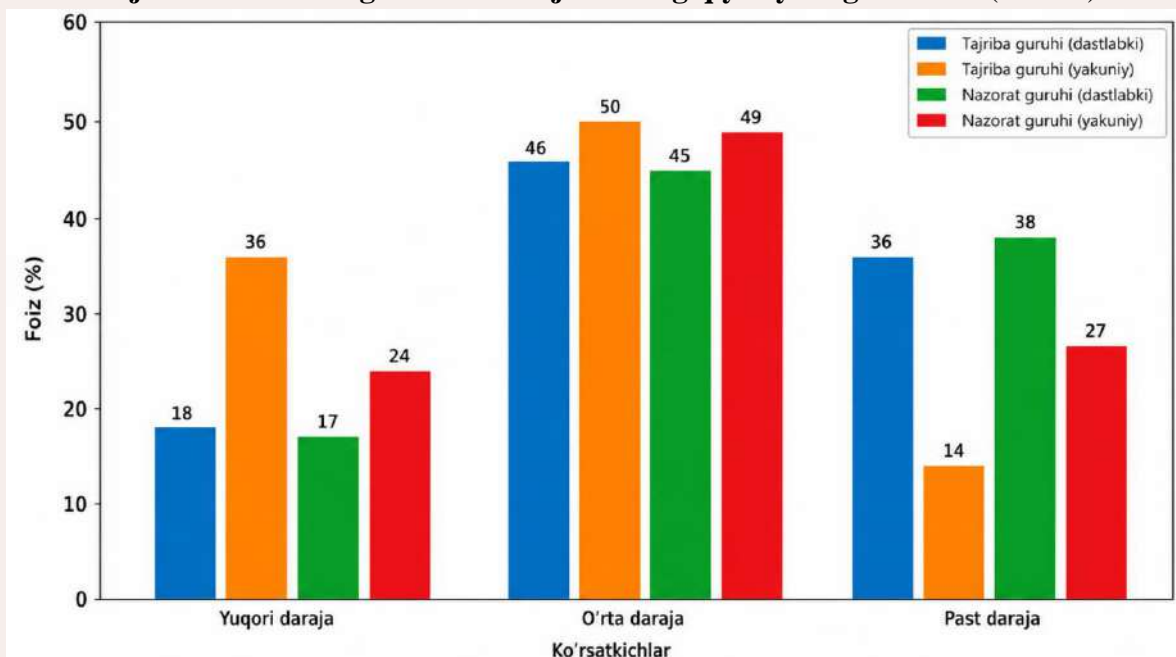
Shunday qilib, natijalarni jadval va diagrammalar asosida ifodalash tajriba-sinov ishlari samaradorligini ko'rgazmali ravishda yoritish imkonini berdi. Foiz ko'rsatkichlari, o'rtacha natijalar va o'sish dinamikasi tahlili kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda sezilarli ijobiy natija berganini asoslashga xizmat qildi.

Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy ko'rsatkichlari (1-jadval)

Ko'rsatkichlar	Tajriba guruhi (dastlabki)	Tajriba guruhi (yakuniy)	Nazorat guruhi (dastlabki)	Nazorat guruhi (yakuniy)
Yuqori daraja	18%	36%	17%	24%
O'rta daraja	46%	50%	45%	49%
Past daraja	36%	14%	38%	27%

Diagrammaviy tahlil. Diagramma natijalariga ko'ra, tajriba guruhida yuqori darajadagi o'zlashtirish ko'rsatkichi sezilarli oshgan, past darajadagi natijalar esa kamaygan. Nazorat guruhida ham ijobiy o'zgarish kuzatilgan bo'lsa-da, tajriba guruhi bilan solishtirganda o'sish dinamikasi pastroq bo'lgan. Bu esa kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining qiyosiy diagrammasi (1-rasm)

Asosiy aniqlangan natijalar

Tajriba-sinov ishlari natijasida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Olingan natijalar asosida bir qator muhim pedagogik va metodik xulosalarga kelindi.

Avvalo, kompyuterli matematik tizimlar talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini kuchaytirgani kuzatildi. Tajriba guruhi talabalarida berilgan topshiriqlarni mustaqil bajarish, dasturiy vositalardan o'z kuchi bilan foydalanish, natijalarni tekshirish va xatolarni aniqlashga bo'lgan qobiliyat ancha rivojlandi. Bunday yondashuv talabalarning o'quv jarayonidagi faolligini oshirdi, ularni izlanishga undadi hamda mustaqil ta'lim elementlarini samarali tashkil etishga imkon yaratdi. Ayniqsa, Maple, MATLAB va Mathcad kabi tizimlar yordamida bajarilgan amaliy topshiriqlar talabalarning o'z ustida ishlash malakasini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish masalalarni yechishda aniqlik va tezkorlikni oshirganini ko'rsatdi. Talabalar murakkab hisob-kitoblarni bajarishda kamroq vaqt sarflab, natijalarning to'g'riligini tezroq tekshirish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa ularning diqqatini faqat texnik hisoblash jarayoniga emas, balki masalaning mantiqiy yechimi va mazmun-mohiyatini anglashga qaratishga yordam berdi. Natijada amaliy mashg'ulotlarda topshiriqlarni bajarish sifati oshdi, hisoblash xatolari kamaydi va umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichlarida ijobiy siljish yuz berdi.

Yana bir muhim natija shundan iborat bo'ldiki, kompyuterli matematik tizimlar orqali amalga oshirilgan vizuallashtirish jarayoni mavzuni chuqurroq o'zlashtirishni ta'minladi. Grafiklar, diagrammalar, matematik bog'lanishlarning dinamik tasviri va modellar bilan ishlash talabalar uchun mavzuning mazmunini aniqroq tasavvur qilish imkonini berdi. Natijada ular abstrakt matematik tushunchalarni yanada ravshanroq anglay boshladilar, nazariy bilimlarni amaliy holatlar bilan bog'lash qobiliyati kuchaydi. Ayniqsa, funksiyalarni grafik ko'rinishda tahlil qilish, parametrlar o'zgarishini kuzatish va modellar natijalarini taqqoslash talabalarning tahliliy fikrlashini rivojlantirishda muhim omil bo'ldi.

Umuman olganda, tadqiqot davomida kompyuterli matematik tizimlar yordamida tashkil etilgan o'quv jarayoni talabalarning mustaqil ishlashi, masalalarni aniq va tez yechishi, mavzularni esa chuqurroq va ongli ravishda o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgani aniqlandi. Bu esa mazkur tizimlardan foydalanish matematik fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishda muhim didaktik vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalarni ilmiy tahlil qilish. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim pedagogik omil ekanligini ko'rsatdi. Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalarni ta'lim jarayoniga maqsadli va metodik asosda joriy etish talabalar faoliyatida sezilarli ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Xususan, talabalarning mustaqil ishlash, hisoblashlarni aniq bajarish, masalalarni tezkor hal etish, natijalarni tahlil qilish va izohlash kabi ko'nikmalarida barqaror o'sish kuzatildi. Bu holat kompyuterli matematik tizimlar nafaqat texnik yordamchi vosita, balki ta'limning pedagogik samaradorligini oshiruvchi didaktik resurs ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalarining pedagogik mohiyati, avvalo, talabaning o'quv jarayonidagi faol subyekt sifatida shakllanishida namoyon bo'ladi. An'anaviy ta'limda ko'pincha talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi sifatida qatnashsa, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanilgan mashg'ulotlarda u masala ustida mustaqil ishlovchi, natijalarni tekshiruvchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi faol ishtirokchiga

aylanadi. Shu jihatdan qaralganda, mazkur tizimlar talabaning bilish faoliyatini faollashtiradi, uning o'quv motivatsiyasini kuchaytiradi va nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lashga xizmat qiladi. Natijada ta'lim jarayoni ko'proq interaktiv, izlanishga yo'naltirilgan va samarali tus oladi.

Olingan natijalar amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdagi metodik yondashuvlarning to'g'ri tanlanganini ham ko'rsatadi. Tadqiqotda qo'llangan yondashuvlarda amaliy mashg'ulotlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish, hisoblash, modellashtirish va vizuallashtirish vazifalarini o'zaro uyg'unlashtirish, mustaqil ishlar hamda laboratoriya topshiriqlarini kompyuterli matematik tizimlar bilan integratsiyalash asosiy o'rin tutdi. Bunday metodik yondashuv talabalarga avval oddiy amallarni bajarish, keyinchalik esa murakkab matematik modellarni tahlil qilish va ularga baho berish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, topshiriqlarning mazmunan amaliyotga yaqinlashtirilgani ham talabalarning mavzuga qiziqishini oshirdi va o'quv jarayonining real natijadorligini ta'minladi.

Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, kompyuterli matematik tizimlar yordamida vizuallashtirish va modellashtirishga asoslangan metodik yondashuvlar abstrakt matematik tushunchalarni o'zlashtirishni yengillashtiradi. Grafiklar, diagrammalar, funksiyalarning dinamik o'zgarishlari va modellar bilan ishlash talabalarda mavzu yuzasidan chuqurroq tasavvur hosil qildi. Bu esa amaliy ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida ko'rgazmalilik, faollik, izchillik va tushunarlik tamoyillarining samarali amalga oshirilganini ko'rsatadi. Ayniqsa, murakkab hisoblash va tahlil jarayonlarining dasturiy vositalar orqali soddalashtirilishi talabalar e'tiborini natijaning mazmunini anglashga yo'naltirdi.

Shunday qilib, olingan natijalarning ilmiy tahlili kompyuterli matematik tizimlar yordamida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning amaliy ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Mazkur natijalar amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda zamonaviy raqamli vositalarga tayangan metodik yondashuvlar ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Natijalarni boshqa tadqiqotlar bilan taqqoslash. Mazkur tadqiqot natijalarini mahalliy va xorijiy ilmiy izlanishlar bilan qiyosiy tahlil qilish kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning ta'lim jarayonidagi samaradorligini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, kompyuterli matematik tizimlar yordamida talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar boshqa tadqiqotlarda qayd etilgan xulosalar bilan ko'p jihatdan uyg'unlashadi. Xususan, mahalliy tadqiqotlarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta'limga joriy etish o'quvchilarning bilish faolligini oshirishi, mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishi va ta'lim sifatini yaxshilashi ta'kidlangan. Ushbu tadqiqotda ham aynan shunday natijalar kuzatildi: tajriba guruhi talabalarida mustaqil ishlash, masalalarni tez va aniq yechish hamda natijalarni tahlil qilish qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilandi.

Xorijiy tadqiqotlar bilan qiyoslaganda ham mazkur izlanish natijalari o'xshash tendensiyalarni namoyon etdi. Chet el olimlari tomonidan olib borilgan ko'plab izlanishlarda Maple, MATLAB, Mathematica kabi kompyuterli matematik tizimlar matematik tushunchalarni o'zlashtirishni yengillashtirishi, murakkab hisoblashlarni soddalashtirishi hamda vizuallashtirish orqali abstrakt bilimlarni aniqroq idrok etishga yordam berishi qayd etilgan. Ushbu tadqiqot natijalarida ham vizuallashtirish va modellashtirish imkoniyatlari talabalarning mavzuni chuqurroq o'zlashtirishida muhim omil bo'lgani aniqlandi. Demak, olingan natijalar xalqaro ilmiy-amaliy tajribalar bilan umumiy yo'nalishda mos keladi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlar bilan o'xshash jihatlardan biri shundaki, barcha holatlarda kompyuterli matematik tizimlar ta'lim oluvchilarning faolligini oshirish, ularni mustaqil

fikrlashga yoʻnaltirish va amaliy faoliyatga tayyorlashning samarali vositasi sifatida baholanadi. Shuningdek, hisoblash jarayonlarining avtomatlashtirilishi natijasida talabalarning eʼtibori yechimning mazmuni, tahlili va amaliy tatbiqiga koʻproq qaratilishi ham umumiy xususiyatlardan biridir. Bunday yondashuv oʻquv jarayonining samaradorligini oshirishi bilan birga, taʼlimning kompetensiyaviy yoʻnalishini kuchaytiradi.

Farqli jihatlar esa, asosan, tadqiqotlarning obyektlari, qoʻllanilgan metodikalar va oʻquv muhitining oʻziga xosligi bilan belgilanadi. Xususan, xorijiy tadqiqotlarda koʻpincha kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish kengroq raqamli infratuzilma, interaktiv platformalar va integrallashgan oʻquv muhitlari bilan birgalikda oʻrganilgan boʻlsa, mazkur tadqiqotda eʼtibor asosan oliy taʼlim muassasasida matematik fanlarni oʻqitish jarayonida amaliy koʻnikmalarni rivojlantirishga qaratildi. Mahalliy tadqiqotlarda esa koʻproq umumiy axborot texnologiyalaridan foydalanish muammolari yoritilgan boʻlib, kompyuterli matematik tizimlarning aynan amaliy koʻnikmalarni shakllantirishdagi metodik imkoniyatlari yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan holatlar ham uchraydi. Shu jihatdan ushbu tadqiqotning oʻziga xos tomoni kompyuterli matematik tizimlarni talabalarning amaliy tayyorgarligini oshirishning aniq metodik vositasi sifatida koʻrib chiqilganidir.

Tadqiqot natijalari mahalliy va xorijiy ilmiy ishlar bilan qiyoslaganda umumiy ilmiy tendensiyalarga mos kelishi, shu bilan birga ayrim metodik va tashkiliy jihatlar bilan farqlanishi aniqlandi. Bu esa kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy-pedagogik nuqtai nazardan ham dolzarb va istiqbolli yoʻnalish ekanligini koʻrsatadi.

Kompyuterli matematik tizimlarning didaktik afzalliklari. Kompyuterli matematik tizimlar taʼlim jarayonida nafaqat texnik vosita, balki muhim didaktik imkoniyatlarga ega boʻlgan samarali oʻqitish resursi sifatida namoyon boʻladi. Ularning taʼlimdagi ahamiyati, avvalo, matematik bilimlarni oʻzlashtirish jarayonini yengillashtirishi, talabalarning amaliy faoliyatini faollashtirishi va oʻquv jarayonining samaradorligini oshirishi bilan izohlanadi. Tadqiqot natijalari ham kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning amaliy koʻnikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda yuqori didaktik samaradorlikka ega ekanligini koʻrsatdi.

Avvalo, kompyuterli matematik tizimlarning muhim didaktik afzalliklaridan biri hisoblash jarayonini optimallashtirish imkoniyatidir. Anʼanaviy usulda koʻp vaqt va mehnat talab qiladigan murakkab hisob-kitoblar Maple, MATLAB, Mathcad kabi tizimlar yordamida tez va aniq bajariladi. Bu esa talabani ortiqcha texnik amallardan qisman xalos etib, uning eʼtiborini masalaning mazmuni, yechim mantigʻi va natijalarni tahlil qilishga qaratadi. Natijada oʻquv jarayoni yanada unumli tashkil etiladi, vaqt tejaladi va murakkab matematik topshiriqlarni bajarish imkoniyati kengayadi.

Yana bir muhim afzallik shundaki, kompyuterli matematik tizimlar murakkab matematik jarayonlarni vizuallashtirish imkonini beradi. Grafiklar, diagrammalar, funksiyalarning dinamik tasviri, geometrik modellar va parametrlarning oʻzgarishini koʻrsatish kabi vositalar orqali talabalar abstrakt matematik tushunchalarni aniqroq tasavvur qila oladilar. Bu ayniqsa matematik analiz, algebra, differensial tenglamalar, chiziqli algebra va modellashtirishga oid mavzularda samarali hisoblanadi. Vizualashtirish yordamida talaba mavzuning ichki mohiyatini chuqurroq anglaydi, nazariy bilimlarni amaliy misollar bilan bogʻlaydi va natijalarni solishtirish asosida xulosa chiqarishga oʻrganadi.

Kompyuterli matematik tizimlarning didaktik afzalliklaridan yana biri talabalarning ijodiy va mantiqiy fikrlashini rivojlantirish bilan bogʻliq. Bunday tizimlardan foydalanish jarayonida talaba tayyor formulani qoʻllash bilan cheklanib qolmaydi, balki masalani turli yoʻllar bilan yechish, model yaratish,

parametrlarni o'zgartirish, natijalarni taqqoslash va tahlil qilishga kirishadi. Bu esa uning mantiqiy tafakkuri, tahliliy yondashuvi hamda ijodiy fikrlashini faollashtiradi. Ayniqsa, murakkab masalalarda bir nechta yechim variantlarini ko'rib chiqish va eng maqbul usulni tanlash talabalarda ilmiy fikrlash elementlarini shakllantiradi.

Shuningdek, kompyuterli matematik tizimlar individual va differensial yondashuvni qo'llash imkoniyati bilan ham ajralib turadi. Har bir talabaning tayyorgarlik darajasi, o'zlashtirish sur'ati va qiziqishlari turlicha bo'lganligi sababli, ta'lim jarayonida individual yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Kompyuterli matematik tizimlar yordamida turli murakkablik darajasidagi topshiriqlarni ishlab chiqish, talabalarni mustaqil ishlashga yo'naltirish, ularning xatolarini tez aniqlash va individual tavsiyalar berish mumkin bo'ladi. Bu esa o'quv jarayonini moslashuvchan tashkil etishga, har bir talabaning imkoniyatini hisobga olishga va uning amaliy ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, kompyuterli matematik tizimlarning didaktik afzalliklari ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish, matematik bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va talabalarning bilish faoliyatini faollashtirishda yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli bunday tizimlardan foydalanish oliy ta'limda matematik fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Mavjud cheklovlar va muammolar. Tadqiqot jarayonida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning ijobiy natijalari bilan bir qatorda, ayrim cheklovlar va muammolar ham aniqlandi. Ushbu holatlar mazkur vositalarni ta'lim jarayoniga keng joriy etishda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan muhim omillar hisoblanadi. Chunki har qanday innovatsion texnologiyani o'quv jarayoniga samarali tatbiq etish faqat uning imkoniyatlari bilan emas, balki uni qo'llash uchun zarur pedagogik, metodik va texnik sharoitlar bilan ham bevosita bog'liqdir.

Avvalo, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish bo'yicha metodik tayyorgarlikning yetarli emasligi muhim muammolardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Ayrim hollarda o'qituvchilar dasturiy vositalarning texnik imkoniyatlari bilan tanish bo'lsalar-da, ularni dars mazmuniga moslashtirish, amaliy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish va metodik jihatdan to'g'ri qo'llashda qiyinchilikka duch keladilar. Bu esa kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning ta'limiy samaradorligini to'liq namoyon etishga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun bunday vositalarni joriy etishda nafaqat dasturdan foydalanishni o'rgatish, balki uni pedagogik maqsadga muvofiq qo'llash metodikasini ham ishlab chiqish zarur bo'ladi.

Ikkinchi muhim cheklov texnik sharoitlarning hamma joyda bir xil emasligi bilan bog'liq. Oliy ta'lim muassasalarining barchasida ham zamonaviy kompyuter texnikasi, litsenziyalangan dasturiy ta'minot, barqaror internet tarmog'i va yetarli texnik baza mavjud emas. Natijada ayrim hollarda kompyuterli matematik tizimlardan to'liq va uzluksiz foydalanish imkoniyati cheklanadi. Texnik ta'minotdagi bunday tafovutlar bir xil metodikani turli ta'lim muassasalarida bir xil darajada joriy etishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli mazkur vositalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishda mavjud moddiy-texnik imkoniyatlarni hisobga olish muhimdir.

Yana bir muhim muammo shundan iboratki, ba'zi talabalar uchun dastlabki raqamli ko'nikmalar yetarli emasligi kuzatildi. Kompyuterli matematik tizimlar bilan samarali ishlash uchun talabada kamida boshlang'ich darajada kompyuter savodxonligi, dasturiy interfeys bilan ishlash malakasi va raqamli muhitga moslashuvchanlik bo'lishi talab etiladi. Biroq barcha talabalarda bu ko'nikmalar bir xil darajada shakllanmagan bo'lishi mumkin. Natijada ayrim talabalar dasturiy vositani o'zlashtirishga ko'proq vaqt

sarflaydi, bu esa bevosita matematik mazmunni o'zlashtirish jarayoniga ham ta'sir ko'rsatadi. Demak, kompyuterli matematik tizimlarni o'quv jarayoniga joriy etishda talabalarning dastlabki raqamli tayyorgarlik darajasini ham hisobga olish lozim.

Shuningdek, ayrim vaziyatlarda kompyuterli matematik tizimlardan haddan tashqari ko'p foydalanish natijasida talabalar tayyor natijaga ortiqcha tayanib qolish xavfi ham mavjud. Agar o'qitish jarayoni to'g'ri metodik asosda tashkil etilmasa, talaba hisoblash vositasidan foydalanadi, biroq natijaning mohiyatini chuqur anglamasligi mumkin. Shu bois dasturiy vositalardan foydalanish nazariy tahlil, mustaqil fikrlash va mantiqiy izohlash bilan uyg'un holda olib borilishi zarur.

Shunday qilib, tadqiqot davomida aniqlangan metodik tayyorgarlikning yetarli emasligi, texnik sharoitlarning turlicha bo'lishi va ayrim talabalarda dastlabki raqamli ko'nikmalarning sust shakllanganligi kompyuterli matematik tizimlarni joriy etishdagi asosiy cheklov va muammolar sifatida namoyon bo'ldi. Mazkur muammolarni bartaraf etish orqali ushbu tizimlarning ta'lim jarayonidagi samaradorligini yanada oshirish mumkin.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish jarayonini takomillashtirish va talabalarning amaliy ko'nikmalarini yanada rivojlantirishga qaratilgan bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Mazkur tavsiyalar kompyuterli matematik tizimlardan samarali foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish, talabalar faolligini kuchaytirish va o'quv jarayonining natijadorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Avvalo, matematik fanlar darslarida kompyuterli matematik tizimlardan tizimli foydalanish zarur. Bunda Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalarni faqat ayrim mavzularda emas, balki o'quv dasturining mazmuniga mos ravishda izchil ravishda qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, algebra, matematik analiz, differensial tenglamalar, chiziqli algebra va modellashtirishga oid mavzularda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish talabalarning hisoblash, tahlil qilish va vizuallashtirish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali natija beradi. Shu sababli dars ishlanmalari va amaliy mashg'ulotlar mazmuniga mazkur vositalarni metodik asosda integratsiya qilish tavsiya etiladi.

Ikkinchidan, laboratoriya va mustaqil ishlar mazmunini boyitish muhim ahamiyatga ega. Talabalarga faqat an'anaviy yozma topshiriqlar emas, balki kompyuterli matematik tizimlar asosida bajariladigan hisoblash, grafik tasvirlash, modellashtirish va tahlilga yo'naltirilgan vazifalar berilishi lozim. Bunday topshiriqlar talabalarning o'z ustida ishlash, natijalarni tekshirish, mustaqil xulosa chiqarish va ijodiy yondashish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, laboratoriya ishlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirish orqali talabalarning amaliy tayyorgarligini izchil oshirib borish mumkin.

Uchinchidan, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqish tavsiya etiladi. Chunki kompyuterli matematik tizimlardan samarali foydalanish ko'p jihatdan o'qituvchining metodik tayyorgarligiga bog'liq. Shu bois mazkur tizimlardan foydalanish bo'yicha dars ishlanmalari, amaliy topshiriqlar namunasi, laboratoriya mashg'ulotlari tavsifi, baholash mezonlari va metodik tavsiyalarni o'z ichiga olgan qo'llanmalarni yaratish zarur. Bu o'qituvchilarga dasturiy vositalarni ta'lim maqsadiga muvofiq ravishda qo'llashda yordam beradi va o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

To'rtinchidan, talabalar uchun topshiriqlar bankini yaratish maqsadga muvofiqdir. Ushbu topshiriqlar bankiga turli murakkablik darajasidagi matematik masalalar, modellashtirishga oid vazifalar, grafik tahlil topshiriqlari, mustaqil ishlar va laboratoriya mashg'ulotlari kiritilishi kerak. Topshiriqlar banki talabalarning individual xususiyatlari va tayyorgarlik darajasini hisobga olgan holda shakllantirilsa, differensial va individual yondashuvni amalga oshirish imkoniyati yanada kengayadi. Bundan tashqari,

bunday bank talabalar uchun mustaqil ishlash, o'z bilimini mustahkamlash va yangi ko'nikmalarni shakllantirishda qulay resurs vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, taklif etilgan amaliy tavsiyalar matematik fanlarni o'qitish jarayonida kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishni yanada takomillashtirishga, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga va ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu tavsiyalarni o'quv jarayoniga bosqichma-bosqich joriy etish oliy ta'lim muassasalarida matematik ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri bo'lishi mumkin.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kompyuterli matematik tizimlar talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ta'lim jarayonida Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalardan maqsadli va metodik asosda foydalanish talabalar tomonidan matematik masalalarni yechish, hisoblash natijalarini tekshirish, modellashtirish, grafik tasvirlash, tahlil qilish va izohlash jarayonlarini sezilarli darajada takomillashtirdi. Ayniqsa, ushbu tizimlar talabalarning mustaqil ishlash qobiliyatini kuchaytirish, masalalarni aniq va tez bajarish hamda murakkab matematik jarayonlarni chuqurroq anglashida muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish matematik bilimlarni amaliyot bilan bog'lash imkoniyatini kengaytiradi. An'anaviy o'qitish jarayonida ko'proq nazariy tushuntirish va qo'lda bajariladigan hisoblashlarga urg'u berilsa, kompyuterli matematik tizimlar yordamida talaba matematik bilimlarni real amaliy vazifalar, modellar va grafik tasvirlar asosida sinab ko'rish imkoniga ega bo'ladi. Natijada nazariy bilimning mazmuni chuqurroq anglanadi, uni amaliy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmasi shakllanadi va o'quv jarayoni yanada mazmunli tus oladi.

Shuningdek, mazkur tizimlar ta'lim jarayonining interaktivligini kuchaytirishi, talabalarni izlanishga undashi va ularning ijodiy hamda mantiqiy fikrlashini rivojlantirishi bilan ham ahamiyatlidir. Vizualashtirish, dinamik kuzatish va modellashtirish imkoniyatlari talabalar uchun abstrakt matematik tushunchalarni aniqroq tasavvur qilishga yordam berdi. Bu esa amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda kompyuterli matematik tizimlarning didaktik imkoniyatlari keng ekanligini yana bir bor tasdiqladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish oliy ta'limda matematik fanlarni o'qitish samaradorligini oshirish, talabalarning amaliy tayyorgarligini kuchaytirish va nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalashda muhim pedagogik vosita ekanligini ko'rsatdi. Shu bois bunday tizimlarni o'quv jarayoniga izchil joriy etish va metodik jihatdan takomillashtirish zamonaviy ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanishning metodik asoslari aniqlashtirildi. Xususan, Maple, MATLAB, Mathcad kabi kompyuterli matematik tizimlarni oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish jarayoniga integratsiya qilish orqali talabalar amaliy tayyorgarligini oshirishning samarali yo'llari ilmiy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqotda ushbu tizimlardan foydalanish faqat texnik yoki yordamchi vosita sifatida emas, balki talabalarning hisoblash, modellashtirish, vizualashtirish, tahlil qilish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi metodik vosita sifatida qaraldi.

Tadqiqotning yangiligi yana shundaki, unda kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish asosida amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning mazmuni, usullari va tashkiliy shakllari o'zaro uyg'un holda tahlil qilindi. Ya'ni, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini kompyuterli matematik tizimlar bilan boyitish orqali talabalarning o'quv faolligini oshirish, nazariy

bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash va murakkab matematik jarayonlarni chuqurroq o'zlashtirish imkoniyatlari ko'rsatib berildi. Bu esa amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvning yangi pedagogik imkoniyatlarini ochib berdi.

Shuningdek, tadqiqotda talabalarning amaliy ko'nikmalarini baholash mezonlari ham kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish nuqtai nazaridan aniqlashtirildi. Xususan, masala yechish tezligi, hisoblash aniqligi, algoritmik fikrlash darajasi, mustaqil ishlash ko'nikmasi hamda natijalarni tahlil qilish va izohlash qobiliyati kabi ko'rsatkichlar asosida tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Bu esa kompyuterli matematik tizimlarning ta'lim samaradorligiga ta'sirini nafaqat nazariy, balki amaliy-tajriba asosida ham isbotlash imkonini berdi.

Demak, tadqiqotning ilmiy yangiligi kompyuterli matematik tizimlardan foydalanish orqali talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik asoslari ishlab chiqilgani, ularning ta'lim jarayonidagi didaktik imkoniyatlari ilmiy jihatdan yoritilgani hamda mazkur yondashuvning pedagogik samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali asoslab berilganida namoyon bo'ladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Mazkur tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, unda oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan metodik tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu tavsiyalar kompyuterli matematik tizimlarni ta'lim jarayoniga samarali joriy etish, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va o'quv mashg'ulotlari samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Xususan, Maple, MATLAB, Mathcad kabi dasturiy vositalardan foydalanish asosida amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya ishlari va mustaqil ta'lim topshiriqlarini tashkil etish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar matematik fanlarni o'qitishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkoniyatini kengaytiradi. Shu orqali talabalar nafaqat matematik formulalar va qoidalarni o'zlashtiradilar, balki ularni real masalalarni yechishda, modellashtirishda, grafik tahlilda va natijalarni izohlashda qo'llash ko'nikmalarini ham egallaydilar. Bu esa o'quv jarayonining amaliy yo'nalishini kuchaytiradi va talabalarni kasbiy faoliyatga puxtaroq tayyorlashga yordam beradi.

Shuningdek, ishlab chiqilgan amaliy tavsiyalar o'qituvchilar uchun ham muhim metodik manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ular asosida dars ishlanmalari, laboratoriya mashg'ulotlari, topshiriqlar tizimi va baholash mezonlarini takomillashtirish mumkin bo'ladi. Ayniqsa, kompyuterli matematik tizimlardan tizimli foydalanish bo'yicha tavsiyalar o'qituvchilarga o'quv jarayonini zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etishda amaliy yordam beradi.

Demak, tadqiqotning amaliy ahamiyati ishlab chiqilgan tavsiyalarni oliy ta'lim muassasalarida matematik fanlarni o'qitish jarayoniga joriy etish orqali ta'lim sifatini oshirish, talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va zamonaviy raqamli ta'lim muhitini shakllantirish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasida raqamli ta'lim va ta'lim tizimini transformatsiya qilishga oid rasmiy axborot materiallari. Toshkent, 2025–2026. Elektron resurs.
2. OECD. *OECD Digital Education Outlook 2023: Towards an Effective Digital Education Ecosystem*. Paris: OECD Publishing, 2023. 1 electronic resource.
3. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms?* Paris: UNESCO, 2023. 1 electronic resource.

4. Z.R.Sulaymanov “Oliy ta’limda talabalarning amaliy faoliyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari” Inson kapitali va mehnatni muhofaza qilish jurnali. Toshkent_2026.
5. Z.R.Sulaymanov. Raqamli ta’lim texnologiyalarining didaktik va learning analytics ning nazariy asoslari. Maktabgacha va maktab ta’limi jurnali. Toshkent, 2025.
6. Z.R.Sulaymanov “Raqamli ta’lim muhitida talabalarning amaliy faoliyatini rivojlantirish metodikasi” Inson kapitali va mehnatni muhofaza qilish jurnali. Toshkent_2026.
7. Maplesoft. *Maple 2026 User Manual*. Waterloo: Maplesoft, 2026. 1 electronic resource.
8. Maplesoft. *Documentation Center: Product Manuals and Resources*. Waterloo: Maplesoft, 2026. 1 electronic resource.
9. Maplesoft. *What’s New in Maple 2026*. Waterloo: Maplesoft, 2026. 1 electronic resource.
10. MathWorks. *Symbolic Math Toolbox Documentation*. Natick, MA: MathWorks, 2026. 1 electronic resource.
11. MathWorks. *Symbolic Math Toolbox MATLAB*. Natick, MA: MathWorks, 2026. 1 electronic resource.
12. MathWorks. *Symbolic Computations in MATLAB*. Natick, MA: MathWorks, 2026. 1 electronic resource.
13. PTC. *Mathcad Prime: Product Overview*. Boston: PTC, 2026. 1 electronic resource.
14. PTC. *Free Mathcad Worksheets*. Boston: PTC, 2026. 1 electronic resource.
15. GeoGebra. *GeoGebra Calculator Suite and Documentation*. Linz: GeoGebra, 2026. 1 electronic resource.
16. GeoGebra. *Graphing Calculator and Apps*. Linz: GeoGebra, 2026. 1 electronic resource.
17. UNESCO. *AI and Technologies in Education*. Paris: UNESCO, 2026. 1 electronic resource.
18. OECD. *Digital Education*. Paris: OECD, 2026. 1 electronic resource.

Rajapova Kumush Masharipovna,
Qaraqalpoq davlat universiteti dotsenti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251791>

ONA TILI DARSLARIDA OG‘ZAKI NUTQ USTIDA ISHLASH

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Og‘zaki nutqni shakllantirishning pedagogik va metodik asoslari, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, to‘g‘ri va ravon so‘zlay olish ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari yoritiladi. Shuningdek, ona tili darslarida muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlar, savol-javob, bahs-munozara, matn ustida ishlash va ijodiy mashqlarning ahamiyati ochib beriladi. Maqolada og‘zaki nutq madaniyatini oshirish orqali o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: orfoepiya, og‘zaki nutq, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, nutq faoliyati, ta‘lim jarayoni, metodika, muloqot, ijodiy fikrlash, nutqni rivojlantirish, dars samaradorligi.

РАБОТА НАД УСТНОЙ РЕЧЬЮ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития устной речи учащихся на уроках родного языка. Освещаются педагогические и методические основы формирования устной речи, способы развития самостоятельного мышления, навыков правильной и выразительной речи учащихся. Также раскрывается значение коммуникативных заданий, вопросов-ответов, дискуссий, работы с текстом и творческих упражнений на уроках родного языка. Особое внимание уделяется формированию коммуникативной компетенции учащихся посредством повышения культуры устной речи.

Ключевые слова: орфоэпия, устная речь, культура речи, коммуникативная компетенция, речевая деятельность, образовательный процесс, методика, общение, творческое мышление, развитие речи, эффективность урока.

WORKING ON ORAL SPEECH IN NATIVE LANGUAGE CLASSES

Abstract. This article analyzes the issues of developing students’ oral speech in native language classes. The pedagogical and methodological foundations of oral speech formation, as well as methods for developing students’ independent thinking and fluent speaking skills, are discussed. The importance of communication-oriented tasks, question-answer activities, debates, text-based work, and creative exercises in language lessons is also highlighted. Special attention is paid to the formation of students’ communicative competence through improving oral speech culture.

Keywords: orthoepy, oral speech, speech culture, communicative competence, speech activity, educational process, methodology, communication, creative thinking, speech development, lesson effectiveness.

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari taraqqiy etgan davrda yosh avlodning mustaqil fikrlay olishi, o‘z fikrini erkin va ravon bayon etishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, umumta‘lim maktablarida ona tili fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ona tili darslari nafaqat grammatik bilimlarni berish, balki o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini takomillashtirish, fikrlash qobiliyatini

rivojlantirish va nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Og‘zaki nutq insonning fikr almashish, muloqot qilish, jamiyatda o‘z o‘rnini topishida muhim vosita hisoblanadi. O‘quvchilarning nutqi qanchalik boy va ravon bo‘lsa, ularning bilimni o‘zlashtirish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli ona tili darslarida nutq ustida ishlash jarayonini to‘g‘ri tashkil etish hamda ta‘limning samarali metod va usullardan unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish masalasi pedagogika va metodika fanlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tilshunos va metodist olimlar tomonidan nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya hamda nutq faoliyatini shakllantirishga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tilshunosligida ona tili darslarida nutqni rivojlantirish masalalari S.Usmonov, A.G‘ulomov, M.Qodirov, H.Ne‘matov kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan. Zamonaviy metodik tadqiqotlarda esa interfaol usullar, ijodiy topshiriqlar va kommunikativ yondashuv asosida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishning samarali yo‘llari tahlil qilinmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy hamda pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Ona tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va usullar tahlil qilindi. Shuningdek, savol-javob, bahs-munozara, matn ustida ishlash va ijodiy mashqlarning o‘quvchilar nutq faoliyatiga ta‘siri o‘rganildi. Tadqiqot davomida kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslarning samaradorligi aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Og‘zaki nutq - insonning fikr va his-tuyg‘ularini og‘zaki shaklda ifoda etish jarayoni. U muloqotning asosiy shakllaridan biri bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ta‘minlaydi. Bu nutq ravonlik, mantiqiylik, ta‘sirchanlik, aniqlik, ifodalilik kabi xususiyatlarga ega. O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish ularning tafakkurini ham rivojlantiradi. Nutq va tafakkur o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, fikrlash jarayoni nutq orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham ona tili darslarida nutq ustida ishlash ta‘limning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Og‘zaki nutq qonun-qoidalarini mukammal egallagan o‘quvchi o‘z fikrini erkin bayon qilishni o‘rganadi, muloqot madaniyatiga ega bo‘ladi. Shuningdek, o‘quvchining lug‘at boyligi ortadi, ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi, ayniqsa, jamoada fikr bildirish va bahslashish ko‘nikmasi paydo bo‘ladi.

Insonlar o‘zaro munosabatda bir-birlarini oson, tez hamda to‘g‘ri tushuna olishlari uchun yozma nutqdagi kabi og‘zaki nutqda ham bir-birlarini anglash va tushunish hamma uchun umumiy bo‘lgan adabiy til me‘yorlariga amal qilgan holda gapirishlari lozim. Ma‘lumki, adabiy til ma‘lum bir grammatik qonun-qoidaga keltirilgan, sayqallashtirilgan va hamma uchun tushunarli bo‘lgan tildir. Jamiyatdagi insonlarning adabiy til me‘yorlariga qanchalik to‘g‘ri amal qilishlari ularning orfografiya qoidalarini o‘zlashtirishga bog‘liqdir. Adabiy til me‘yorlaridan chekinish, so‘zlarni turlicha talaffuz qilish, aytilgan fikrini to‘g‘ri tushunib olishni qiyinlashtiradi. O‘qituvchilarning ko‘pchiligi o‘quvchilarning og‘zaki nutqida uchraydigan orfoepik xatolarga befarq qaraydilar va bu bo‘yicha alohida amaliy ishlar olib borishmaydi. Zeroki, maktabda orfografik qoidalarini mukammal o‘rgatish uchun, avvalo, orfoepiya me‘yorlari ustida ishlash kerak bo‘ladi.

Ona tilidagi har bir mavzuni o‘rganish jarayonida, avvalo, o‘quvchining tafakkuri rivojlanadi hamda u teran fikrlaydigan shaxs sifatida shakllanib boradi. Ijodiy tafakkuri yetarli darajada rivojlangan o‘quvchi jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladi va turli muammolarga mustaqil yechim taklif qiladi. Shu bilan birga, u egallagan bilim, malaka va ko‘nikmalariga tayangan holda o‘ziga yuklatilgan vazifalarni samarali bajara oladi. Buning uchun birinchi o‘rinda ona tili o‘qituvchisi ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan ijodiy-amaliy ishlarni amalga oshirish ustida ko‘proq ishlashi lozim. O‘quvchilar nutqini

rivojlantirish- bu ularga o‘z xalqining adabiy tilini o‘rgatish demak. Adabiy tilning talaffuz me‘yorlariga rioya qilgan holda so‘zlashga o‘rgatish nutq o‘stirishning bosh maqsadi hisoblanadi. O‘quvchilar nutqini o‘stirish jarayoni ular birinchi sinfga qadam qo‘ygan paytdan boshlanadi. Nutqni shakllantirish va rivojlantirish uchun grammatikaning barcha bo‘limlarini o‘qitish jarayonida izchil ish olib borish talab etiladi. Shu orqali nutqiy ko‘nikmalar asta-sekin shakllanadi. Bunday ko‘nikmalarga nutqning ixchamligi, soddaligi va ravonligi kiradi. O‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish va so‘z boyligini oshirish esa eng muhim vazifalardan biri sanaladi. Nutqni rivojlantirishda o‘qituvchi nutqi muhim ahamiyat kasb etadi, shuning uchun o‘qituvchi o‘z nutqiga alohida e‘tibor berishi lozim.

Ba‘zi o‘qituvchilar o‘quvchilar so‘zdagi urg‘uni to‘g‘ri qo‘llay olsa orfoepiya me‘yorlarini to‘liq o‘zlashtirgan hisoblanadi, deb o‘ylashadi. Lekin adabiy til talaffuz me‘yorlariga amal qilish, tilning sofligiga e‘tibor berish, adabiy til leksikasidan o‘rinli foydalana olish, so‘zlarning grammatik qurilishiga e‘tibor qaratish ham orfoepik talablar qatoriga kiradi. Demak, o‘qituvchi ana shu yuqorida aytilgan fikrlarga amal qilishi lozim. O‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish uchun faqat dars jarayonida emas, darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham ish olib borish lozim. Bu masala bilan butun maktab jamoasi shug‘ullansa yaxshi natijaga erishish mumkin. Chunki bolani adabiy tilga o‘rgatish faqat ona tili o‘qituvchisining zimmasidagi vazifa emas, balki barcha fan o‘qituvchilari birgalikda shug‘ullanadigan davomiy ishdir. O‘quvchilar nutqida yuz bergan kamchiliklar umummaktab pedagogik jamoasining kamchiligidir.

Ayrim o‘qituvchilar adabiy til me‘yorlarini yaxshi o‘zlashtirish uchun grammatikani bilish kifoya, deb o‘ylaydilar. Bizningcha, bu haqiqatga to‘g‘ri kelmasa kerak. Grammatikani yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchi yozma nutqda xatoliklarga yo‘l qo‘ymasligi mumkin. Ammo bu qoidalarini yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchi adabiy talaffuz me‘yorlarini buzib gapirishlari ham mumkin. Adabiy talaffuzni grammatik qoidani o‘zlashtirish orqali to‘liq o‘zlashtirib bo‘lmaydi. Chunki tildagi so‘zlarning yozilishi bilan talaffuzi o‘rtasida hamma vaqt moslik bo‘lavermaydi. Ayrim so‘zlarning yozilishi ularning talaffuz qilinishidan farq qiladi. Masalan, *sunbula* (sumbula tarzda talaffuz qilinadi), *Toshkentdan* (Toshkenttan tarzda talaffuz qilinadi).

To‘g‘ri talaffuzni o‘zlashtirish jarayonini uzoq muddatli bo‘lib, uni bir yoki bir necha darslarda amalga oshirish mumkin emas. O‘quvchilarning nutqi-maktabni tugatgunga qadar o‘qituvchilar jamoasi tomonidan kuzatilishi va izchil tuzatib borilishi lozim bo‘lgan ish. O‘quvchilarning orfoepik malakasini o‘stirish uchun mashq ishlatish, she‘r yodlatish, deklamatsiya matn yodlatish, orfoepiyaga mos jadvallar tuzdirish, o‘quvchilar nutqida ko‘p uchraydigan dialektal so‘zlarni tez-tez tuzatib borish kabi ishlarni olib borish lozim. Shuningdek, o‘quvchilarga orfoepik vazifa topshirish va berilgan topshiriqlarni tekshirib borish ham yaxshi natija beradi. Masalan:

Topshiriq. Berilgan ikki harfdan zarurini qo‘yib so‘zlarni talaffuz qiling.

A(f-v)tobus	I(s-)ztirob	(p-f)aqat
Kito (b-p)	O(v-f)qat	Zavo(t-d)
A(v-f)tomabil	Marvari(t-d)	Jo(n-m)bozlik
Yuzla (p-b)	Inso(p-f)	Xu(f-p)ton
Keli (b-p)	Ba(t-d)xo‘r	Yo(m-n)ma-yon,
A(f-v)zal	I (z-s)quvar,	I(v-f)tixor
Obo (d-t)	Sha(v-f)qat	ko‘ri(m-n)maslik
Sha (m-n)ba	bo‘(z-s)chi	ba(d-t)qovoq

Ka(p-f)tar Savo(t-d) Har(f-p) A(v-f)tomat (p-f)asl	Na(f-p)as (f-p)ayz Va(f-p)o Tu(z-s)siz (f-p)oiz	Tara(f-p) Yo(m-n)bosh, Savo(t-d) (p-f) ursat
--	---	---

O'quvchilar bilan muntazam ravishda mana shunday amaliy ishlar olib borish orqali ularning orfoepiya malakalarini o'stirish va yuksaltirishga erishishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida og'zaki nutq ustida ishlash o'quvchilarning intellektual va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Og'zaki nutqi yaxshi rivojlangan o'quvchi o'z fikrini erkin bayon qila oladi, mustaqil fikrlaydi va jamiyatda faol ishtirok etadi. Shuning uchun ona tili darslarida nutq ustida ishlashga tizimli yondashish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish va o'quvchilarni doimiy muloqotga jalb qilish muhim hisoblanadi. O'qituvchining mahorati, to'g'ri tanlangan metodlar va ijodiy yondashuv orqali o'quvchilarning og'zaki nutqini yuqori darajada rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Неъматов Х., Гуломов А., Абдураимова М., Қосимова Н. Она тили. Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун синов дарслиги. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
2. Неъматов Х., Гуломов А., Зиёдова Т. Ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
3. Неъматова Г. Ижодий тафаккурни ривожлантириш технологияси ва ўқитувчининг мустақил фаолияти. Она тили ўқитувчилари учун методик тавсиялар. –Тошкент, 2001.
4. Зиёдова Т. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Тошкент: РТМ, 2000. – 163 б.
5. Гуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш машғулоти. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
6. Ҳамроев А. Она тили таълимида нутқдан тилга қараб бориш. Филология ва услубиёт масалалари. Илмий-методик мақолалар тўплами.–Бухоро, 2010. –Б.176-180.
7. Ҳусанбоева К. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. Док. дисс.– Тошкент: ТДПИ, 2006. – 262 б.

Mavlanova Nasiba Axmedovna,
Urganch davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0699-5141>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259169>

NEYROPEDAGOGIKA VA NEYROBIOLOGIYA INTEGRATSIYASINING ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDAGI KOGNITIV-PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada neyropedagogika va neyrobiologiya fanlarining o'zaro integratsiyasi hamda uning zamonaviy ta'lim jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda inson miyasining kognitiv faoliyati, neyrofiziologik mexanizmlar va o'quv jarayonining o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, individual ta'lim modeli, motivatsiya, xotira va diqqat jarayonlarini rivojlantirishda neyropedagogik yondashuvlarning samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: neyropedagogika, neyrobiologiya, kognitiv jarayonlar, neyrofiziologiya, individual ta'lim, motivatsiya, xotira, diqqat, ta'lim texnologiyalari.

КОГНИТИВНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ НЕЙРОПЕДАГОГИКИ И НЕЙРОБИОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В статье анализируется интеграция нейропедагогики и нейробиологии, а также её значение в современной системе образования. Исследуются когнитивные процессы человеческого мозга, нейрофизиологические механизмы и их влияние на организацию учебного процесса. Особое внимание уделяется эффективности нейропедагогических подходов в развитии памяти, внимания, мотивации и индивидуализации обучения.

Ключевые слова: нейропедагогика, нейробиология, когнитивные процессы, нейрофизиология, индивидуальное обучение, мотивация, память, внимание, образовательные технологии.

COGNITIVE-PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF THE INTEGRATION OF NEUROPEDAGOGY AND NEUROBIOLOGY IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Abstract. This article examines the integration of neuropedagogy and neurobiology and their significance in the modern educational system. The study highlights the relationship between cognitive brain activity, neurophysiological mechanisms, and the learning process from a scientific and theoretical perspective. Furthermore, the effectiveness of neuropedagogical approaches in developing motivation, memory, attention, and individualized learning models is substantiated.

Keywords: neuropedagogy, neurobiology, cognitive processes, neurophysiology, individualized learning, motivation, memory, attention, educational technologies.

Kirish. Neyropedagogika – bu ta'lim va tarbiya jarayonini inson miyasining neyrofiziologik mexanizmlari asosida o'rganuvchi fan sohasi bo'lib, u pedagogika, psixologiya va neyrobiologiyaning uzviy bog'liqligi va integratsiyasi asosida shakllangan nisbatan yangi fan sohasi hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim tizimi shaxsning individual xususiyatlarini, kognitiv imkoniyatlarini va miya faoliyatining xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etishni talab qilmoqda. Shu sababli,

neyropedagogikaning rivojlanishi ta'lim tizimini takomillashtirish, o'quvchilarning kognitiv salohiyatini oshirish va o'qitish metodlarini yangi ilmiy asoslar bilan boyitishga qaratilgan.

Ushbu fanning rivojlanish tarixi bir nechta muhim bosqichlarni o'z ichiga oladi. Ilk davrlarda neyrobiologiya va psixologiya o'zaro mustaqil ravishda shakllangan bo'lsa, XX asrga kelib, ularning pedagogika bilan chambarchas bog'liqligi namoyon bo'ldi. Ta'lim jarayonining miya faoliyati bilan bog'liqligiga oid ilmiy tadqiqotlar natijasida neyropedagogika alohida fan sifatida shakllanib, uning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqila boshladi. Bugungi kunda neyropedagogika ta'lim jarayonini samarali tashkil etishda innovatsion yondashuv sifatida qaralib, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, o'rganish jarayonini rag'batlantirish va kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda keng qo'llanilmoqda.

Neyropedagogika fanining asosiy maqsadi ta'lim jarayonini inson miyasining fiziologik xususiyatlari, kognitiv imkoniyatlari va o'rganish mexanizmlari nuqtai nazaridan o'rganishdir. Ushbu fan pedagogik texnologiyalarni miyaning neyrofiziologik jarayonlari bilan uyg'unlashtirgan holda shaxsning o'rganish qobiliyatini oshirish va bilish jarayonlarini samarali tashkil etishga yo'naltirilgan. Ushbu fan inson miyasining o'quv jarayonida qanday ishlashi, xotira, diqqat, tafakkur va emotsional holatlar ta'lim samaradorligiga qanday ta'sir ko'rsatishini tadqiq etadi. Har bir shaxsning o'quv qobiliyati va axborotni qayta ishlash jarayoni individual xususiyatlarga ega bo'lgani sababli, neyropedagogika shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modelini rivojlantirishga yordam beradi. Bunda o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlarini aniqlash, ularning shaxsiy o'rganish strategiyalarini ishlab chiqish va o'quv jarayonini har bir shaxsga moslashtirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy neyropedagogika ta'lim jarayonini takomillashtirish va individual o'qitish metodlarini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, u o'quvchilarning ta'limga bo'lgan motivatsiyasini oshirish, ma'lumotlarni tez va samarali o'zlashtirish, stress darajasini kamaytirish hamda o'qitish jarayonidagi samaradorlikni oshirishga yo'naltirilgan metod va texnologiyalarni o'z ichiga oladi. Neyropedagogika ta'lim jarayoniga neyrobiologik yondashuvni joriy etish orqali inson tafakkuri va bilish jarayonini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni tahlil qilish, tezkor qaror qabul qilish va ijodiy yondashuvni shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, neyropedagogik metodlar yordamida kognitiv jarayonlarni yaxshilash, xotira va diqqatni oshirish hamda ta'lim samaradorligini ko'tarish imkoniyati yaratiladi. Shu bois, neyropedagogika nafaqat ta'lim sohasi uchun, balki shaxsning intellektual va ijtimoiy rivojlanishi uchun ham muhim fan yo'nalishi hisoblanadi. Bugungi kunda neyropedagogikaning rivojlanishi ta'lim metodlarini takomillashtirishga va inson miyasining individual xususiyatlariga moslashgan o'quv jarayonini shakllantirishga katta imkoniyatlar yaratmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Neyropedagogikaning shakllanishi bir necha bosqichlarda rivojlangan bo'lib, uning ilmiy asoslari XX asrda neyropsixologiya va kognitiv psixologiyaning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir. Jon Dyui va Jan Piaje kabi pedagog va psixologlarning tadqiqotlari bilim olish jarayonida kognitiv rivojlanishning ahamiyatini yoritishda muhim o'rin tutdi. Ular inson ongining bilish jarayoniga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishga asos soldilar. Masalan, Jon Dyui ta'limda tajriba va refleksiyaning ahamiyatini ta'kidlab, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirishga urg'u berdi. Jan Piaje esa bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlarini tadqiq etib, ularning bilim olish jarayonidagi xususiyatlarini ochib berdi[1].

XX asrning ikkinchi yarmida neyrobiologiya va pedagogikaning o‘zaro integratsiyasi yanada faollashdi. Bu davrda amerikalik neyrobiolog Pol Maklin miyaning uch qismli strukturasi (limbik tizim, rivojlangan neokorteks va reptilyalik miya) haqidagi nazariyasini ishlab chiqdi, bu esa inson tafakkuri va emotsional rivojlanishiga yangi yondashuvlar yaratishga turtki berdi. Maklinning tadqiqotlari miyaning turli qismlari o‘rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam berdi va bu bilimlar ta’lim jarayonini yaxshilashda qo‘llanila boshlandi.

O‘zbekistonda ham neyropedagogika sohasida ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Masalan, Sh.Olimov ta’lim jarayonida kognitiv jarayonlarni faollashtirish va individual o‘rganish strategiyalarini yaratish uchun neyropedagogik yondashuvlarning samaradorligini urg‘ulagan. Uning tadqiqotlari ta’lim jarayonini miyaning fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli, qiyosiy-tahliliy hamda kognitiv yondashuvlardan foydalanildi. Neyropedagogika va neyrobiologiyaga oid ilmiy manbalar tahlil qilinib, ta’lim jarayonidagi kognitiv va neyrofiziologik mexanizmlarning o‘zaro integratsiyasi ilmiy jihatdan umumlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda neyropedagogika fani neyrotexnologiyalar bilan birgalikda tez rivojlanib, sun’iy intellekt va virtual ta’lim muhitlarini rivojlantirishda keng qo‘llanilmoqda. Masalan, miyaning turli qismlarini faollashtirish orqali ta’lim jarayonini individuallashtirishga qaratilgan neyrotexnologik platformalar o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yaxshilashda samarali natijalar berayotgani ta’kidlanmoqda.

Neyrobiologiya va pedagogikaning o‘zaro integratsiyasi XX asrning ikkinchi yarmida yanada faollashdi. Shu davrda neyropedagogika fani shakllana boshladi va ta’lim jarayonini miya faoliyati mexanizmi bilan bog‘liq ravishda tushuntirishga yo‘naltirildi. Inson miyasining bilish jarayonidagi o‘rni va ta’limdagi individual yondashuvlarni shakllantirish masalasi ko‘proq o‘rganila boshladi. Bu jarayon neyrobiologiya sohasidagi katta kashfiyotlar bilan birga rivojlandi.

Xususan, amerikalik neyrobiolog Pol Maklin miyaning uch qismli strukturasi haqidagi nazariyani ishlab chiqdi. Uning nazariyasiga ko‘ra, miya uchta asosiy qismdan iborat: **reptilyalik miya (Reptilgan Bragn), limbik tizim (Lgmbgc System) va neokorteks (Neocortex)**. **Reptilyalik miya** – eng qadimiy qism bo‘lib, instinktlar, reflekslar va tirik qolish mexanizmlari uchun javobgardir. **Limbik tizim** – his-tuyg‘ular, motivatsiya va xotira jarayonlarini boshqaradi. **Neokorteks** esa insonning tanqidiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatini shakllantiradi hamda ijodiy faoliyat uchun javobgardir[2].

Maklinning bu nazariyasi ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va o‘qitish jarayonini miyaning mantiqiy va ijodiy qismlarini faollashtirishga yo‘naltirish masalasini ilmiy asosladi. Uning tadqiqotlari ta’limda emotsional holat, motivatsiya va tajriba asosida bilimlarni o‘zlashtirishning miya faoliyatiga bog‘liq ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa pedagogik metodlarni takomillashtirish, o‘quvchilarning bilish jarayoniga ta’sir etuvchi neyrofiziologik jarayonlarni hisobga olish imkonini yaratdi.

Bugungi kunda Maklinning “Trgune Bragn” (“uch qismli miya”) nazariyasi neyropedagogika va kognitiv psixologiya sohasida muhim ilmiy asoslardan biri bo‘lib qolmoqda. Uning yordamida ta’limdagi individual yondashuvlar, stressni kamaytirish metodlari va motivatsiya jarayonlarini yaxshilash bo‘yicha yangi modellar ishlab chiqilmoqda. Shuningdek, neyropedagogikada o‘quv jarayonini tartibga solish, xotirani mustahkamlash va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish uchun miyaning ushbu uch qismini uyg‘unlashtirgan holda o‘qitish metodlari takomillashtirilmoqda.

Maklinning miya tuzilmasiga oid tadqiqotlari ta'lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga katta hissa qo'shdi. Uning nazariyasi inson bilish jarayonlarini tushunish va pedagogik metodlarni takomillashtirish uchun asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda. Zamonaviy neyropedagogika va neyrotexnologiyalar aynan shu ilmiy tamoyillarga tayanib, shaxsiy o'rganish strategiyalarini takomillashtirish va bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda.

O'zbek tadqiqotchilari ham neyropedagogika sohasida ilmiy izlanishlar olib borib, uning ta'lim tizimidagi o'rni tadqiq etganlar. Masalan, Z.Saidova ta'lim jarayonida kognitiv jarayonlarni faollashtirish va individual o'rganish strategiyalarini yaratish uchun neyropedagogik yondashuvlarning samaradorligini urg'ulagan[3].

Bugungi kunda neyropedagogika fani neyrotexnologiyalar bilan birgalikda tez rivojlanib, sun'iy intellekt va virtual ta'lim muhitlarini rivojlantirishda keng qo'llanilmoqda. Masalan, miyaning turli qismlarini faollashtirish orqali ta'lim jarayonini individuallashtirishga qaratilgan neyrotexnologik platformalar o'quvchilarning bilim olish jarayonini yaxshilashda samarali natijalar berayotgani ta'kidlanmoqda. Umuman, neyropedagogika fan sifatida neyrobiologiya, kognitiv psixologiya va ta'lim metodologiyasining kesishgan nuqtasida shakllangan bo'lib, u o'quv jarayonini takomillashtirish, o'quvchilarning kognitiv imkoniyatlarini aniqlash va o'rganish mexanizmlarini yaxshilashga qaratilgan. Bu fanning rivojlanishi ta'lim sohasidagi yangi metodologik yondashuvlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Neyropedagogika fan sifatida neyrobiologiya va kognitiv psixologiyaning integratsiyasi natijasida shakllangan bo'lib, insonning bilish jarayoni, xotira, diqqat, mantiqiy fikrlash va o'quv qobiliyatini miya faoliyatining fiziologik xususiyatlari asosida o'rganadi. Bu fan ta'lim jarayonini faqat pedagogik usullar asosida emas, balki inson ongi va miyasining qanday ishlashiga ko'ra tashkil etish zarurligini ilmiy asoslab beradi. Shuning uchun ham neyropedagogika kognitiv psixologiya va neyrobiologiya fanlari bilan chambarchas bog'liq.

Kognitiv psixologiya inson bilish jarayonlarini – qabul qilish, xotira, diqqat, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish va qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganadi. Bu sohada olib borilgan tadqiqotlar neyropedagogikaning nazariy asosini tashkil etadi. Jan Piaje, Lev Vigotskiy, Gerbert Saymon, Daniel Kaneman va boshqa olimlar bilish jarayonlari qanday kechishini tadqiq etib, ta'lim jarayonida kognitiv jarayonlarni rivojlantirishning muhimligini asoslab berganlar.

Kognitiv psixologiyaning asosiy nazariyalaridan biri bo'lgan *metakognitiv yondashuv* ta'limda o'quvchining o'z fikrlash jarayonini nazorat qilishi va baholashi muhimligini ko'rsatadi. Neyropedagogikada bu yondashuv qo'llanilib, o'quvchilarga o'z bilimlarini mustahkamlash uchun qayta ko'rib chiqish, analiz qilish va o'quv strategiyalarini shakllantirish imkoniyati yaratiladi[4].

Bundan tashqari, kognitiv psixologiyada **tafakkurning ikkita turi – tezkor (intuitiv) va sekin (tanqidiy) fikrlash** ajratilgan bo'lib, ular inson bilish jarayoniga qanday ta'sir qiladigani o'rganilgan[5]. Neyropedagogika ushbu konsepsiyadan foydalanib, o'quv jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun qanday metodlarni qo'llash kerakligini aniqlashda yordam beradi.

Neyrobiologiya miya faoliyatining fiziologik jarayonlarini o'rganadi va bu bilimlar neyropedagogika uchun asosiy ilmiy manba hisoblanadi. U ta'lim jarayonida miyaning turli qismlarining faolligi, neyronlar o'rtasidagi bog'liqlik va o'quv jarayoniga ta'sir qiluvchi biologik mexanizmlarni tushunishga yordam beradi.

Neyrobiologik tadqiqotlar insonning o'quv jarayonidagi *neuroplastiklik* – ya'ni miyaning yangi bilim va ko'nikmalarga moslashuvchanlik qobiliyatini ochib berdi[6]. Bu konsepsiya neyropedagogikada katta ahamiyat kasb etadi, chunki ta'lim jarayoni faqat yosh bolalar uchun emas, balki kattalar uchun ham miyaning o'quv qobiliyatini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash imkoniyatini ochadi. Shuningdek, neyrobiologiyada o'quv jarayonida miyaning **prefrontal qobig'i (mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilish uchun mas'ul qism), gippokamp (uzoq muddatli xotira uchun mas'ul) va amigdala (hissiy motivatsiyaga javobgar) kabi sohalari faolligi o'rganilgan**[5]. Bu ma'lumotlar neyropedagogikada ma'lumotni uzatish usullarini samarali tashkil qilish, ta'lim jarayonida stressni kamaytirish va motivatsiyani oshirish usullarini rivojlantirishda qo'llaniladi.

Neyropedagogika kognitiv psixologiyadan bilim olish jarayonining psixologik asoslarini oladi va uni neyrobiologik tadqiqotlar bilan bog'laydi. Bu integratsiya ta'lim jarayonini yaxshilash, o'quvchilarga individual yondashuvni shakllantirish va ularning kognitiv qobiliyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham hozirgi kunda **interaktiv ta'lim texnologiyalari, virtual reallik (VR), sun'iy intellekt (AG) va neyrotexnologiyalar** neyropedagogikada faol qo'llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar individual o'qitish jarayonini yaxshilash, ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan modelga aylantirish va o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasini oshirish imkonini bermoqda[8].

Xulosa. Neyrotexnologiyalar orqali individuallashtirilgan ta'lim modellarini rivojlantirish har bir o'quvchining kognitiv xususiyatlarini inobatga olgan holda, samarali o'qitish imkoniyatlarini oshiradi. Neyropedagogika va neyrotexnologiyalarning uyg'unlashtirilishi natijasida har bir o'quvchi uchun shaxsiylashtirilgan o'qitish muhitini yaratish, ta'lim jarayonini optimallashtirish va bilimlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishga erishish mumkin.

Neyromediatorlar ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Dofamin motivatsiya va faol o'rganishni rag'batlantirsa, asetilxolin diqqatni jamlash va xotirani mustahkamlashga yordam beradi. Pedagogik metodlar, xususan, interaktiv va tadqiqotga asoslangan o'qitish orqali ushbu neyrobiologik jarayonlarni faollashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. – London: Routledge, 1950. – p. 64
2. MacLean P. *The Triune Brain in Evolution*. – New York: Plenum Press, 1990. – p. 112.
3. Саидова З. Нейропедагогик технологиялар // Фан ва инновация. 2021. №4. – Б.112-119.
4. Flavell J. *Metacognition and Cognitive Monitoring*. – American Psychologist, 1979. – p. 906.
5. Тункун Я.А. *Основы нейропедагогики: история, теория и практика*. – Cyberleninka: Санкт-Петербургский государственный университет, 2024. –С.124-126.
6. Дзодзиков З.У. *Нейропедагогика в системе современного образования*. – Педагогика и просвещение: NBPublish, 2024. – P.99-112.
7. Davidson R., Begley S. *The Emotional Life of Your Brain*. – New York: Hudson Street Press, 2012. – p.103.

Yusufjon Nabijanov Inomiddin o'g'li,
 University of Business and Science universiteti
 "Til va adabiyot ta'limi" kafedrasi katta o'qituvchisi, PhD
 E-mail: yusufxonabijanov@gmail.com
 ORCID raqami: <https://orcid.org/0009-0006-5055-0117>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259179>

ONA TILI TA'LIMIDA EDRAWMAX DASTURIY TA'MINOTI YORDAMIDA GRAFIK ORGANAYZERLAR YARATISH VA ULARNING TA'LIM JARAYONIDAGI DIDAKTIK AHAMIYATI

***Annotatsiya.** Maqolada grafik organayzerlarni yaratishga mo'ljallangan EdrawMax dasturiy ta'minotining ta'lim jarayonida qo'llanilishi va uning didaktik imkoniyatlari yoritilgan. Muallif EdrawMax dasturining asosiy xususiyatlari, interfeysi va funksional imkoniyatlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Maqolada ushbu dasturdan 6- va 7-sinf ona tili darsligi mashqlarini bajarishda foydalanish bo'yicha amaliy namunalar keltirilgan: jadval ko'rinishidagi organayzer, doira shaklidagi diagramma hamda ro'yxat ko'rinishidagi grafik organayzerlar hosil qilish jarayoni ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, EdrawMax dasturi o'quvchi-talabalarda ijodkorlik, mustaqil ta'lim olish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik dasturiy vosita sifatida xizmat qila oladi.*

***Kalit so'zlar:** grafik organayzer, EdrawMax, pedagogik dasturiy vosita, ko'rgazmalilik, ta'lim texnologiyalari, diagramma, didaktik vosita, ona tili ta'limi, raqamli kompetensiya, mustaqil ta'lim.*

СОЗДАНИЕ ГРАФИЧЕСКИХ ОРГАНАЙЗЕРОВ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ EDRAWMAX В ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ И ИХ ДИДАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

***Аннотация.** В данной статье рассматривается применение программного обеспечения EdrawMax, предназначенного для создания графических органайзеров, в учебном процессе, а также его дидактический потенциал. Автор подробно описывает основные характеристики, интерфейс и функциональные возможности EdrawMax 11.5.0. В статье приведены практические примеры использования данной программы при выполнении заданий из учебников по родному языку для 6-го и 7-го классов: показан процесс создания органайзеров в виде таблиц, круговых диаграмм и списков. Результаты исследования свидетельствуют о том, что EdrawMax является эффективным педагогическим программным средством, способствующим развитию творческих способностей учащихся, навыков самостоятельного обучения и цифровых компетенций.*

***Ключевые слова:** графический органайзер, EdrawMax, педагогическое программное средство, наглядность, образовательные технологии, диаграмма, дидактическое средство, обучение родному языку, цифровая компетенция, самостоятельное обучение.*

CREATING GRAPHIC ORGANIZERS USING EDRAWMAX SOFTWARE IN NATIVE LANGUAGE TEACHING AND THEIR DIDACTIC SIGNIFICANCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

***Abstract.** This article examines the application of EdrawMax software, designed for creating graphic organizers, in the educational process and explores its didactic potential. The author provides a*

detailed overview of the key features, interface, and functional capabilities of EdrawMax 11.5.0. The article presents practical examples of using this software to complete exercises from 6th and 7th grade native language textbooks, demonstrating the process of creating table-style organizers, circle-spoke diagrams, and list-based graphic organizers. The findings suggest that EdrawMax serves as an effective pedagogical software tool that fosters students' creative abilities, independent learning skills, and digital competencies.

Keywords: *graphic organizer, EdrawMax, pedagogical software tool, visual learning, educational technology, diagram, didactic aid, native language teaching, digital competency, independent learning.*

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni tobora ortib bormoqda. Zamonaviy ta'lim jarayonini raqamli vositalar va innovatsion yondashuvlarsiz tasavvur etish qiyin bo'lib qolgan bir davrda o'qituvchi va o'quvchilar oldiga yangi talablar qo'yilmoqda. Xususan, o'quv materiallarini o'quvchilarga ta'sirchan, ko'rgazmali va qiziqarli tarzda yetkazib berish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Grafik organayzerlar – axborotni ko'rgazmali, tizimli va vizual tarzda ifodalashga xizmat qiluvchi didaktik vositalar bo'lib, ular o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ma'lumotlarni tahlil qilish va tizimlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Ayniqsa, kompyuter dasturlari yordamida yaratilgan grafik organayzerlar an'anaviy qo'lda chizilgan ko'rgazmali materiallardan o'zining estetik ko'rinishi, qulay tahrir imkoniyatlari va vaqtini tejashi bilan sezilarli darajada ustun turadi.

Grafik organayzerlarni hosil qiluvchi ko'plab dasturiy ta'minotlar orasida EdrawMax dasturining o'ziga xos o'rni bor.

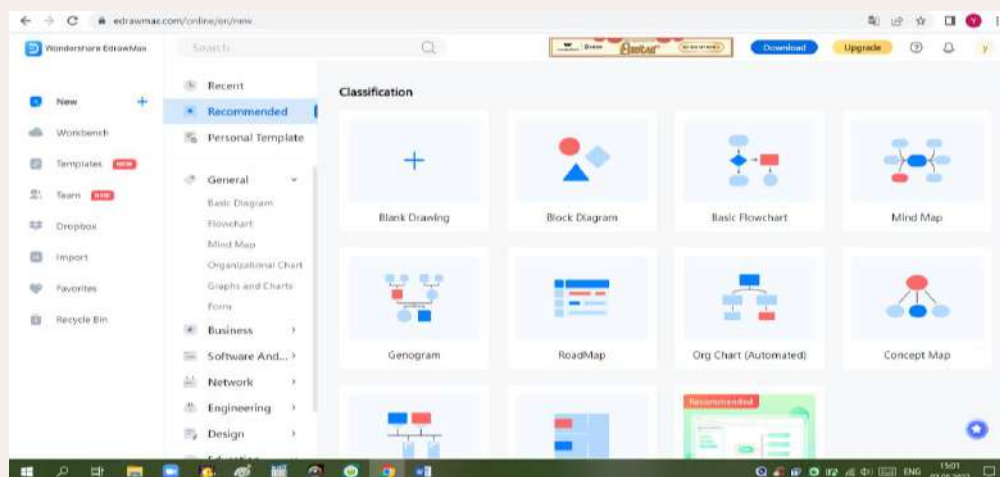
Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va amaliy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Dastlab EdrawMax dasturiy ta'minotining funksional imkoniyatlari pedagogik va didaktik nuqtai nazardan o'rganildi hamda grafik organayzerlar yaratishdagi samaradorligi tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida 6–7-sinf ona tili darsliklaridagi mashq va topshiriqlar asosida jadval, doira shaklidagi diagramma hamda ro'yxat ko'rinishidagi grafik organayzerlar yaratildi. Shuningdek, grafik organayzerlarning o'quvchilarning ko'rgazmali fikrlashi, mustaqil ishlashi, ijodkorligi va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari kuzatish va pedagogik tahlil usullari asosida baholandi.

Tahlil va natijalar. Grafik organayzerlarni hosil qilish uchun yaratilgan mashhur dasturiy ta'minotlardan biri Kidspiration dasturi bo'lib, ushbu dasturiy ta'minotdan asosan maktabgacha ta'lim, ya'ni bog'cha yoshidagi o'quvchi-bolalardan boshlab to beshinchi sinf o'quvchilariga qadar bo'lgan qatlam vakillari foydalanishlari mumkinligi alohida ta'kidlab o'tilgan edi [7; 170-173].

EdrawMax dasturiy ta'minoti nafaqat ta'limda, shuningdek iqtisodiyotda ham keng qo'llanilishi, o'zgacha bir ko'rinish – dizaynga egaligi bilan alohida e'tiborga molik. Ushbu dasturiy ta'minotdan barcha yoshdagi qatlam vakillari turli maqsadlarda foydalanishlari mumkin. Ushbu dasturiy ta'minot 2D texnik diagrammalash dasturi hisoblanib [8], ta'limga oid bo'lgan, iqtisodiyot hamda muhandislik sohasiga oid bo'lgan maxsus shakllar, rasmlar va chizmalarni yaratishga yordam beradi. Biz ana shu dasturiy ta'minotda yaratilishi mumkin bo'lgan shakl, rasm va chizmalarni inobatga olib, umumiy nom ostida “diagramma” terminining qo'llanganligiga guvoh bo'ldik.

Barchasida kerakli raqamlar, yozuvlar ko'rinishida bo'lgan ma'lumotlarni o'ziga xos javdallar, shakllar hamda chizmalar – diagrammalar ko'rinishida ko'rgazmali holatda ko'rsatishdan iborat. Ushbu ko'rgazmalilik kompyuterda maxsus dastur orqali hosil qilinishini hisobga olsak, qo'lda ibtidoiy shaklda yaratib olingan ko'rgazmalilikdan ustun taraflari juda ham ko'p ekanligini anglab olish qiyin ish emas.

EdrawMax 11.5.0 dasturiy ta'minoti 2021-yilning noyabr oyida yaratilgan bo'lib, Microsoft Words, macOS hamda Linux operatsion tizimlari uchun alohida moslashtirilgan versiyalariga ega. Shuningdek, ushbu dasturiy ta'minotdan nafaqat offline, balki online holatda ham foydalanish imkoniyatiga egamiz. Dastlab ana shu online shakldagi dasturga havola qilingan link orqali kirib ko'ramiz. Natijada quyidagi oyna hosil bo'ladi.

1-rasm. EdrawMax dasturining bosh oynasi

Yuqorida EdrawMax dasturining asosiy oynasi aks etgan (1-rasmga qarang.). Biz ushbu online mo'ljallangan dastur versiyasidan internet tarmog'idan foydalangan holda kirishimiz mumkin bo'ladi. Agar kompyuterimiz internet tarmog'iga ulanish imkoniyatiga ega bo'lmasa, u holda biz dasturning offline ko'rinishidagi versiyasidan foydalanishimiz mumkin va internet tarmog'idan foydalanmagan holda ish olib borishni inobatga olsak, biz uchun offline versiyasi ancha qulay.

Foydalanuvchilar uchun tavsiya etilgan grafik organayzerlarning ustiga kursorni olib borib sichqonchanning chap tugmasini bossak, alohida ishchi maydonga ega bo'lgan hujjat faylini ochib beradi. Shuningdek, siz tanlagan ana shu grafik organayzer "Recent" – "Yaqinda" bo'limida aks etib turadi. Agar "Tavsiya etilgan" nomli bo'limdagi birorta grafik organayzer ustiga kursorni olib borib o'ng tugmasini bossak, "See original position", ya'ni "Asl holatiga qarang" yozuvi ko'rinadi. Ana shuning ustiga bossak, biz tanlagan grafik organayzer qaysi toifaga mansub ekanligini va yana ana shunga o'xshash toifadagi boshqa grafik organayzerlar borligini ko'rsatib beradi. Masalan, "Mind map" – "Aql xaritasi" ustiga kursorni olib borib, sichqonchanning o'ng tugmasini bosib, "See original position", ya'ni "Asl holatiga qarang" yozuvining ustiga bossak, ana shu grafik organayzerning "Basic" – "Asosiy" bo'limida turganligini ko'rish mumkin.

Ana endi biz tavsiya etilgan boshqa grafik organayzerlarni ham "Basic" – "Asosiy" bo'limidan boshlab "Education" – "Ta'lim" bo'limigacha bo'lgan oraliqda qidirib, o'zimizga kerakli bo'lgan grafik organayzerni topishimiz mumkin bo'ladi. Masalan, men "Education" – "Ta'lim" bo'limidagi "Graphic organizer" – "Grafik organayzer" bo'limini tanlayman. Ekraning o'ng tomonida ko'plab grafik organayzerlar ularning chizmasi bilan birga aks etadi. Hatto taqdim etilayotgan grafik organayzerlar qaysi toifaga mansub ekanligi haqidagi bandlar ham ko'rsatib o'tiladi. Men "Main idea and detail" toifasiga kiruvchi "Main idea and details 2"(Ushbu grafik organayzer olma mevalari bilan birgalikda aks etgan daraxt shaklida tasvirlangan.) grafik organayzerini tanlayman. Buning uchun kursorni ana shu grafik organayzer ustiga olib borib sichqonchanning o'ng tugmasini bosamiz. Natijada "Add it to "Personal templates" ", ya'ni "Uni "Shaxsiy andozalar"ga qo'shish" yozuvi paydo bo'ladi. Ana shu yozuv ustiga

bossak, biz tanlagan grafik organayzer “Personal templates” – “Shaxsiy andozalar” bo‘limidan topishimiz mumkin. Keyin esa ana shu bo‘limga kirib, o‘zimiz tanlagan grafik organayzer ustiga kursorni olib borib, sichqonchani chap tugmasini bossak, biz tanlagan grafik organayzerni o‘z ichiga olgan ishchi maydoni hosil bo‘ladi.

Yangi 6-sinf ona tili darsligining 20-sahifasida *chit, bo‘z, tirinka, kirza etik, dovot, fufaykacha* kabi so‘zlarni izohlari bilan ko‘chirish vazifasi so‘ralgan [3; 20]. Ushbu topshiriq yozma ish sifatida bajarilishi kerak.

Ushbu topshiriqni bajarishda biz dasturiy ta‘minotlar asosida bir nechta grafik organayzerlarni hosil qilib olishni ko‘rsatib o‘tamiz. Dastlab, “jadval” grafik organayzeri vositasida hosil qilib olishni ko‘rib chiqamiz.

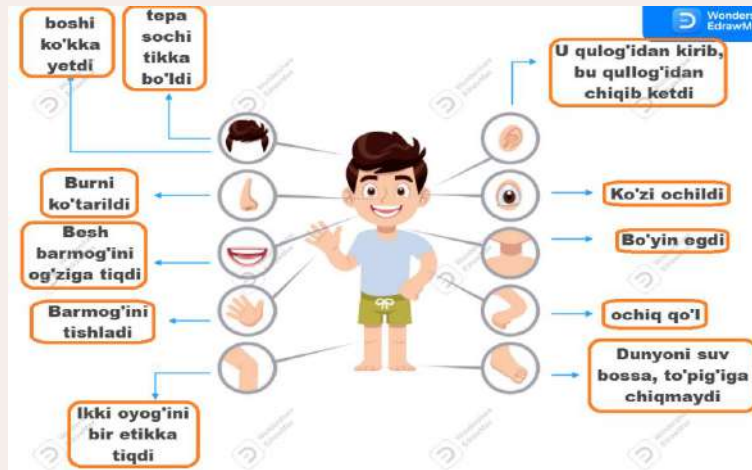
E‘tiboringizga quyidagi grafik organayzerni havola qilamiz (2-rasmga qarang.). Ushbu jadval ko‘rinishiga ega bo‘lgan chizmani shartli ravishda 3 qismga bo‘lishimiz mumkin. Birinchi ustunda mashqda berilgan so‘zlar, keyingi ustunda uning izohi, undan so‘ng uchinchi ustunda esa ana shu so‘zga mos keluvchi surat joylashtirilgan.

Berilgan so‘zlar	Izohlari	So‘zlarga mos suratlar
chit	<i>Paxta tolasidan to‘qilgan mato, gazlama</i>	
bo‘z	<i>Xom pishirilgan paxta ipidan qo‘l dastgohida to‘qilgan mato</i>	
tirinka	<i>Ust kiyim uchun ishlatiladigan ip yoki yarim jun gazlama</i>	
kirza etik	<i>Suv o‘tkazmaydigan, pishiq sun‘iy materialdan tayyorlangan oyoq kiyim</i>	
dovot	<i>Qadimgi Sharq mamlakatlarida, jumladan, O‘rta Osiyoda ko‘pincha jezdan quyilgan yoki loydan (Xitoyda chinnidan ham) yasalgan siyohdon</i>	
fufaykacha	<i>Paxta tolasidan to‘qilgan mato, gazlama</i>	

2-rasm. EdrawMax dasturida jadval ko‘rinishida hosil qilib olingan organayzer

Shuningdek, ushbu darslikning 56-sahifasida ta‘na a‘zolari nomi ishtirok etgan iboralardan topib, yozish vazifasi so‘ralgan [3; 56].

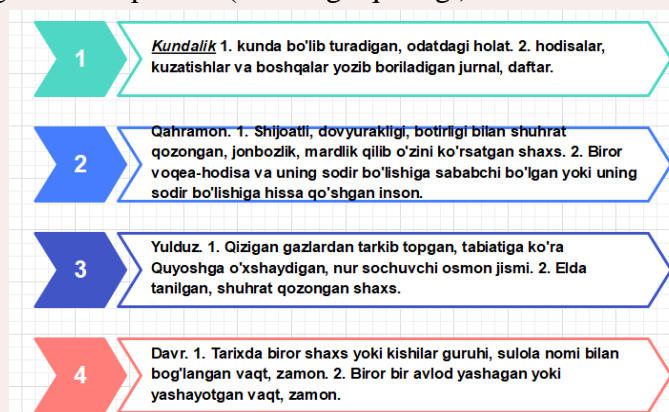
Biz ushbu topshiriqni bajarishda ham EdrawMax dasturidan foydalanib, quyidagi grafik organayzerni e‘tiboringizga havola qilamiz (3-rasmga qarang).

3-rasm.

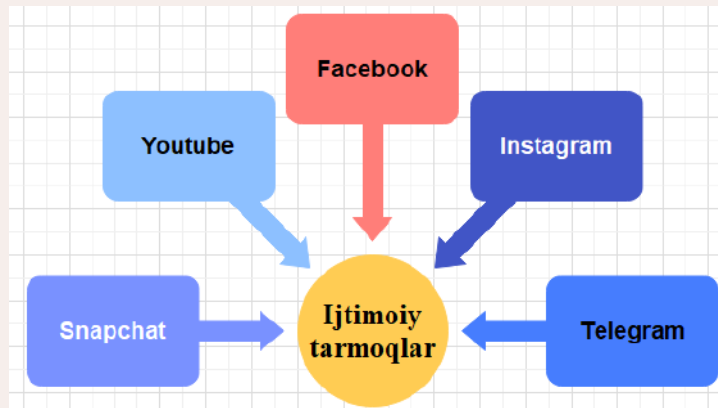
Ushbu holatda tasvirlashimiz natijasida o'quvchilar qiziqishining o'sishi tabiiy hol. Eng avvalo, fikriy faoliyatning turlaridan biri bo'lgan ko'rgazmalilik ushbu grafik organayzerlarda birinchi o'rinda turadi. Bu esa mavzuni tushuntirish jarayonida ko'rgazmali yondashuv tizimidan foydalanishda katta samara beradi [1; 156].

Milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan 7-sinf ona tili darsligining 19-sahifasida "Qahramonlar nega kerak?" mavzusi ostida berilgan matn tarkibida uchrovchi kundalik, qahramon, yulduz, davr kabi so'zlarning izohi berilgan bo'lib, berilgan so'zlarning ma'nolari bilan tanishish va bu so'zlarning matnda qanday ma'no ifodalayotganini aniqlash, ko'chirish vazifasi so'ralgan [2; 19]. Biz ushbu so'zlarni daftarimizga oddiy holatda emas, balki kompyuter yordamida EdrawMax dasturidan foydalangan holatda grafik organayzer tarzida ifodalasak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun "Basic diagram" – "Asosiy diagramma" bo'limidan "Lists" – "Ro'yxatlar" qismini tanlab olamiz. Natijada, quyidagi grafik organayzerni e'tiboringizga havola qilamiz (4-rasmga qarang.).

4-rasm. So'zlar va ularning izohlarini EdrawMax dasturida qayd etilishi

Milliy o'quv dasturi asosida yaratilgan 7-sinf ona tili darsligining 5-sahifasida "Ijtimoiy tarmoqlar" deb nomlangan mavzu berilgan [2; 5]. Mavzuning dastlabki topshirig'ida rasmdagi belgilarga diqqat bilan qarash va savollarga javob berish so'ralgan. Biz ushbu topshiriqni bajarishda ham EdrawMax dasturiy ta'minotidan bemalol foydalanishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. "Basic" menyusidan "Basic diagram" bo'limini tanlaymiz. So'ngra, "Circle-spoke diagram" – "Doira shaklidagi diagramma" grafik organayzerini (O'zimizga mos shakllardan birini) tanlaymiz. Natijada, quyidagi grafik organayzerni hosil qilib olamiz (5-rasmga qarang).

5-rasm. “Doira shaklidagi diagramma” grafik organayzeri

Muhokama. Ushbu holatda tasvirlash vazifasi o‘quvchi-talabalarga yuklatilsa, qanday amaliy ahamiyatga molik maqsadlarga erishish mumkin?

1. Har bir talabada ijodkorlik qobiliyatining yana ham zivojlanishiga hissa qo‘shgan bo‘lamiz. Chunki ushbu holatda tasvirlash uchun o‘quvchi-talabalar zimmasida rasmlarni joylash vazifasi ham yuklatiladi. Bu esa, albatta, ozgina bo‘lsa ham, o‘quvchi-talabalarda ijodkorlik qobiliyatining rivojlanishiga turtki vazifasini o‘taydi.

2. Har bir talabaga uy ishi yoki sinf ishi sifatida topshiriq qilib berish natijasida ularda mustaqil ta‘lim olish, mustaqil ta‘lim jarayonida o‘zlarining barcha kompetensiyalari – layoqatlarini to‘liq namoyon eta olish ko‘nikma hamda malakalariga ega bo‘ladilar.

3. O‘quvchi-talabalar EdrawMax dasturiy ta‘minotidan foydalanishlari natijasida ushbu dasturning barcha imkoniyatlaridan to‘liq foydalana olish bilan bor qatorda boshqa grafik organayzerlarni hosil qila oluvchi dasturiy ta‘minotlar bilan ishlay olish ko‘nikma hamda malakalariga ega bo‘ladilar.

Dastur bilan ishlashlari davomida ko‘plab grafik organayzerlar, ularning toifalari haqida to‘liq va batafsil tushunchaga ega bo‘ladilar. Shu tariqa ko‘rgazmalilikning bir necha turlarini hosil qila oladilar.

Ushbu dastur yordamida hosil qilib olingan grafik organayzerni siz bimalol printerdan qog‘ozga chop etib, foydalanishingiz mumkin.

Ushbu dasturlar yordamida hosil qilib olingan grafik organayzerlar tayyor didaktik vosita vazifasini ham bajarishi mumkin. “Yangi texnologiya atamalarida bilimlarni chuqurlashtirish didaktik vosita sifatida imkon boricha kam vaqtni sarflab, berilgan mashq turidan ko‘p axborot chiqarish uslublariga o‘rgatish ko‘rsatiladi [4; 101].”

Ushbu dasturlarni biz umumiy nom ostida “pedagogik dasturiy vositalar”[5; 34] deya nomlashimiz mumkin bo‘ladi. “Pedagogik dasturiy vositalar – kompyuter texnologiyalari yordamida o‘quv jarayonini qisman yoki to‘liq avtomatlashtirish uchun mo‘ljallangan didaktik vosita hisoblanadi[5; 36].”

Boshqa dasturiy ta‘minotlardan grafik organayzerlar va nisbatan murakkabroq ko‘ringan chizmalarni hosil qila olishi hamda ularning xilma-xil ko‘plab turlari – shablonlarini taklif eta olishi jihatidan ustunlikka ega.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

EdrawMax 11.5.0 dasturiy ta‘minoti ona tili ta‘limida grafik organayzerlar yaratishning samarali vositasi hisoblanadi. Dastur turli yoshdagi o‘quvchi-talabalar uchun moslashuvchan bo‘lib, jadval, doira shaklidagi diagramma, ro‘yxat va boshqa ko‘plab grafik organayzer turlarini yaratish imkonini beradi.

Ushbu dasturdan foydalanish o'quvchi-talabalarda ijodkorlik, mustaqil ta'lim olish va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, EdrawMax yordamida yaratilgan grafik organayzerlar tayyor didaktik vosita vazifasini ham bajarishi mumkin. O'qituvchilarga EdrawMax dasturini ona tili darslarida so'z izohi, ibora va tushunchalarni grafik tarzda ifodalash, lug'at boyligini kengaytirish kabi topshiriqlar uchun qo'llash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdullayeva O'. Pedagogik texnologiya: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2015. – 162 b.
2. Azimova I., Mavlonova K va boshq. Ona tili: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
3. Azimova I., Mavlonova K. va boshq. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
4. Mavlonova R., Voxidova N., Raxmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 464 b. –B. 101.
5. Muhamedova S. X., Abdullayeva M. D. va boshq. O'zbek tili va adabiyoti ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Excellent poligraphy, 2020. – 264 b.
6. Nabijanov Y. Kidspiration – grafik organayzerlarni hosil qiluvchi dasturiy ta'minot. “Филологиянинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро илмий амалий конференция материаллари. – Илмий нашр. № 2. – Фарғона: ФарДУ, 2022. –B. 170-173.
7. <https://www.google.com/search?q=about+wondershare+edraw+max+software&oq=&aqs=chrome.1.35i39i362l6j46i39i362j35i39i362.7002843j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
8. Xabibillayev N. IZOFALI BIRIKMALARNING TARKIBGA AJRATILISHI BORASIDAGI QARASHLAR VA ULARNING AYRIMLARI TAHLILI (2-QISM) //Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения. – 2024. – Т. 3. – №. 9. – С. 18-20.
9. Xabibillayev N. Mumtoz Adabiyotni Targ'ib Etishda Adabiy Moslashtirishning Ahamiyati (—Lison Ut-Tayrll Ning Moslashtirilgan Matni Misolida) //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – Т. 16. – С. 65-71.
10. Habibullayev N. N. O. G. L. Qozoq Va O'zbek Tilidagi Modal So'Zlar Chog'Ishtirmasi //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 27-33.
11. Habibullayev N. N. O. G. L., QOZOQ V. A. O. Z. T. M. SO'ZLAR CHOQ'ISHTIRMASI. – 2023.
12. Xabibillayev N. HOZIRGI O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA RAVISH MASALASI (1-qism) //Молодые ученые. – 2024. – Т. 2. – №. 22. – С. 17-22.

Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna,

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: ishonxanova74@bk.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259272>

O'RTA MAKTABDA ALISHER NAVOIY EPIK ASARLARINI O'QITISHGA DOIR MULOHAZALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari adabiyot darslarida Alisher Navoiy epik asarlarining o'rganilishiga innovatsion yondashuv haqida mulohazalar bildirilgan. "Xamsa" dostonlarining o'rganilishi rejalashtirilgan sinflar miqyosida interfaol usullar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: innovatsion yondashuv, interfaol usullar, texnologiya, mantiqiy fikrlash, jadval, "Kichik guruhlarda ishlash", "Bahs-munozara", "Ssenariy"

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПРЕПОДАВАНИИ ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЛИШЕРА НАВОИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается инновационный подход к изучению эпических произведений Алишера Навои на уроках литературы в общеобразовательной школе. Анализируются интерактивные методы на занятиях, где планируется изучение эпоса «Хамса».

Ключевые слова: инновационный подход, интерактивные методы, технология, логическое мышление, таблица, «Работа в малых группах», «Дебаты», «Сценарий».

REFLECTIONS ON TEACHING ALISHER NAVOI'S EPIC WORKS IN SECONDARY SCHOOL

Abstract. This article discusses an innovative approach to the study of Alisher Navai's epic works in general secondary school literature classes. Interactive methods are analyzed in the classes which the study of "Khamasa" epics is planned.

Keywords: innovative approach, interactive methods, technology, logical thinking, table, "Working in small groups", "Debate", "Scenario"

Kirish. Umumta'lim maktablarining deyarli barcha sinflarida Alisher Navoiy hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar uchraydi. Bu ma'lumotlar adib hayoti tafsilotlari, asarlaridan namunalar yoki parchalar, Alisher Navoiy haqida yozilgan zamonaviy asarlar ko'rinishida keltirilgan. O'rta maktab o'qituvchi xodimlari ushbu materiallarni o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun pedagogik faoliyatlarini shakllantirishlari zarurati – bugungi kunning bosh talablaridan biri. Chunki kelajak uchun har tomonlama barkamol shaxsning yetishtirib berishimiz shart.

Adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiy asarlarini maktab ta'limida o'qitish masalasi adabiyotshunoslik va pedagogikada muhim yo'nalishlardan biridir. Bu borada Q.Yo'ldoshev, R.Ishmuhamedov, M.Davletshin kabi olimlar tomonidan adabiyot o'qitish metodikasi hamda innovatsion texnologiyalar yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Shuningdek, umumta'lim maktablari uchun yaratilgan "Adabiyot" darsliklarida Navoiy epik asarlarini o'qitishning mazmuni va metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqotlarda interfaol usullarning o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va mantiqiy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati alohida ta'kidlangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy hamda pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Alisher Navoiy epik asarlarini o'qitishda qo'llaniladigan interfaol usullar, jumladan, "Kichik guruhlarda ishlash", "Bahs-munozara", FSMU va "Ssenariy" texnologiyalarining samaradorligi tahlil qilindi. Shuningdek, umumta'lim maktablari adabiyot darsliklari hamda metodik qo'llanmalar asosida dars jarayonini tashkil etish usullari o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda jamiyatimizda sodir bo'layotgan tezkor o'zgarishlar yangi axborotni tez va yaxshi o'zlashtiruvchi, shu asosda to'g'ri qaror chiqara oluvchi, o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan shaxslarni talab qilmoqda. Shu yo'nalishda samarali faoliyat olib borish uchun zamonaviy o'qitish usullari – interfaol usullar, innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanishimiz zarur. Avvalo, bu atamalarining izohiga to'xtalib o'taylik: "innovatsiya" inglizcha "innovation", ya'ni "yangilik, yangilik kiritish" ma'nolarini anglatadi. Innovatsion texnologiyalar o'qituvchi va o'quvchi ish faoliyatiga yangilik va o'zgarishlar kiritish jarayoni hisoblanib, bunda biz interfaol usullarga murojaat qilamiz. "Interfaol" yoki "interaktiv" ("inter" – bu o'zaro, "act" – harakat qilmoq) – o'zaro harakat qilmoq, mulqot qilmoq ma'nolarini anglatadi. Qisqa qilib aytganda, interfaol usullar har ikkala tomon (o'qituvchi va o'quvchi) ning o'quv mashg'ulotlari jarayonida faol ishtirok etishlarini talab qiladi. Avvaldan mavjud bo'lgan an'anaviy usullarda o'qituvchi mavzuni bayon qilib, o'quvchi nafaol tinglovchi vazifasini bajarardi. Yangicha fikrlash tizimi ta'lim tizimida ham yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Bundan kutilgan maqsad o'quvchi va o'qituvchining o'z faoliyati jarayonida ijobiy natijaga erishishidir. Biz atayin "o'quvchi" so'zini birinchi o'ringa qo'ydik, chunki uning rejalashtirganimizdan ko'ra ko'proq natijaga erishishi juda muhim hisoblanadi. Bundan tashqari, o'qituvchi o'z o'quv mashg'ulotlarida interfaol usullarni qo'llamoqchi bo'lsa, avvalo, o'tiladigan mavzuga to'liq mos tushadigan usulni tanlay olishi va tanlangan usul o'sha sinf o'quvchilariga ham to'g'ri kelishi kerak. Chunki parallel sinflarning barchasi ham bir xil o'zlashtirish va natija berish imkoniyatiga ega emas. Qaysidir sinflar og'zaki nutq bo'yicha faol bo'lsa, boshqa sinflar ijodiy fikrlash borasida yaxshi shakllangan bo'ladi.

Yangicha texnologiyalar asosida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda yana bir jihatga e'tibor berish zarur. O'quvchilar o'zini erkin tutib, mustaqil fikrlarini bayon qilishi jarayonida sinf xonasida shovqin bo'lishi tabiiy holat. Yoki o'quvchilar bir-birlarining fikrlarini bayon qilishga xalal berishlari mumkin. Shuning uchun doskaning bir chekkasiga o'zini tutish qoidalarini yozib qo'yish kerak bo'ladi. Bunda sinfdoshini hurmat qilish, o'z g'alar fikrini tinglay bilish, "o'ng qo'l" qoidasiga amal qilish kabilarni nazarda tutish kerak bo'ladi.

Interfaol darslar uchun yana bir mos keluvchi jihat – darsga shoir tanlash va uni o'quvchilar bilan birga tahlil qilish. Biz, yuqorida ta'kidlaganimizdek, o'rta umumta'lim maktablarida Alisher Navoiy asarlarining o'rganilishiga e'tibor qaratganimiz sababli, Navoiy qalamiga mansub hikmatli so'zlar, ruboiy, qit'a yoki fardlardan foydalanishni ma'qul deb hisoblaymiz. Matn tanlaganda ham, juda ko'p

ishlatilgan mashhur sitatalarni emas, nisbatan kamroq qoʻllangan va, albatta, oʻquvchilar yoshiga mos keladiganlarini tanlay bilishimiz zarur. Masalan:

Soʻzchi holin boqma, boq soʻz holini,
Koʻrma kim der ani, koʻrgilkim ne der.

Tuzlukka moyil oʻlki, ishing borgʻay ilgari.

Kimki ulugʻroq – anga xizmat kerak,
Ulki kichikroq – anga shafqat kerak.

Kimki jahon ahlida inson erur,
Bilki, nishona anga iymon erur.

Bunday misollarni koʻplab keltirish mumkin. Olingan misollar hajm jihatidan qisqa, lekin mazmunan keng boʻlishi hisobga olinishi muhimdir.

Endi oʻrta umumtaʼlim maktablarida oʻrganilishi rejalashtirilgan Alisher Navoiyning epik asarlariga toʻxtalib oʻtsak. Epik asarlar mazmunidagi voqealar rivojlanishi oʻquvchida katta qiziqish uygʻotadi, chunki ularning mazmunini oʻquvchi oʻz soʻzi bilan bayon qila oladi, lirik asarlar tahliliga esa uning soʻz boyligi kamlik qilishi mumkin.

Oʻrta umumtaʼlim maktabi “Adabiyot” darsliklarida “Hayrat ul-abror” dostonidagi “Sher bilan Durroj” hikoyati doimiy oʻqitiladigan asar hisoblanadi. Xoʻsh, bu asarni oʻrganishda qaysi interfaol usullarni qoʻllash mumkin? Avvalo, dars shiori sifatida quyidagi misralarni olish mumkin:

Soʻzda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nagʻmagʻa tahsin degil.

Hikoyatda toʻgʻrilik masalasi koʻtarilgani uchun oʻquv mashgʻulotini yuqoridagi hikmatli soʻzni tahlil qilishdan boshlash joiz deb oʻylaymiz. Oʻquvchilarga dars qiziqarli boʻlishi uchun “Sher bilan Durroj” hikoyatini sahnalashtirish mavzuni oʻzlashtirishga samarali taʼsir koʻrsatadi. “Kichik guruhlarda ishlash” usulidan foydalangan holda sinf oʻquvchilarini 4 guruhga boʻlib, timsollarni tahlil qilish qiziqarli oʻtadi. Masalan, “Sher” guruhi hikoyatdagi sher timsolini tahlil qiladi, yaxshi va yomon tomonlarini qiyoslaydi. “Durroj” guruhi, “Ovchi” guruhi ham shu yoʻnalishda ishlaydi. 4-guruhni esa “Alisher Navoiy” deb nomlab, shu hikoyat orqali muallif qanday gʻoyani ilgari surgani haqida mustaqil fikrlar bildirishni talab qilsak, koʻp oʻquvchilarning yangicha tomonlari namoyon boʻladi. Bundan tashqari, oʻrta sinflarda lugʻat bilan ishlashga alohida eʼtibor berish zarur. Chunki, boshlangʻich sinflarda Alisher Navoiy asarlarini asliyatidan namuna oʻqimagan oʻquvchi uchun “Hayrat ul-abror” dostonini qabul qilish juda qiyin kechadi. Doskaga tushunilishi qiyin boʻlgan soʻzlarni yozib, darslikda berilgan izohi (oʻzingiz tushunilishi ogʻir deb hisoblagan soʻzlaringizni ham qoʻshishingiz mumkin) ni rangli qogʻozlar (stikerlar) da berish mumkin. Oʻquvchilar matn bilan ishlash jarayonida izohlarning mosini oʻsha soʻz qarshisiga yopishtirib qoʻyadilar. Shunda darslikda berilgan lugʻatlardan ham unumli foydalangan boʻlamiz va oʻquvchilarning soʻz boyligi ham ortadi.

Oʻrta maktab adabiyot darsliklarida Alisher Navoiyning hayoti va ijodi haqida juda koʻp maʼlumot berilgan. Shoirning deyarli barcha asarlari nomi va yoʻnalishi keltirilgan. Birinchi oʻquv mashgʻulotida “Jadvallar” usulidan foydalanib, Alisher Navoiy asarlarini jadvalda aks ettirish vazifasini berish mumkin. Masalan:

Navoiy devonlari	Navoiyning epik asarlari	Navoiyning ilmiy asarlari	Navoiyning memuar asarlari

Ushbu jadvalni yanada kengaytirish mumkin. Shunda o‘quvchilar adib asarlari haqida chuqurroq ma’lumotga ega bo‘lishadi. Darslikka “Sab’ayi sayyor” dostonidan olingan parcha “Mehr va Suhayl” hikoyati kiritilgan. Hikoyatdagi voqealar juda qiziqarli va ta’sirli. O‘quvchilarning matn bilan ishlashlari yanada samaraliroq bo‘lishi uchun “Ssenariy” (“Ssenariyli o‘qitish”) usulini ham qo‘llab ko‘rish mumkin. Bunda o‘quvchilarni ma’lum guruhlarga ajratib, hikoyatning turli boblari asosida ssenariy yozish vazifasi beriladi. Guruhlar qahramonlarning tashqi ko‘rinishi, feli, xatti-harakati aks etgan parchalardan foydalanib, sahnalashtirish uchun ssenariy yozadilar. Bu topshiriqni uyga vazifa sifatida oldindan berib qo‘yish ham mumkin, shunda o‘quvchilar uyda, mustaqil tarzda doston matni bilan ishlaydi.

9-sinflar uchun “Adabiyot” darsligida Alisher Navoiyning jahonga mashhur “Farhod va Shirin” dostoni kiritilgan. Bu mavzuga 9 soat ajratilgan. Har bir o‘quv mashg‘ulotida har xil interfaol usullarni qo‘llash mumkin. Muhimi – o‘quvchi mavzuni yaxshi o‘zlashtirsin va doston matni bilan ko‘proq ishlasin. Bu mavzularni o‘rganishda qo‘llash mumkin bo‘lgan dars usullari haqida mulohaza bildirsak.

Masalan, FSMU texnologiyasi:

F – fikringizni bayon eting;

S – fikringiz bayoniga sabab ko‘rsating;

M – ko‘rsatgan sababingizni asoslovchi misol keltiring;

U – fikringizni umumlashtiring.

“Farhod va Shirin” dostonidagi voqealar rivoji, asosiy yoki epizodik qahramonlarning xatti-harakatlariga o‘quvchilar o‘z nuqtayi nazarlari bilan baho beradilar va bu fikrlarini himoya qiladilar. Bu usul bilan o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash ko‘nikmasini rivojlantira olishimiz mumkin bo‘ladi.

Yoki “Yelpig‘ich” texnologiyasidan ham foydalanish mumkin. Doston qahramonlarining fazilat va nuqsonlari yelpig‘ich qismlariga joylashtirgan holda, har bir timsolga xarakteristika berish mumkin. Shu o‘rinda teskari usuldan ham foydalanishimiz mumkin. Ya’ni Farhod va Shirinning salbiy tomonlari yoki Xusrav va Sheruyaning ijobiy tomonlarini topish vazifasini berish mumkin. Ushbu topshiriqning hayotiy ahamiyati ham bor. O‘quvchilar kelajakda yomon odamlarning ham yaxshi jihatlari izlab topishga harakat qiladilar.

9-sinfda “Kamil inson tushunchasi” degan alohida mavzu ham berilgan. Bu mavzuni “Bahsmunozara” usuli yordamida o‘tkazilishi joiz deb hisoblaymiz. O‘quvchilarga an’anaviy emas, biroz noodatiy savollarni bersak, o‘quv mashg‘ulotimiz qiziqarli o‘tadi. Masalan:

1. “Kamil” yoki “Kamol” ismining ma’nosini bilasizmi? (“Ismlar izohi” lug‘atidan foydalanish kerak)

2. “Imon” va “insof” tushunchalarini bir-biridan farqlay olasizmi?

3. Haqiqiy mo‘min-musulmon inson qanday bo‘lishi kerak deb o‘ylaysiz?

Shu o‘rinda hadislardan va hayotiy voqealardan namunalar keltirilsa, maqsadga muvofiq bo‘lardi. O‘quvchilar mantiqiy fikrlab, shaxsiy hayoti uchun ham saboq olishiga erishamiz.

Xulosa. Yuqoridagi mulohazalarga xulosa sifatida aytish mumkinki, interfaol usullardan o‘rinli foydalana olsak, amaliy natijalarga ega bo‘lishimiz mumkin. Bir o‘quv mashg‘ulotida ko‘p usullarni qo‘llamasdan, 1-2ta usulni to‘liq, har tomonlama amal qilgan holda qo‘llashimiz darkor. Shundagina

sa'y-harakatlarimiz o'z mevasini beradi. Zamonaviy o'qitish usullarida o'qituvchi o'z shaxsini namoyon qila olishiga ham ko'p narsa bog'liqligini unutmaslik kerak. Ustoz o'z tashqi ko'rinishi, xatti-harakati, yuz ifodalari, o'quvchilarning fikrlari va xatoliklariga munosabati bilan sinfnig diqqat markazida turadi. U o'zini barchaga ibrat bo'la oladigan darajada tutishi lozim. Shunda o'qituvchining mehnati o'z samarasini beradi, deb o'ylaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Hikmatlar. Toshkent: O'zbekiston, 2013. – 162 b.
2. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. Toshkent: Fan, 1987-2000.
3. J.Nurmuhammdov va boshqalar. Adabiyot. 9-sinf: darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2025. – 240 b.
4. M.Davletshin va boshqalar. Yosh va pedagogik psixologiya. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2007
5. Q.Yo'ldoshev. Adabiy saboqlar. Metodik qo'llanma. Umumta'lim maktablarining 7-sinf "Adabiyot" darsligi uchun. – Toshkent: Bilim, 2003. – 246 b.
6. R.Ishmuhamedov va boshqalar. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. Ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar. T.: "Iste'dod", 2008. – 204 b.
7. Z.Mirzayeva va boshqalar. Adabiyot. 6-sinf: darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
8. Z.Mirzayeva va boshqalar. Adabiyot. 7-sinf: darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. – 224 b.
9. Z.Mirzayeva va boshqalar. Adabiyot. 8-sinf: darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2025. – 240 b.

Nurmetov Ismoil Alimbayevich,
 Tarix fanlari falsafa doktori (PhD),
 Urganch davlat universiteti dotsenti
 E-mail: ismoilnur1984@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0699-5141>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259447>

YANGI O‘ZBEKISTONNING EKOLOGIK DIPLOMATIYASI: MINTAQAVIY INTEGRATSIYA VA GLOBAL TASHABBUSLAR TAHLILI

***Annotatsiya.** Maqolada Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatida ekologik diplomatiyaning o‘rni hamda mintaqaviy va global tashabbuslarning xalqaro maydondagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Orolbo‘yi muammolari, BMT doirasidagi rezolyusiyalar, Markaziy Osiyo integratsiyasi va ekologik xavfsizlik masalalari diplomatik diskurs asosida yoritilgan. Shuningdek, O‘zbekistonning ekologik tashabbuslari mamlakat xalqaro imijini mustahkamlovchi omil sifatida baholanadi.*

***Kalit so‘zlar:** ekologik diplomatiya, Yangi O‘zbekiston, BMT, Orolbo‘yi, xalqaro tashabbus, mintaqaviy integratsiya, ekologik xavfsizlik, diplomatik diskurs.*

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА: АНАЛИЗ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ И ГЛОБАЛЬНЫХ ИНИЦИАТИВ

***Аннотация.** В статье анализируется роль экологической дипломатии во внешней политике Нового Узбекистана, а также значение региональных и глобальных инициатив на международной арене. В исследовании на основе дипломатического дискурса освещаются проблемы Приаралья, резолюции в рамках ООН, вопросы интеграции Центральной Азии и экологической безопасности. Кроме того, экологические инициативы Узбекистана рассматриваются как важный фактор укрепления международного имиджа страны.*

***Ключевые слова:** экологическая дипломатия, Новый Узбекистан, ООН, Приаралье, международная инициатива, региональная интеграция, экологическая безопасность, дипломатический дискурс.*

ECOLOGICAL DIPLOMACY OF NEW UZBEKISTAN: ANALYSIS OF REGIONAL INTEGRATION AND GLOBAL INITIATIVES

***Abstract.** The article analyzes the role of ecological diplomacy in the foreign policy of New Uzbekistan and examines the significance of regional and global initiatives in the international arena. The study highlights the issues of the Aral Sea region, UN resolutions, Central Asian integration, and environmental security through the framework of diplomatic discourse. In addition, Uzbekistan’s environmental initiatives are evaluated as an important factor in strengthening the country’s international image.*

***Keywords:** ecological diplomacy, New Uzbekistan, UN, Aral Sea region, international initiative, regional integration, environmental security, diplomatic discourse.*

Kirish. Ma’lumki, dunyoda global va mintaqaviy o‘zgarishlar sodir bo‘layotgan bugungi murakkab bir sharoitda mamlakatlararo mavqegini saqlab qolish va kelajak taraqqiyotini ta’minlash yagona mintaqaviy integratsiyalashuv asosida hal etilishi mumkin. Prezident Sh.Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutq so‘zlar ekan, “Biz ajdodlarimizning donishmandlik an’alariga

amal qilib, teran anglagan holda, qat’iy islohotlarni amalga oshirmoqdamiz, mamlakatimizning yangi qiyofasini shakllantirish yo‘lidan bormoqdamiz”, – degan edi [1].

Mazkur g‘oyaning mantiqiy davomi sifatida yillar davomida o‘z yechimini kutayotgan ishlar bo‘yicha konstruktiv rejalar ishlab chiqilmoqda. Xususan, Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasining 98-maqsadi aynan ushbu yo‘nalishga qaratilgan bo‘lib, unda jahon hamjamiyatida respublikamiz imijini oshirishga qaratilgan axborotlar yetkazish samaradorligini oshirish masalasi muhim topshiriq sifatida ilgari surilgan. XXI asr geosiyosiy jarayonlari shuni ko‘rsatadiki, kichik va o‘rta davlatlarning xalqaro maydondagi nufuzi nafaqat harbiy salohiyat yoki iqtisodiy qudrat bilan, balki tashabbuskorlik, mintaqaviy va xalqaro diplomatiyada faollik kabi omillar bilan ham belgilanmoqda. Shu ma’noda, so‘nggi yillarda “Yangi O‘zbekiston”ning tashqi siyosat modeli xalqaro ekspertlar tomonidan "initiative-based diplomacy" – tashabbusga asoslangan diplomatiya sifatida ta’riflanmoqda.

Davlatning xalqaro maydondagi maqomi va uning qanday idrok etilishi masalasi bugungi kunda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tashqi ijobiy imij davlatning boshqa davlatlar va xalqaro tuzilmalar bilan munosabatlari tizimida shakllanadi.

XX asrning oxirlariga kelib davlatlar o‘rtasidagi muvozanatni saqlashda va o‘zaro hamkorlik munosabatlarida - xalqaro tashkilotlarning roli katta ahamiyat kasb eta boshladi. Ayniqsa integratsiya sharoitida dunyo hamjamiyatining shakllanishi, xalqaro jinoyatchilik va uning turli ko‘rinishlariga qarshi jiddiy kurash olib borishda xalqaro tashkilotlarning yaqin hamkorligi juda zarurdir [2]. Respublikamizning dunyodagi xalqaro tashkilotlar bilan anjumanlar o‘tkazishlari, hamkorlik tajribalari ushbu hamkorlikning rivojlanish istiqbollari xususida ayrim xulosalarni chiqarish va uning yanada rivojlanishi uchun ayrim yo‘nalishlarni belgilash imkonini beradi.

Globalashuv jarayoni davlat imijini shakllantirish va saqlash texnologiyalarining o‘zgarishiga yordam beradi. O‘zbekistonning mintaqaviy va global tashabbuslardagi ishtiroki orqali xalqaro maydondagi nufuzining shakllanishi va mustahkamlanishini tahlil qilish uchun tadqiqotda tizimli va xronologik tahlil, qiyosiy tahlil, Diplomatik diskurs, manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanilgan. Ular quyidagilardan iborat: Tizimli tahlil usuli. O‘zbekiston tashqi siyosati bir-biri bilan bog‘liq geosiyosiy omillar tizimi sifatida o‘rganildi. Bu yondashuv mamlakatning mintaqaviy diplomatiyasi, global tashabbuslari va xalqaro tashkilotlardagi ishtiroki o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir mexanizmini ochib berish imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili. Ekologik diplomatiya va xalqaro hamkorlik masalalari mahalliy hamda xorijiy olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Xususan, V.A. Propp, Y. G‘afforov, A. Qodirov va O. Madaminovlarning ilmiy ishlari xalqaro tashkilotlar faoliyati, diplomatik integratsiya hamda davlat imijini shakllantirish masalalarini yoritishga xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda Yangi O‘zbekiston tashqi siyosatining tashabbuskorlik modeli, ekologik xavfsizlik va mintaqaviy hamkorlikning geosiyosiy jihatlariga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Qiyosiy tahlil usuli - O‘zbekistonning tashqi siyosiy faoliyatini Markaziy Osiyoning mintaqasidagi integratsiya jarayonlari kontekstida tahlil qilish imkonini beradi. Bu orqali O‘zbekistonning tashabbuskorlik, diplomatik dinamika va xalqaro nufuzning o‘shish tendensiyalari aniqlandi. Diplomatik diskurs orqali Prezident nutqlari, BMT Bosh Assambleyasidagi chiqishlar, mintaqaviy sammitlar bayonotlari va xalqaro matbuot materiallari tahlil qilinsa, manbashunoslik va rasmiy hujjatlar tahlili asosida BMT rezolyusiyalari, O‘zbekiston tashabbuslarining normativ-huquqiy asoslari o‘rganiladi.

Tahlil va natijalar. Avvalo, O‘zbekistonning iqtisodiy salohiyati va rivojlanish sur‘atlari va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasidagi sa’y-harakatlari bugungi kunda jahon iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish, investorlarning bu boradagi davlat siyosatining izchilligiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash va investorlar bilan ishlashda davlat tuzilmalarining mas’uliyati oshirilmoqda. Shu bois yurtimizga xalqaro kompaniyalar va investorlarning faol ravishda kirib kelishi ortmoqda.

O‘zbekistonning xalqaro hamkorlik sohasidagi faoliyati ham diqqatga sazovor. Mamlakatning tashqi siyosati o‘zaro ishonch va hamkorlikka asoslangan bo‘lib, o‘z navbatida, bu muhim omil xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko‘p tomonlama hamkorlikning shartnomaviy-huquqiy asoslarini mustahkamlash imkonini berdi. Xususan, O‘zbekiston BMT, YeXHT, Islom hamkorlik tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlar doirasida o‘z mavqeini mustahkamladi. Shu bilan birga, O‘zbekistonning madaniy va ma’naviy merosi xalqaro maydonda alohida o‘ringa ega. Xususan, Samarqand, Buxoro, Xiva kabi tarixiy shaharlar va ularning boy madaniy merosi dunyo jamoatchiligining diqqatini o‘ziga jalb etmoqda. Turizm sohasidagi rivojlanish va sayyohlik infratuzilmasini yaxshilash natijasida O‘zbekistonga keluvchi sayyohlar soni yildan-yilga ortib bormoqda.

Yangi O‘zbekiston sharoitida mamlakat tashqi siyosati "faqat tashqi aloqalar emas, balki tashqi maydonda milliy nufuzni shakllantirish" tamoyili asosida qayta formatlandi. Bunda, O‘zbekistonning xalqaro tashkilotlar faoliyatidagi ishtiroki passiv kuzatuvchi darajasidan tashabbuskor sub’ekt maqomiga ko‘tarildi. Xususan, Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Maslahat uchrashuvlari, Orolbo‘yi mintaqasi bo‘yicha tashabbuslar, BMT Bosh Assambleyasining maxsus rezolyusiyalari O‘zbekistonning global maydondagi diplomatik imijini mutlaqo yangi bosqichga olib chiqdi.

2016-yildan boshlab O‘zbekiston tashqi siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri - Mintaqaviy integratsiya va qo‘shnichilik diplomatiyasini institutsional darajaga olib chiqish bo‘ldi. Xususan, O‘zbekistonning qo‘shni davlatlar bilan 2016-yilga qadar shakllangan barcha masalalardagi munosabatlarini qayta ko‘rib chiqish taqozo qilindi. Zero, suv resurslari, transport kommunikatsiyalaridan foydalanish, atrof-muhitni transchegaraviy ifloslanishlardan himoya qilish, chegaralar delimitatsiyasi va boshqa masalalarda murosaning yo‘qligi yillar davomida kelishmovchiliklarga sabab bo‘lgan edi. SHu sababli zamonaviy muloqotlarda Markaziy Osiyo davlatlarini qiziqtiradigan xavfsizlik, iqtisodiyot, investitsiya, turizm, madaniyat, sog‘liqni saqlash va ekologiya sohalarida mintaqaviy va xalqaro ahamiyatga ega qo‘shma qarorlar qabul qilindi [3]. Mintaqada **suv-energetika bilan bog‘liq masalalarni** hal qilishda siljishlar kuzatildi. O‘zbekiston Qambar-Ota va Rog‘un GESi qurilishi loyihalarida ishtirok etish imkoniyatini ko‘rib chiqishga tayyorligini bildirdi [4].

Yangi O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining bosh ustuvor yo‘nalishi Markaziy Osiyo mintaqasidir. O‘zbekistonning Markaziy Osiyodagi siyosati mintaqada tinchlik va barqarorlikni ta’minlashga, mintaqaviy xavfsizlikning muhim muammolarini hal etishga qaratilgan. O‘zbekiston mintaqaviy savdo-iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlash, mintaqaning transport va tranzit infratuzilmasini rivojlantirish, Markaziy Osiyo transchegaraviy daryolarining suv-energetika resurslaridan oqilona va kompleks foydalanish hamda mintaqaning ekologik barqarorligini ta’minlash, chegaralarni delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini yakuniga yetkazish uchun barcha sa’y-harakatlarni amalga oshirad [5].

Xalqaro hamjamiyat bilan keng ko‘lamli hamkorlik natijasida O‘zbekiston bir qancha yutuqlarga erishdi. Jumladan, Yangi O‘zbekiston sharoitida BMT bilan hamkorlikda yangi tendensiyalar, o‘zaro munosabatlarda yangi bosqich boshlandi. 2017-, 2024-yillarda BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrish rasmiy tashrif bilan O‘zbekistonda bo‘ldi. O‘zbekiston Prezidenti Sh.Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasining 72-, 75-, 76-, 78-, 80-sessiyalarida nutq so‘zladi. Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan BMT Bosh Assambleyasida qator rezolyusiya va deklaratsiyalar qabul qilindi. Jumladan, 2018-yil “Markaziy Osiyo mintaqasida tinchlik, barqarorlik va izchil taraqqiyotni ta‘minlash bo‘yicha mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni mustahkamlash”, “Ma‘rifat va diniy bag‘rikenglik”, 2019-yil “Markaziy Osiyoda barqaror turizm va barqaror rivojlanish”, 2021-yil “Orolbo‘yi mintaqasini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e‘lon qilish”, 2022-yil “Markaziy va Janubiy Osiyo o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni mustahkamlash to‘g‘risida”, “Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishni jadallashtirishda parlamentlarning rolini kuchaytirish to‘g‘risida”, 2024-yil “Xalqaro sivilizatsiyalar o‘rtasidagi muloqot kuni”, “O‘rmonlarni barqaror boshqarish asosida o‘rmonlarni ko‘paytirish va qayta tiklash bo‘yicha harakatlar dekadasi” rezolyusiyasi hamda 29-aprelni “Xalqaro zilzila qurbonlarini xotirlash kuni” deb e‘lon qilish to‘g‘risidagi rezolyusiyalar shular jumlasidandir [6]. Ushbu rezolyusiyalar nafaqat Markaziy Osiyoning iqtisodiy va siyosiy rivoji, balki butun dunyodagi global muammolarni hal etishga ham muhim ta‘sir ko‘rsatadi.

2018-yil 24-avgust kuni Turkmanboshi shahrida o‘tgan Orolni qutqarish xalqaro jamg‘armasining ta‘sischi davlatlari rahbarlari sammitida O‘zbekiston Prezidenti Orol mintaqasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik vaziyatni yaxshilash borasida muhim tashabbuslarni ilgari surdi, jumladan, Orolbo‘yini ekologik innovatsiyalar va texnologiyalar hududi deb e‘lon qilishni taklif etdi. Natijada, 2019-yilning noyabr oyida O‘zbekiston rahbariyatining tashabbusi bilan BMT shafeligidagi Orolbo‘yi mintaqasi uchun Inson xavfsizligi bo‘yicha ko‘p tomonlama sheriklik asosida Trast fondi tashkil etildi [7]. Shuningdek, Turkmanboshi shahrida bo‘lib o‘tgan OQXJ ta‘sischi davlatlar rahbarlari kengashining majlisida Barqaror rivojlanish uchun atrof-muhit bo‘yicha Mintaqaviy dasturi loyihasi, DBRKning Maslahat kengashini tashkil etish masalalari ko‘rib chiqildi. SHuningdek, DBRKga raislik qilish vakolati Turkmanistondan O‘zbekiston Respublikasiga berildi.

2019 yil oktyabr oyida Nukus shahrida DBRKning yillik sessiyasida Birlashgan Millatlar Tashkiloti Evropa iqtisodiyoti komissiyasi hamda Davlatlararo barqaror rivojlanish komissiya o‘rtasida o‘zaro anglashuv memorandumini imzolash marosimi bo‘ldi. Ushbu hujjat Markaziy Osiyoda atrof-muhit bilan bog‘liq barqaror rivojlanish maqsadlari, atrof-muhitni boshqarishni kuchaytirish, yashil iqtisodiyot va resurslardan foydalanish samaradorligi, iqlim o‘zgarishiga moslashish, bioxilma-xillik va ekotizimlarni boshqarish, suv sifati va chiqindilarni boshqarish, mintaqaviy va milliy ahamiyatga molik boshqa ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha taraqqiyotga erishishga qaratilgan [8].

2024-yil 4-iyun kuni BMT Bosh Assambleyasi O‘zbekiston tashabbusi asosida “Markaziy Osiyo davlatlarining giyohvandlik bilan bog‘liq muammolarni samarali hal etish va bartaraf etish uchun yagona front bo‘lib harakat qilish va hamkorlik qilishga tayyorligi to‘g‘risida”gi rezolyusiyani bir ovozdan qabul qildi. Rezolyusiyada Markaziy Osiyoda Barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish mintaqadagi giyohvand moddalar savdosi va giyohvandlikka qarshi kurashish bilan chambarchas bog‘liqligi ta‘kidlangan.

2024-yil iyun oyida 2025-2027- yillar uchun BMT Iqtisodiy va ijtimoiy kengashi a‘zoliciga o‘tkazilgan saylovda O‘zbekiston 185 mamlakat tomonidan qo‘llab-quvvatlanib, EKOSOSga saylandi.

BMT doirasida barqaror rivojlanishning barcha uch yoʻnalishi – iqtisodiy va ijtimoiy sohalar, shuningdek, atrof-muhitni rivojlantirishga qaratilgan saʼy-harakatlarda EKOSOS muhim oʻrin tutadi.

2024-yil 13-14-iyun kunlari “Ekologik tahdidlar: oʻzgarayotgan dunyoda inson huquqlarining istiqboli va barqaror yechimlarni izlash” mavzusidagi Inson huquqlari boʻyicha IV anʼanaviy Samarqand forumi oʻtkazildi. Prezidentimizning Samarqand forumiga murojaatidagi gʻoya va tashabbuslari Oʻzbekistonda iqlim oʻzgarishlari bilan bogʻliq inson huquqlari muammolariga yechim topish masalasiga alohida eʼtibor qaratilayotganini yana bir bor tasdiqlaydi [9].

Xulosa. Oʻzbekistonning xalqaro maydondagi oʻrni va ahamiyati yanada ortishi mamlakatning barqaror rivojlanishi va xalqaro hamjamiyat bilan integratsiyalashuvida muhim omil boʻlmoqda. Bu jarayondagi islohotlar va saʼy-harakatlar mamlakatning kelajakda ham xalqaro maydondagi nufuzi va obroʻ-eʼtibori yanada mustahkamlanishiga qatʼiy ishonch bagʻishlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq soʻzlagi. 20.09.2017. // www.president.uz
2. Гаффоров Я. Халқаро ташкилотлар ҳамкорлиги. Тошкент, 2021. – Б. 54.
3. Замонавий дунёда Ўзбекистон ташқи сиёсатининг кун тартиби // Янги Ўзбекистон, 2020 йил, 27 август.
4. Қодиров А. Янгиланаётган Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишлари // Халқ сўзи, 2020 йил, 9 август.
5. Madaminov O. Oʻzbekistonning davlat imijini shakllantirishda xalqaro tajribalarning qoʻllanilish tarixi. PhD diss... avtoreferati. Urganch, 2025. – B.18.
6. Абдимўминов О. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти – Ўзбекистоннинг глобал ҳамкори. 25.09.2025. // www.uza.uz
7. Ўзбекистон дипломатияси тарихи. 6-жилд. Тошкент, 2019. – Б. 359.
8. UNECE and Interstate Commission on Sustainable Development strengthen cooperation for environmental protection in Central Asia Environment Sustainable Development. 23.10.2019 // www.unecce.org
9. Раҳматжанова Д. Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги нуфузи йилдан-йилга ортиб бормоқда <http://pravacheloveka.uz/uz/news/m13591>

Shomurodov Otajon Hamidovich,
 Urganch Innovatiya universiteti tarix fani o'qituvchisi
 E-mail: otojon.Shomuratov29@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5883-5999>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259453>

XORAZMSHOH–ANUSHTEGINIYLAR DAVRIDA XORAZM VOHASI SHAHARLARI: IJTIMOY-IQTISODIY VA SHAHARSOZLIK TARAQQIYOTI

Annotatsiya. Anushteginiylar davri shaharlari to'g'risidagi ma'lumotlar yozma manbalarda juda kam aks etgan bo'lib, mavjud ma'lumotlar ham asosan siyosiy jarayonlar bilan bog'liq ravishda eslatib o'tiladi, xolos. Shu o'rinda asosiy e'tibor arxeologik tadqiqotlar ma'lumotlariga qaratilib, oz sonli yozma manbalar ma'lumotlari bilan qiyosiy tahlil qilish lozim. Shu jihatdan olganda, mazkur maqola dolzarb mavzulardan biriga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Anushteginiylar, shaharsozlik madaniyati, Gurganch, Darg'on, Kat, Mizdahqon, Xiva, Hazorasp, Ardaxushmisan, Madminiya, Nuzkat, Nukfag, Zamaxshar.

ГОРОДА ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА В ЭПОХУ ХОРЕЗМШАХОВ-АНУШТЕГИНИДОВ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация. Сведения о городах периода Ануштегинидов в письменных источниках весьма скудны, а имеющиеся сведения упоминаются преимущественно в связи с политическими процессами. В связи с этим основное внимание следует уделить данным археологических исследований, а также провести сравнительный анализ с данными небольшого числа письменных источников. В связи с этим данная статья посвящена одной из актуальных тем.

Ключевые слова: Ануштегиниды, градостроительная культура, Гурганч, Дарган, Кат, Миздахкан, Хива, Хазорасп, Ардахушмисан, Мадминия, Нузкат, Нукфог, Замахшар.

CITIES OF THE KHOREZM OASIS DURING THE KHWARAZMSHAH-ANUSHTEGINID PERIOD: SOCIO-ECONOMIC AND URBAN DEVELOPMENT

Abstract. Information about cities during the AnuShteginid period in written sources is very limited, and what information exists is mentioned primarily in connection with political processes. Therefore, primary attention should be paid to archaeological research, as well as a comparative analysis with the limited number of written sources. Therefore, this article addresses one of these pressing issues.

Key words: AnuShteginids, urban planning culture, Gurganch, Dargan, Kat, Mizdahkan, Khiva, Hazorasp, Arda khuShmisan, Madminiya, Nuzkat, Nukfag, ZamakhShar.

Kirish. Anushteginiylar davri (1097–1231-yillar) Xorazm vohasi shaharlari ijtimoiy-iqtisodiy hayoti masalasi juda sust o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. Aslida bu holat butun musulmon dunyosi shaharlariga ham tegishli. Jumladan, shu davr shaharlarida ijtimoiy hayot, shahar aholisi ijtimoiy turmush tarzi kabi masalalar mazkur davr yozma manbalarida juda kam aks etgan. Xususan, Anushteginiylar davri shaharlari haqida eng ko'p ma'lumot bergan Yoqut al-Hamaviy shaharlar ro'yxatida ham asosan shaharlarning mudofaa tizimi va jamoaviy inshootlari (karvonsaroylar, bozorlar va

hokazo) haqida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mavjud ma'lumotlar shaharlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida deyarli tasavvur bermaydi. Umuman olganda, mazkur kamsonli ma'lumotlarni shahar xarobalari yoki ular o'rnida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari bilan qiyosiy tahlil qilish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Anushteginiylar sulolasi davri Xorazm vohasi shaharlari ijtimoiy hayoti masalalari asosan Yoqut Hamaviyning shu davr Xorazm shaharlariga bergan qisqa sharhlaridan iborat, xolos. Shu jihatdan olganda, Xorazmshoh–Anushteginiylar davri Xorazm vohasi shaharsozligining o'ziga xos jihatlari mavzusi tadqiqotlarda ham to'la-to'kis aks etmagan. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu o'rinda eng avvalo 1219-yilda Xorazmda bo'lgan arab sayyohi Yoqut al-Hamaviyning "Mu'jam al-buldon" ("Mamlakatlar ro'yxati") nomli asarini alohida ta'kidlash lozim. Zero, u Xorazmshoh–Anushteginiylar davri shaharlarida shaxsan bo'lib, ular haqida qisqa bo'lsa-da, juda qimmatli ma'lumotlar bergan [8; 409–438].

Boshqa yozma manbalarda xorazmshoh–Anushteginiylar davlati shaharlari haqida batafsil ma'lumotlar uchramaydi yoki ma'lumotlarning mubolag'ali tarzda berilishi kuzatiladi. Jumladan, XVIII–XIX asrlar Xiva xonligi tarixchisi Niyozmuhammad ibn Eshmuhammadning 1747-yilda yozilgan "Ta'rifi shahri Xorazm" asarida Xorazm shaharlariga qisqacha to'xtalib o'tilgan. Ammo ushbu asar o'zbek tiliga tarjima qilinmagan. Z.M. Buniyodov o'zining Xorazmshoh–Anushteginiylar davri tarixiga bag'ishlangan asarida mazkur mavzu yuzasidan ayrim qisqacha ma'lumotlarni keltirib o'tgan [3; 151–153].

Zamonaviy tadqiqotchilarning ko'pchiligi xorazmshohlar mavzusi bilan bog'liq voqea va jarayonlarda eslatilgan shaharlar haqidagi yuzaki ma'lumotlarni keltirish bilan cheklanadilar. Mazkur mavzu yuzasidan hozircha xorazmshoh–Anushteginiylar davlati shaharlari tuzilishi, hajmi va, eng asosiysi, ularning savdo aloqalaridagi o'rni masalalariga V.V. Bartold [1: 411–416], S.P. Tolstov [10: 324; 11: 324], N.N. Vakturskaya [5: 41–54; 6: 150–167], O.A. Vishnevskaya [7: 54–73], Ye.E. Nerazik [9: 219–227], A.M. Belenitskiy, I.B. Bentovich, O.G. Bolshakov [2: 389], Z.M. Buniyodov [3: 256; 4: 247] kabi tadqiqotchilar murojaat qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish hamda xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Shaharlarning o'sishi mamlakat umumiy iqtisodiy taraqqiyotining muhim tomonlaridan biri bo'lib, yangicha asosda yuksala boshlagan Anushteginiylar davri Xorazm shahar sivilizatsiyasining atrofdagi dashtlar va uzoqroqdagi mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalari mustahkamlanib, kengayib borayotganidan dalolat beradi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Anushteginiy-xorazmshohlar davri yodgorliklaridan ko'plab xitoylik ustalar tayyorlagan chinni idishlar parchalarining topilishi ham bu fikrni to'la tasdiqlaydi.

Tashqi va ichki savdo yo'llari kesishgan hududda hamda qulay geografik mavqega ega bo'lgan xorazmshohlar poytaxti Gurganj (Jurjoniya) bu davrda nafaqat Movarounnahrning, balki butun o'rta asrlar Sharqining eng yirik shaharlaridan biriga aylandi. 1219-yilda Gurganjda bo'lgan Yoqut Hamaviy: "Men Gurganj kabi buyuk, boy va go'zal shaharni ko'rmadim", — deb yozadi [8; 419].

Zakariyo Qazviniy esa Gurganj haqida so'z yuritir ekan, uni Jayhun daryosi bo'yidagi juda katta shahar, aholisi juda ko'p maskan sifatida ta'riflaydi va: "Jannatdagi shaharni va chimildiqdagi kelinchakni qo'riqlaganday, farishtalar qo'riqlaydi", — deb yozgan edi [3: 135].

Gurganjda o'sha zamonlardagi barcha kasb-hunar turlari taraqqiy etgan edi. Zakariyo Qazviniyning yozishicha, Gurganjda mohir ustalar, ayniqsa, temirchilar, duradgorlar va boshqa hunar egalari o'z

kasbida barkamol boʻlganlar. Gurganj naqqoshlari fil suyagi va sandal daraxtidan ajoyib naqshlar yaratganlar. Gurganj ayollari chevarlikda mohir boʻlib, ipakchilar tabiiy ipakning oliy navlarini yetishtirganlar. Binokor-quruvchilar tol yogʻochidan shunday yengil sinchli binolar qurgan edilarki, bu yerda tez-tez sodir boʻlib turadigan zilzilalar paytida tosh va gʻishtin uylar vayron boʻlsa ham, sinchli uylarga ziyon yetmagan. Gurganjda aholi koʻpligi sababli koʻchalar va bozorlarda odamlar bir-biriga urilib ketar, yurish qiyin boʻlgan [3: 135].

Gurganj savdogarlari dunyoning koʻplab mamlakatlariga oʻz mahsulotlarini olib borib sotganlar. Shuningdek, Gurganjga ham xorijiy mamlakatlardan koʻplab savdogarlar mol olib kelganlar. Gurganj bozorlari oʻzining koʻpligi va turli-tuman mahsulotlarga boyligi bilan mashhur edi. Bozorlarda qatʼiy tartib oʻrnatilgan boʻlib, savdo-sotiq ishlari muxtasib (nazoratchi) tomonidan nazorat qilingan. Muxtasiblik lavozimiga ishonchli kishilar yoki imomlar tayinlangan. Shahar 1221-yilda moʻgʻullar tomonidan bosib olinib, qattiq vayron qilingan. Manbalarda Xorazmning boshqa savdo shaharlari haqida ham koʻplab maʼlumotlar saqlanib qolgan.

Ardaxushmisanda 1219–1220-yillarda boʻlgan Yoqut Hamaviy uning bozorlari, mahalliy mahsulotlari koʻpligi va aholisi badavlat ekanligini qayd etadi. U bu shaharni Suriyaning yirik shaharlari qatoridagi Nisibin bilan taqqoslaydi hamda Ardaxushmisan aholisi jihatidan undan ham kattaroq va muhtashamroq ekanligini taʼkidlaydi [8; 410].

1219–1220-yillarda Xorazmda boʻlgan Yoqut Hamaviy Hazorasni mustahkam qalʼa, goʻzal va bozorlari hamda rastalari koʻp boʻlgan yirik savdo shahri sifatida tilga olgan [8; 419].

Dovdon havzasi boʻyida joylashgan va yirik Madra (Gʻazovot) kanali orqali sugʻorilgan Zamaxshar hududi XII–XIII asrlarda Xorazmning dehqonchilik rivojlangan hamda aholisi zich joylashgan markazlaridan biriga aylangan. Zamaxshar X asrdayoq yirik hunarmandchilik markazi boʻlganligi yuqorida taʼkidlandi. Umuman, Dovdon havzasidan Daryolik oʻzanigacha boʻlgan hududlar va ulkan Chermonyop kanali atroflari (Zamaxshar, Dovdonqalʼa, Yorbakirqalʼa, Shohsanam, Qoʻhna Vaz shaharlari joylashgan hududlar) xorazmshohlar davrida nafaqat Xorazmning, balki Movarounnahrning ham aholi eng zich joylashgan hududlari jumlasiga kirgan.

Agar buni hozirgi davr bilan taqqoslaydigan boʻlsak, bugungi kunda Xorazm viloyatida har bir kvadrat kilometrda 190,2 kishi toʻgʻri kelgan boʻlsa, yuqorida keltirilgan hududlarda har bir kvadrat kilometrda 400–500 kishi toʻgʻri kelgan. Bu koʻrsatkich hatto Oʻzbekistonning hozirgi kundagi aholi eng zich joylashgan hududi hisoblangan Andijon viloyati koʻrsatkichiga tengdir. Oʻng qirgʻoq Xorazmning xorazmshohlar davridagi aholi eng zich joylashgan hududi — Qavatqalʼa atroflarida esa har bir kvadrat kilometrda 200–250 kishi toʻgʻri kelgan [7: 67].

Qoʻhna Urganchdan Zamaxshargacha boʻlgan hududda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida bu shaharlar oraligʻidagi oʻnlab kilometrlar davomida imorat izlari, gʻisht, sopol parchalari va boshqa topilmalar bilan qoplangan hududlar aniqlangan. Bu esa yuksak darajada rivojlangan dehqonchilik rustoqlari va kanallar tizimi mavjud boʻlganligini koʻrsatadi. Mazkur ulkan xarobazor Yoqut Hamaviyning: “Uning barcha viloyatlarida yurasanmi yoki bozorlarida yurasanmi — buning farqi yoʻq. Oʻylaymanki, Xorazm singari bepoyon va keng yer, shu singari aholisi koʻp yurt dunyoda boʻlmasa kerak...” degan fikrlarini toʻla tasdiqlaydi.

Qoʻhna Urganchdan 60 km janubi-gʻarbda joylashgan Yorbakirqalʼa yodgorligida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ushbu yodgorlik xorazmshohlar davriga oid juda katta savdo markazi boʻlganligi aniqlangan. Bu yerdan tugallanmagan, 750 xona va 250 turar joydan iborat, tomonlari 200

metrga choʻzilgan ulkan karvonsaroyning topilib oʻrganilishi yuqoridagi fikrning yana bir dalilidir. Aftidan, ushbu karvonsaroy moʻgʻullar bosqini oqibatida tugallanmay qolgan [5: 41–54; 7: 54–73].

Qoʻhna Urganchdan 90 km janubi-gʻarbda joylashgan yana bir yirik savdo markazi bu Shaharlik shahri hisoblanadi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida ushbu oʻrta asr manzilgohining shimoli-gʻarbda Oqqalʼa (Adoq)gacha, janubi-sharqda esa Yorbakirqalʼagacha boʻlgan hududi dehqonchilik maydonlari va qishloq qoldiqlari bilan oʻralganligi aniqlandi. Demak, bu hudud yirik dehqonchilik rustogʻi boʻlib, Shaharlik uning markazi vazifasini bajargan. Shaharlikning maydoni 15 gektarni tashkil etib, uning oʻziga xos jihati mudofaa devoriga ega emasligidadir. Ammo arxeologik qazuv ishlari davomida hududdan koʻplab kulolchilik, shishagarlik, tikuvchilik, temirchilik va boshqa hunarmandchilik ustaxonalari, karvonsaroy qoldiqlari hamda koʻplab tangalarning topilishi bu shahar mudofaa tizimisiz ham yirik savdo-hunarmandchilik markazi boʻlganligini koʻrsatadi [5: 53].

Chap qirgʻoq Xorazmda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar va xorazmshohlar davriga oid manbalarda yuqoridagi shaharlardan tashqari Suburna (Shohsanam), Jigarband, Sadvar, Safardiz, Kardaronxos (Qalʼajiq, Dovudqalʼa), Sarakusta, Mangqishloq, Nuzvor (Buldumsoz), Sovkan (Olmaotishgan), Vargada (Varagdax, Munchoqli), Qudjag (Tuproqqalʼa), Madminiya (Bugʻroxon), Git (Puljoy), Qalʼalik kabi savdo markazlari ham tilga olinadi.

Suburna (Shohsanam) va Sovkan (Olmaotishgan) savdo markazlari Yoqut Hamaviy asarlarida Movarounnahr hamda Xuroson bilan olib borilgan savdo-sotiqda muhim rol oʻynovchi obod shaharlar sifatida taʼkidlanadi [8; 423–424]. Munchoqli shahriga IX–X asrlarda asos solingan boʻlib, bu yerda hayot XIV asrgacha uzluksiz davom etgan. Turli sopol idishlar va boshqa arxeologik buyumlar qoldiqlarining topilishi ushbu manzilgoh xorazmshohlar davrida yirik savdo-hunarmandchilik markazi boʻlganligini koʻrsatadi. Shuningdek, atroflaridan qishloq izlari, kanallar va sugʻorish inshootlari qoldiqlarining topilishi uning yirik dehqonchilik rustogʻi markazi boʻlganligini ham tasdiqlaydi. Hozirgi kunda uning umumiy maydoni 20 gektardan ortiqni tashkil etadi. Bu manzilgoh arab geografi Ibn Rusta tomonidan tilga olingan, Jurjoniyadan 4 farsax (24–32 km) quyida joylashgan Vargada (Varagdax) qishlogʻiga mos keladi [12: 77–79].

Munchoqli manzilgohidan 48 km shimoli-gʻarbda joylashgan Qalʼalik va undan 20 km shimolda joylashgan Tuproqqalʼa harobalarini oʻrganish davomida ushbu manzilgohlarning yirik dehqonchilik rustoqlari markazlari boʻlganligi aniqlandi. Ya.Gʻ. Gʻulomov va V.N. Yagodinlar Tuproqqalʼani arab geografi Al-Istaxriy tilga olgan Kudjag shahri bilan bogʻlaydilar [12: 83; 13: 161]. Bundan tashqari, ushbu hududlardan turli ixtisoslikka ega koʻplab ustaxonalarning, ayniqsa kulolchilik va shisha yasash ustaxonalarining topilishi ularning kichik savdo-hunarmandchilik markazlari boʻlganligini koʻrsatadi.

Tuproqqalʼa (Kudjag)dan 20–23 km shimoli-sharqda va hozirgi Qoʻngʻirot shahridan 17 km shimolda joylashgan Bugʻroxon shahar harobasini oʻrganish natijasida ushbu yodgorlik ark, shahriston va raboddan iborat yirik savdo markazi boʻlganligi maʼlum boʻldi. Buni shu hududdan topilgan turli arxeologik buyumlar hamda bozor oʻrni qoldiqlari tasdiqlaydi. Shahriston maydoni 4 gektar, rabod maydoni esa 25 gektarni tashkil etadi. IX asrda vujudga kelgan ushbu shahar Volgaboʻyi, Sharqiy Yevropa va koʻchmanchilar bilan olib borilgan savdo yoʻlida joylashganligi sababli tez surʼatlarda rivojlangan. Arxeologlar ushbu yodgorlikni Al-Istaxriy, al-Maqdisiy va “Hudud al-Olam” asarlarida tilga olingan Madminiya (Mazminiya, Madkaminiya yoki Badminiya) shahri bilan bogʻlaydilar. Bundan tashqari, Madminiya Ibn Rusta asaridagi Berabid shahri boʻlishi mumkinligi haqidagi taxminlar ham mavjud [12: 90; 13: 158].

Bug‘roxon shahridan 36–37 km g‘arbda yana bir yirik o‘rta asr shahri — Puljoy qoldiqlari aniqlangan. Arxeologik tadqiqotlar ushbu yodgorlik IX–XI asrlarda vujudga kelganligini, xorazmshohlar davrida esa Xorazmning Volgabo‘yi va Sharqiy Yevropa bilan savdo aloqalarida muhim o‘rin tutgan yirik savdo markaziga aylanganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ushbu markazning ko‘chmanchilar bilan savdo munosabatlaridagi ahamiyati katta bo‘lgan. Ya.G‘. G‘ulomov va V.N. Yagodinlar ushbu savdo markazini arab manbalarida tilga olingan Git shahri bilan taqqoslaydilar [12: 96; 13: 159].

Chap qirg‘oq Xorazmda yuqoridagi shaharlardan tashqari, arab manbalarida Daskoxonxos, Ruzund, Vazarmand kabi boshqa shaharlar ham eslatib o‘tiladi. Biroq ularning joylashuvini aniq belgilash hozircha murakkab bo‘lib qolmoqda.

Mo‘g‘ullar istilosi arafasida o‘ng qirg‘oq Xorazmning Gavxore kanali atroflarida joylashgan hududlari ham ancha gullab-yashnagan edi. Arab yozma manbalarida X asrda tilga olingan Mizdahqon, Nuzkat, Nukfag, Kardor, Barategin, Juvakin, Sho‘roxon shaharlari hamda arxeologik qidiruvlar natijasida o‘rganilgan Norinjon, Guldursun, Janpiqqal‘a va Qavatqal‘a shaharlari XII–XIII asrlarda yanada rivojlangan.

O‘ng qirg‘oq Xorazmning eng aholi zich joylashgan hududi Qavatqal‘a shahri atroflari bo‘lib, bu yerda yuqorida aytib o‘tganimizdek, har bir kvadrat kilometrda 200–250 kishi to‘g‘ri kelgan. Qavatqal‘a atroflaridagi juda keng maydon dehqonchilik rustoqlari bilan qoplangan. Qavatqal‘adan topilgan turli buyumlar ushbu shahar dehqonchilik rustog‘i markazi bo‘lishi bilan birga, yirik savdo va hunarmandchilik markazi ham bo‘lganligini ko‘rsatadi. U Movarounnahr bilan Qizilqum orqali o‘tgan Buyuk Ipak yo‘lining kichik tarmog‘i orqali savdo munosabatlarini olib borgan.

O‘ng qirg‘oq Xorazmning yana bir yirik savdo markazi Sho‘roxon bo‘lib, u Movarounnahrda keladigan savdo yo‘lidagi eng yirik shaharlardan biri hisoblangan. Gavxore kanali vohasidagi dehqonchilik qilinadigan yerlar ham Sho‘roxon shahridan boshlangan. Sho‘roxon Xorazmni Movarounnahr bilan bog‘lovchi va butun o‘rta asrlarda mashhur bo‘lgan Sepoya (Uch O‘choq) savdo yo‘lida joylashganligini hisobga oladigan bo‘lsak, u ancha erta shakllangan va mo‘g‘ullar istilosigacha Xorazmning eng muhim savdo markazlaridan biri sifatida faoliyat yuritgan. Umuman, Gavxore kanali atroflari Xorazmning eng obod hududlaridan biri bo‘lib, yozma manbalarda ko‘p bor tilga olingan. Arxeologik ma‘lumotlar ham bu hududda ko‘plab o‘rta asr qal‘alari, shaharlar qoldiqlari va rustoqlar izlari topilganini tasdiqlaydi. Gavxore kanali juda katta uzunlikka — 12 farsax (72 km)ga teng bo‘lgan. Manbalarga ko‘ra, unda kemalar ham qatnagan. Ushbu kanal o‘zanlarida joylashgan Norinjon va Guldursun shaharlari hamda qal‘alari haqida yuqorida fikr yuritilgan edi. Ushbu savdo markazlari bu davrda ham taraqqiy etgan.

O‘ng qirg‘oq Xorazmning yana bir yirik savdo markazi Mizdahqon bo‘lib, Maqdisiy X asrda o‘ng qirg‘oq Xorazmdan o‘tgan uchta asosiy savdo yo‘li Mizdahqonga olib borganligini qayd etadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, Mizdahqon X asrdan boshlab nafaqat yirik rustoq markazi, balki o‘ng qirg‘oq Xorazmning XI–XIII asrlardagi eng yirik savdo markazlaridan biri bo‘lgan. Movarounnahrning boy savdo shaharlari bilan bog‘lovchi uchta savdo yo‘li Mizdahqonda birlashib, keyinchalik Amudaryodagi asosiy kechuv orqali Gurganjga yo‘nalgan. Mizdahqon o‘zining geografik joylashuvi sababli ko‘chmanchi qabilalar, ayniqsa o‘g‘uzlar bilan olib borilgan savdoda ham muhim markazlardan biri hisoblangan.

Maqdisiy tilga olgan Nuzkat, Nukfag, Barategin va Juvakin shaharlari haqida XI–XIII asr manbalarida deyarli ma‘lumot uchramaydi. Biroq mazkur davrdagi iqtisodiy taraqqiyot va savdo-

sotiqning yuqori darajada rivojlanganligini hisobga oladigan bo‘lsak, ushbu shaharlar ham Xorazmning muhim savdo markazlari bo‘lganligini taxmin qilish mumkin. Faqat Yoqut Hamaviy XIII asr boshlarida Nuzkatni Gurganj yaqinidagi shaharcha sifatida eslatadi [8:436]. Ya.G‘. G‘ulomov uni hozirgi Jumirtov etagidagi Jumirqal’a harobalari o‘rnida bo‘lganligini taxmin qiladi [13:156–158]. Shuningdek, u Juvakinni hozirgi Quyuqqal’a yodgorligi, Nukbog‘ (Nukfag)ni Eski Porsu yodgorligi, Barateginni esa Qizqal’a yodgorligi bilan bog‘laydi. Agar ushbu yodgorliklar to‘liq o‘rganilsa, Xorazmning boshqa savdo markazlari, jumladan Juvakin, Nukbog‘ va Barategin shaharlari haqida ham aniqroq ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin bo‘ladi.

Xulosa. Yuqoridagilardan umumiy xulosa chiqaradigan bo‘lsak, Xorazm vohasining Anushteginiylar davri shaharlari XI–XIII asrlar davomida taraqqiy etib, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksak rivojlangan. Ushbu shaharlarning ijtimoiy hayoti va ularda kechgan jarayonlarni o‘rganish Xorazm vohasining siyosiy, iqtisodiy va madaniy tarixining ko‘plab qirralarini ochib beradi. Shu jihatdan olganda, Anushteginiylar davri Xorazm vohasi shaharlari ijtimoiy hayoti hali yetarli darajada o‘rganilmagan dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

1. XII asr o‘rtalaridan XIII asr boshlarigacha bo‘lgan davr, ya’ni xorazmshoh–Anushteginiylar davri, Xorazm savdo markazlarining eng gullab-yashnagan davri bo‘lganligini manbalar va arxeologik tadqiqotlar yaqqol tasdiqlaydi.

2. Xorazm vohasida Anushteginiylar davrida poytaxt Gurganchdan tashqari Mizdahqon, Darg‘on, Git, Safardiz, Ardaxushmisan, Puljoy, Kat, Kardor va Kardoronxos kabi shaharlarning ijtimoiy hayotini o‘rganish ham muhim ahamiyatga ega. Biroq ushbu shaharlar hali arxeologik va manbashunoslik jihatidan yetarlicha tadqiq etilmagan. Ularni chuqur o‘rganish orqali Anushteginiylar davridagi ijtimoiy jarayonlarni kengroq yoritish mumkin bo‘ladi.

3. Umuman olganda, arxeologik manbalar Xorazm vohasining Anushteginiylar davri shaharlari ijtimoiy hayotini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi hamda musulmon dunyosi shaharlarida kechgan ijtimoiy jarayonlar haqida muayyan ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского завоевания. -Сочинения. Т.24.2. –М.: «Наука», 1964. – 657 с.
2. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. –Л.: «Наука», 1973. – 389 с.
3. Буниёдов З. Ануштагин-Хоразмшоҳлар давлати (1097-1235 й.й.) –Т.: «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1997. – 256 б.
4. Буниятов З. М. Государство хорезмшахов-Ануштегинидов, 1097-1231. – Москва: Наука, 1986. – 247 с.
5. Вактурская Н.Н. О средневековых городах Хорезма // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. II, Вып.7, 1963. – С.41-54.
6. Вактурская Н.Н, Вишневская О.А. Памятники Хорезма эпохи Великих Хорезмшахов (XII-начало XIII вв.) //МХЭ., вып.1, -М.: Изд-во Ан СССР, 1959. – С.150-167.
7. Вишневская О.А. Археологические разведки на средневековых поселениях Левобережного Хорезма. // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. II, Вып.7, 1963. – С.54-73
8. Ўакут ал-Хамави. Му’жам ал-булдан // Материалы по истории туркмен и Туркмении (далее МИТТ). Т.1. – М. – Л.: Наука, 1939. – С.409-438.

9. Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма //Вкн.: Культура и искусство древнего Хорезма. - М.: «Наука», 1986. – С.219-227.
10. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Изд-во вост.лит., 1964. – 324 с.
11. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. - М.: Изд-Во Ан СССР, 1948. – 324 с.
12. Ягодин В.Н. Маршрутные археологические исследования левобережной части Приаральской дельты Аму-Дарьи // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т.II, Вып.7, 1963. – С.77-79.
13. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Т.: ЎзССР ФА нашриёти, 1959. – 324 б.

Rajabova Dinora Shavkatovna,

Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi PhD, Xiva

E-mail: dinorashavkatovna85@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-4748-7488>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259468>

ISLOM XO'JA – JADID: ISLOHOTCHI SIYMOSI A.BOLTAYEV ESDALIKLARIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada A.Boltayev tomonidan yozilgan va uning nevarasi O.Abdullayevning shaxsiy arxivida saqlanayotgan esdaliklar asosida Xorazm jadidlari faoliyati tahlil etiladi. Xususan, Islom Xo'janing jadidlar harakatidagi roli, uning ma'rifatparvarlik faoliyati va bu harakatga munosabati ushbu materiallar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: A.Boltayev, Xorazm jadidlari, tarix, esdalik, manbashunoslik, maorif, teatr, ijtimoiy-siyosiy qarashlar.

ИСЛАМ ХОДЖА — ДЖАДИД: ОБРАЗ РЕФОРМАТОРА В ВОСПОМИНАНИЯХ А. БОЛТАЕВА

Аннотация. В данной статье на основе мемуаров А. Болтаева, хранящихся в личном архиве его внука О. Абдуллаева, анализируется деятельность хорезмских джадидов. В частности, на основе этих материалов освещается роль Ислама Ходжи в джадидском движении, его просветительская деятельность и отношение к этому движению.

Ключевые слова: А. Болтаев, хорезмские джадиды, история, мемуары, источниковедение, просвещение, театр, социально-политические взгляды.

ISLAM KHOJA AS A JADID: THE IMAGE OF A REFORMER IN A. BOLTAYEV'S MEMOIRS

Abstract. This article analyses the activities of the Khorezm Jadids based on the memoirs of A. Boltaev, stored in the personal archive of his grandson O. Abdullaev. In particular, these materials shed light on the role of Islam Khoja in the Jadid movement, his educational activities and his attitude towards this movement.

Keywords: A. Boltaev, Khorezm Jadids, history, memoirs, source studies, education, theatre, socio-political views.

Kirish. Xorazm jadidlari XX asr boshlarida milliy uyg'onish harakatining yorqin namoyandalaridan biri bo'lgan. Ularning ma'rifatparvarlik faoliyati, ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan urinishlari Xorazm vohasining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu jarayonda Islom Xo'ja kabi davlat arboblarning roli alohida ahamiyatga ega. Xorazm jadidlari harakati tarixini o'rganishda manbalarning xilma-xilligi muhim ahamiyatga ega. Bu borada tarixchi A. Boltayevning esdaliklari, shuningdek, Islom Xo'janing hayoti va faoliyatiga oid boshqa tarixiy hujjatlar alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Mavzuni yoritishda A. Boltayevning qo'lyozma esdaliklari asosiy manba sifatida tahlil qilindi. Shuningdek, Xorazm jadidchiligi, Islom Xo'ja faoliyati hamda XX asr boshlaridagi

ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga oid ilmiy tadqiqotlar, manbashunoslikka doir asarlar va arxiv materiallaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tahliliy va manbashunoslik yondashuvlaridan foydalanildi. A. Boltayev esdaliklari boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy ravishda tahlil qilinib, Islom Xo‘janing jadidchilik harakatidagi o‘rni ilmiy jihatdan yoritildi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Maqolaning asosiy maqsadi A. Boltayev esdaliklari asosida Xorazm jadidlari faoliyatini tahlil qilish, xususan, Islom Xo‘janing bu harakatdagi rolini va ahamiyatini baholashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

A. Boltayev esdaliklarining tarixiy manba sifatidagi o‘rnini aniqlash: A. Boltayevning qo‘lyozma daftarlari manba sifatida tahlil etiladi (misol uchun, daftar №3, №5, №11, №18, №79).

Tahlil va natijalar. Esdaliklarda aks etgan Xorazm jadidlarining faoliyat yo‘nalishlarini yoritish, Islom Xo‘janing bu faoliyatlarga qo‘shgan hissasini aniqlash. Bunda, esdaliklarda qayd etilgan maktablar, teatrlar va ijtimoiy tadbirlar tahlil qilinadi, Islom Xo‘janing ushbu sohalarga qilgan sarmoyalari va ularning rivojiga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqiladi. [1]

Jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini va ularning Xorazm jamiyatiga ta‘sirini tahlil qilish. Esdaliklardagi jadidlarning milliy o‘zlikni anglash, ma‘rifat, va ijtimoiy adolat haqidagi fikrlari o‘rganiladi, Islom Xo‘janing ushbu g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash darajasi aniqlanadi.

A. Boltayev Esdaliklari – Islom Xo‘ja va jadidlar harakati haqidagi muhim manba: A. Boltayevning esdaliklari Xorazm tarixi, xususan, jadidlar harakati va Islom Xo‘janing bu harakatdagi roli haqidagi noyob ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan. A. Boltayevning o‘zi ham Xorazm jamiyatining ilg‘or vakili sifatida jadidlar bilan yaqin aloqada bo‘lgan va Islom Xo‘janing faoliyatini kuzatgan. Shu bois, uning esdaliklarida Islom Xo‘janing shaxsiy fazilatlarini, jadidlar bilan aloqalari, ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash usullari haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Masalan, A. Boltayevning qo‘lyozma daftarlari Islom Xo‘janing ta‘lim sohasidagi islohotlari, yangi maktablarning ochilishi, ularning o‘quv dasturlari va Islom Xo‘janing ushbu sohalarga qilgan sarmoyalari haqida batafsil ma‘lumotlar uchraydi [2].

Esdaliklarda Islom Xo‘janing Jadidlar Faoliyatini Qo‘llab-Quvvatlashi: A. Boltayevning esdaliklarida Islom Xo‘janing quyidagi faoliyatlari orqali jadidlarni qo‘llab-quvvatlagani alohida qayd etilgan:

Yangi maktablar ochish va maorifni rivojlantirish: Islom Xo‘ja o‘z mablag‘lari hisobidan yangi uslubdagi maktablar ochib, zamonaviy bilimlarni targ‘ib qilgan. Esdaliklarda bu maktablarning o‘quv dasturlari, o‘qituvchilarning saviyasi va o‘quvchilarning qiziqishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Xususan, 1912 yilda Islom Xo‘janing 30 ming rubl miqdoridagi mablag‘i hisobidan Xivada Yevropa uslubida ikki qavatli bino qurilgani, u yerda rus-tuzem maktabi joylashgani va unda Rossiyadan taklif qilingan ikki nafar o‘qituvchi 100 dan ortiq bolalarga ta‘lim bergani haqida ma‘lumotlar mavjud. A. Boltayev №79 daftari qayd etilganidek, bu maktablarda matematika, geografiya va tarix fanlariga alohida e‘tibor qaratilgan, bu esa jadidlarning ta‘limga bo‘lgan qarashlari bilan hamohang edi [3].

18-sonli daftarda A. Boltayev 1910 - yilda Islomxo‘janing yangi xon Asfandiyorxonga taqdim qilgan xonlikda yangilanishlar qilish borasidagi dasturida aynan maorif tizimida ham qator yangiliklar joriy qilish lozimligi borasidagi fikrni qo‘llab-quvvatlagan: “Emdi 1910 - yilda Muhammad Rahimxon o‘lib o‘rnig‘a o‘g‘li Asfandiyorxon bo‘lg‘on yili Rossiyadin General G‘alkin Xivadin Islom Xo‘ja va Husayn Muhammad Devonbegilar ittifoq etib avvalgi o‘tgan xonlar vaqtida odat bo‘lib kelgan eski

tartiblarni qoldurib toza tartib birlan Xiva xonligini idora qilish to‘g‘risida bo‘lg‘on tozadin tuzulgan darsturul amal [4].

...To‘qqizlanchi: O‘quv ishlari to‘g‘risida. Fuqarolarni o‘qitmoq taraddudida Xiva xoni qadimdin kelayotgan tartibg‘a muvofiq yaqin vaqtlarda madrasa bino etib kichik maqtablarda o‘quv rivoji bo‘lmoqig‘a yorlig‘ yetkurmaqchidur mazkur maktablarda usul jadid tariqasida turkiy savodini ham musulmon dinining ta‘limini va o‘rischa tilni hamda kalta mazmunda aytilgan jug‘rofiya ham tarixlarni o‘qitiladur. Xiva xonining mazkur xohishlari yer solg‘utning tartiblari o‘ring‘a kelib Xiva xazinasig‘a ko‘proq daromad yetushgan vaqtg‘acha tavaqquf etib turiladur”[5].

Teatr san‘atini rivojlantirish: Islom Xo‘ja teatr san‘atini jamiyatni o‘zgartirish vositasi deb bilgan va uni rivojlantirishga katta e‘tibor qaratgan. Garchi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri dalillar mavjud bo‘lmasada, Islom Xo‘janing jadidlar teatrlarini qo‘llab-quvvatlagani taxmin qilinadi. A. Boltayev №79 daftarida teatrnin jamiyatdagi roli va unga jadidlarning munosabati haqida ma‘lumotlar beradi, bu esa Islom Xo‘janing bu sohaga qiziqishini anglatadi. Islom Xo‘ja jamiyatdagi ijtimoiy adolatsizlik, qashshoqlik va bilimsizlik kabi muammolarni hal etishga qaratilgan turli xayriya tadbirlarini qo‘llab-quvvatlagan. A. Boltayev №79 daftarida jadidlarning kambag‘allarga yordam ko‘rsatish, yetimlarni ta‘minlash va boshqa ijtimoiy faoliyatlari haqida ma‘lumotlar keltiradi, bu esa Islom Xo‘janing bunday tadbirlarni qo‘llab-quvvatlaganini tasdiqlaydi.

Islom Xo‘janing Jadidlarning Ijtimoiy-Siyosiy Qarashlariga Munosabati: A. Boltayevning esdaliklarida Islom Xo‘janing jadidlarning ijtimoiy-siyosiy qarashlariga munosabati haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma‘lumotlar kam uchraydi. Biroq, Islom Xo‘janing amalga oshirgan islohotlari va uning milliy o‘zlikni anglash, milliy madaniyatni rivojlantirish, zamonaviy bilimlarni egallash, ijtimoiy adolatni ta‘minlash kabi g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashi uning jadidlar bilan hamfikir bo‘lganidan dalolat beradi.

1911 yilda Xon Asfandiyorning vaziri Islom Xo‘ja bo‘lib, u yer solig‘ining yangi turini joriy etish maqsadida ekin maydonlarini qayta hisoblab chiqdi, paxta ekinlari ekilgan maydonlar va hozirgi vaqtda mavjud bo‘lgan xo‘jaliklar sonini aniqlashtirdi. Islom Xo‘ja tomonidan tuzilgan ushbu ro‘yxatdan Abdulla Boltayev o‘zining 18-raqamli qo‘lyozma daftariga ko‘chirib yozgan [6].

Shu bilan birga, esdaliklarda Islom Xo‘jaga nisbatan yuqori lavozimli amaldorlar, ruhoniylar va yirik yer egalarning qarshiligi haqida ma‘lumotlar mavjud. Bu esa, Islom Xo‘janing jadidlar g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlashi ularning noroziligiga sabab bo‘lganini ko‘rsatadi.

Sa‘dullayev A., Satliqov A. va Abdullayev O.ning “Said Islomxo‘ja (siyosiy, madaniy-ma‘rifiy faoliyati)” nomli tadqiqotida A. Boltayevning esdaliklaridan foydalanilishi tarixni o‘rganishga muhim metodologik yondashuvni anglatadi. Esdaliklar, og‘zaki tarixning bir shakli sifatida, rasmiy hujjatlarda mavjud bo‘lmagan o‘tmishdagi voqealar va shaxslar haqida noyob ma‘lumotlarni olish imkonini beradi [7].

Xulosa. A. Boltayevning esdaliklari Xorazm jadidlari harakatini va unda Islom Xo‘janing tutgan o‘rnini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Esdaliklarda Islom Xo‘janing ma‘rifatparvarlik faoliyati, jadidlar bilan aloqalari, ularning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini qo‘llab-quvvatlashi haqida qimmatli ma‘lumotlar mavjud. Ushbu manbani chuqur o‘rganish orqali Xorazm tarixining ushbu davrini yanada to‘liq tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ражабова Д. Абдулла Балтаев: «О трагической смерти Ислам Ходжи». 2023-7/3 Вестник Хорезмской академии Маъмуна. С: 64-67
2. Boltayev A. №3 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 99-varaq.
3. Boltayev A. №79 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 36-varaq.
4. Boltayev A. №10 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 99-varaq.
5. Boltayev A. №18 daftar. O. Abdullayev shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, Xiva shahri, qo‘lyozma. – 96-varaq.
6. Ражабова Д. Общая площадь посевных земель Хивинского ханства, составленная в 1911 году визирем Ислам Ходжой (из материалов А.Балтаева). Theory and analytical aspects of recent research international scientific-online conference part 20: december 9th 2023. R:192-196
7. Sa‘dullayev A., Satliqov A. va Abdullayev O. Sayid Islomxo‘ja (siyosiy, madaniy-ma‘rifiy faoliyati). – T. 2005. 120 b.

Матякубов Шоназар Собирович,
 Старший научный сотрудник
 Хорезмской академии Маъмуна.
 Доктор философии по историческим наукам
 E-mail: shonazarmatyoqubov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-0888-2941>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259474>

НАЛОГОВОЕ ДЕЛО В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ (Период правления Хивинских ханов из рода Кунграт)

Аннотация. В данной статье рассматривается система налогового дела в Хивинском ханстве в период правления ханов династии Кунгратов. На основе письменных источников, архивных материалов и исторических свидетельств анализируются особенности налоговой политики, виды налогов и пошлин, а также деятельность должностных лиц, ответственных за их сбор. Особое внимание уделяется роли налоговой системы в укреплении государственной власти, развитии торговли и обеспечении экономической стабильности ханства.

Ключевые слова. Хорезм, Хивинское ханство, династия Кунгратов, налоги, солгут, закят, диванбеги, ханская казна, торговля, земледелие, пошлины, экономическая политика.

XIVA XONLIGIDA SOLIQ TIZIMI (Qo'ng'irotda sulolasiga mansub Xiva xonlari hukmronligi davri)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo'ng'irotda sulolasi xonlari hukmronligi davrida Xiva xonligidagi soliq tizimi yoritilgan. Yozma manbalar, arxiv materiallari va tarixiy ma'lumotlar asosida soliq siyosatining o'ziga xos jihatlari, soliq va boj turlari hamda ularni yig'ish bilan shug'ullangan mansabdor shaxslar faoliyati tahlil qilingan. Shuningdek, soliq tizimining davlat hokimiyatini mustahkamlash, savdo-sotiqni rivojlantirish va xonlik iqtisodiy barqarorligini ta'minlashdagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar. Xorazm, Xiva xonligi, Qo'ng'irotda sulolasi, soliq, solg'ut, zakot, devonbegi, xon xazinasi, savdo-sotiq, dehqonchilik, bojlar, iqtisodiy siyosat.

TAXATION SYSTEM IN THE KHIVA KHANATE (The Period of the Reign of Khivan Khans from the Kungrat Dynasty)

Abstract. This article examines the taxation system in the Khiva Khanate during the reign of the Kungrat dynasty khans. Based on written sources, archival materials, and historical evidence, the study analyzes the peculiarities of tax policy, the types of taxes and duties, as well as the activities of officials responsible for tax collection. Special attention is paid to the role of the taxation system in strengthening state authority, developing trade, and ensuring the economic stability of the khanate.

Keywords. Khorezm, Khiva Khanate, Kungrat Dynasty, taxation, solgut, zakat, divanbegi, khan's treasury, trade, agriculture, duties, economic policy.

Введение. Первым и важнейшим делом Элтузар Мухаммадхана, первого хана из нового рода Кунграт, взошедшего на Хивинский престол в 1804 году, было укрепление территорий страны, прекращение внутренних распрей, а также обогащение ханской казны за счет налогов. Поэтому

хан решил обложить налогами бесчинствующих, уклоняющихся от уплаты налогов, йомутов. Для этого он, установив справедливость и порядок среди населения, приступил к формированию большого войска. Хорезмский историк Мухаммад Юсуф Баяни в своем труде “Шажараи Хоразмшохий” пишет об этом: “Когда племя йомутов насчитывало более пятнадцати тысяч человек, с восьмьюстами людьми, догнав их на равнине Аранг, сразившись, нанес им поражение” [1].

Анализ литературы. Тема налоговой системы Хивинского ханства исследована на основе трудов Мухаммада Юсуфа Баяни, Исмаила Мирпанжи, Ризокулихана Хидоята, а также работ А. Куна и других историков. В исследовании широко использованы архивные документы, налоговые реестры и письменные источники XIX–XX веков.

Методология исследования. В исследовании применены принципы историзма, объективности, сравнительно-исторического анализа и источниковедческого подхода. Письменные источники и архивные материалы сопоставлены между собой с целью выявления особенностей налоговой политики Хивинского ханства периода правления Кунгратов.

Анализ и результаты. Налоговые реестры Хивинского ханства являются важным источником для изучения экономики того периода. Налоговые документы служили основным источником при налогообложении землевладельцев, ведя учет их имущества и доходов. Размер земельного налога определялся в зависимости от размера земельных владений. Одна пятая часть земель ханства была засажена хлопком. Оставшаяся часть пахотных земель была примерно поровну разделена под посевы пшеницы, проса, ячменя, риса, льна, кунжута, дыни и арбуза. По налогообложению земельные владения делились на три категории. Землевладельцы, имевшие до пяти таноба земли, считались крестьянами низшей категории и назывались “адно”. Крестьяне, имевшие от пяти до десяти таноба земли, назывались “авсат”, а те, кто имел более десяти таноба земли, – “аьло”. На землях категорий “адно” и “авсат” у крестьян было 64 тысячи таноба, у землевладельцев высшей категории – 70 тысяч таноба, а также ханские земли составляли 170 тысяч таноба, таким образом, общий объем пахотных земель составил 348 тысяч таноба.

Историк-ученый М. Юлдашев также сообщает, что сбором закята и взиманием платы за место на рынках в Хивинском ханстве при Мухаммаде Рахимхане II руководил Мухаммад Мурат, занимавший должность диванбеги, через канцелярию своей махалли (ведомства). Он также контролировал целевое расходование собранных средств. В ханстве было 16 вилоятов (областей), 24 бекства (удельных владения) и 1183 мечеть-община, деятельностью ханских чиновников также руководил Мухаммад Мурат диванбеги. Помимо этого, в его ведении находилось обеспечение продовольствием (зерно, фрукты, овощи) и снабжение студентов более чем 130 медресе, расположенных на территории ханства. Городское население в основном состояло из ремесленников, мастеровых и торговцев. Большинство землевладельцев проживало в городах. В документах ханского архива имеются точные сведения о том, какие ремесла и промыслы были распространены среди городского населения, полные списки всех мастеров и торговцев, а также о том, сколько налогов они платили в ханскую казну.

Налоговые реестры Мухаммада Мурата диванбеги, относящиеся к его канцелярии, хранятся в основном фонде музея-заповедника “Ичан-Кала” в Хиве. Согласно архивным данным, в городе Хива насчитывалось более 700 мелких ремесленных мастерских и лавок. В том числе действовали 54 мастерских красильщиков, 37 – сапожников, 37 – мастеров по пошиву разноцветной обуви, 16 –

кожевенников, 4 – менял. Ежегодный доход от сельскохозяйственных налогов составлял сорок тысяч тилла. Имеются сведения, что общий размер всех налогов в год составлял официально 172 тысячи 784 тилла. Несвоевременная уплата налогов считалась нарушением закона, и виновные неизбежно подвергались наказанию. При ханском диване существовали специальные налоговые отряды. Диванбеги совместно с божиманами, мехтарами и кушбеги занимался налоговыми делами в ханстве.

О финансовом сборе под названием “солгут” (подразумевается сбор налогов – Ш.М.) в Хивинском ханстве пишет и иранский ИсМАИЛ Мирпанжи в своем произведении “Воспоминания из плена”, написанном в 1864 году после побега из десятилетнего плена в Хиве и возвращения в Тегеран. Мирпанжи пишет: “С авторитетных чиновников, владельцев имущества и землевладельцев взимается три тилла литого золота. Его стоимость равна шести мелким золотым монетам. Со людей среднего достатка берется два тилла, а с людей небогатых и имеющих немного земли – один тилла налога. Бедный народ освобождается от этого. Они совершенно ничего не платят ханскому дивану” [2]. Об этом Мухаммад Юсуф Баяни пишет о ситуации времен Элтузархана: “Задача плохих правителей и угнетающих амиров заключалась в том, чтобы обязательно взимать солгут с имущества народа и подданных и заставлять их выполнять бесплатные работы. Элтузархон, по милости Всевышнего, пресек руки угнетателей от народа” [3].

По словам Мирпанжи: “Из обычаев хивинских ханов следует отметить, что в управлении государственными делами им помогают три визира: один из них – мехтар, второй – кушбеги, и третий – диванбеги. В ханстве мехтар собирает солгут. Солгут составляет половину крупного финансового дохода и расходуется на военные нужды, отправку и прием послов в чужие страны, а также на другие государственные дела. В случае дефицита финансовых средств, мехтар несет ответственность. Он один раз в день входит на прием к хану (имеется в виду прием у правителя – Ш.М.) и получает благословение, затем занимается порученными ему делами и не входит к хану повторно. Если же хан вызывает его, или возникает какое-либо более важное дело, он беспрепятственно входит к хану” [4].

Иранский посол Ризокулихан Хидоят в своем произведении “Сафарномаи Хоразм” (Путевые заметки о Хорезме) дает следующую информацию о чиновниках, ответственных за сбор закята во времена Хивинского хана Мухаммад Аминхана: “Беканиез махрам также называют “Бекджон махрам” и “диванбеги”. Похоже, что он организовал это, отложив свои дела. Поскольку сбор закята с народа в стране является обязанностью, возложенной на него, в настоящее время он отправил своего брата Мухаммада Шарифбоя вместо себя для сбора закята в вилояте (области)” [5].

Мирпанжи также приводит сведения о налогах, взимаемых с представителей других национальностей, проживающих на территории ханства. Отмечается, что налог, взимаемый с десяти-двенадцати тысяч каракалпаков, оставшихся под властью Хивы, называется “мадди закят”. Сбор налога осуществляется следующим образом: одна овца – одна тилла, что соответствует трем аббасий (мелкая серебряная монета) персидской монете, одна корова – две тилла, одна лошадь – три тилла, одна верблюдица – пять тилла, всего не более двенадцати тилла. Другой доход Хивы поступает от пошлин и хираджа (земельный налог). С ситцевых тканей взимается одна сороковая часть. Если дороги открыты и спокойны, и караваны совершают поездки туда и обратно, то ежегодный доход от этого составляет двадцать пять тысяч тилла. За продажу раба или наложницы

взимается один тилла пошлыны. Отдельная пошлына взимается с табака для чилима, и этот сбор составляет тридцать тысяч тилла. В общей сложности все вилояты приносят государству прибыль в двести пятьдесят тысяч тилла.

Мирпанжи пишет о еще одном виде налога, аналогичного “солгуту”, помимо вышеупомянутых. По его словам, другие интересы Хивинского хана связаны с “иноком”, то есть наследником престола или другими знатными и влиятельными лицами. Действительно, на плечах подданных существует еще один вид налога, подобный “солгуту”. Это связано с тем, что из великой реки Джейхун выкапывается восемьдесят каналов, и когда вода достигает пустынных степей Хорезма, земли осваиваются и начинают использоваться для земледелия. Каждый год один раз, весной (в течение тридцати дней), эти каналы очищаются. В народе это называют “казув” (копание/чистка). Работы по “казув” проводились в порядке хашара (общественная повинность) вдоль всех каналов и арыков всего Хорезма, а в советское время – до 1980-х годов XX века, в период колхозов. В работах по “казув” наряду с мужчинами участвовали и женщины, и дети. Позднее развитие техники и бетонирование некоторых арыков привело к прекращению этих работ. В ханстве с населения взимается еще один налог для выполнения этой работы. Например, кто заплатил один тилла “солгута”, тот обязуется заплатить один тилла за “казув”.

Согласно информации Мирпанжи, в Хорезме сам хан вместе со своими приближенными совершает поездки от одного места к другому в течение пяти-шести дней, останавливаясь вплоть до Джейхуна. То есть, чтобы облегчить труд тех, кто орошает посеы из этой реки, на каждый пяти джероба (пять гектаров) земли предоставляется один наемный работник. Таким образом, открывается водовод, достигающий Джейхуна. Когда вода больше не нужна, канал снова перекрывают у его истока (“сока” – место, откуда начинается канал – Ш.М.). Из-за обильного скопления мелкого песка, а также оседания ила из воды, частично заносимые песком каналы очищаются дважды в год.

Русский востоковед А. Кун пишет: “В торговых центрах ханства, таких как Ургенч, Хонка, Хива, Гурлан, Ходжейли, Хазарасп, Ташхауз и других, помимо законных налогов, установленных по шариату, существует специальный налог под названием “бой пули” (деньги богатых). Хан заставляет всех богатых торговцев уплачивать этот дань”

В Хивинском ханстве существовали тархонные ярлыки, назначения на должности, торговые операции и различные другие ярлыки. В ханстве те, кто получал привилегии по тархонному ярлыку от хана, освобождались от уплаты всех пошлын и налогов. “В некоторых источниках” [6] даже приводятся сведения о том, что такой обладатель ярлыка, даже совершив преступление, не привлекался к ответственности. Тархонный ярлык в основном выдавался потомкам сейидов, ходжей, шейхов и эшон, а также особым приближенным хана. Такие ярлыки передавались по наследству от отца к сыну. Если правитель менялся, следующий правитель подтверждал предыдущий ярлык. Например, по ханскому ярлыку, выданному Сайид Мухаммад Рахимханом в 1908 году (1325 год по хиджре), 29 государственным служащим и приближенным, верой и правдой служившим ханству, не щадя своего имущества и жизни, с их потомками и родом, через ханский ярлык, была оказана высшая милость, и они были освобождены от солгута и олгута, бегора и хашара, казува и кочува, то есть от подобных налогов и платежей [7].

Заключение. В заключение следует отметить, что сила и богатство каждого государства, дипломатические миссии с зарубежными странами, а также обеспечение войн, проводимых с

целью расширения территорий ханства, и, следовательно, защита территории ханства от вторжений осуществлялись посредством правильно проводимой политики налогов, пошлин и хираджа. В этом отношении каждый правитель, управляя ханством, помимо своевременного сбора налогов и других поступлений в ханскую казну, стремился к их постоянному увеличению.

Список литературы:

1. Мухаммад Юсуф Баяни. “Шажараи Хоразмшохий”. 112-лист.
2. Мирпанжи. “Асирликдаги хотиралар” (Воспоминания из плена). Ургенч. Издательство “Хорезм”, 1997. – С. 57.
3. Баяни. “Шажари Хоразмшохий”. 114-лист.
4. И. Мирпанжи. “Асирликдаги хотиралар” (Воспоминания из плена). Ургенч. Издательство “Хорезм”, 1997. – С. 34.
5. Ризокулихан Хидоят. “Сафарномаи Хоразм” (Путевые заметки о Хорезме). Ташкент. Издательство “Янги аср авлоди”, 2001. – С. 149.
6. Кун А. Культура оазиса низовьев Ама-Дарьи // “Туркестанский сборник”. 1876. Т. 123. – С. 249-250.
7. Хофиз Таниш ал-Бухори. “Абдуллонома”. Ташкент, 1999. – С. 369.

Komilova Sarvinoz Jasur qizi,

UrDU talabasi

E-mail: sarvinozkomilova876@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0699-5141>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20259494>

AMIR TEMUR DAVRIDA SHAHARSOZLIK VA BUNYODKORLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada Amir Temurning bunyodkorlik siyosati va shaharsozlik faoliyati tarixiy manbalar asosida ilmiy tahlil qilinadi. Sohibqiron hukmronligi davrida Samarqand va boshqa hududlarda amalga oshirilgan keng ko‘lamli qurilish ishlari, xususan masjidlar, saroylar, bog‘lar hamda yangi shaharlarning bunyod etilishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar davri, Samarqand, shaharsozlik, me‘morchilik, Dilkusho bog‘i, Baylakon, bunyodkorlik siyosati.

ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО И СОЗИДАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ЭПОХУ АМИРА ТЕМУРА

Аннотация. В данной статье проводится научный анализ строительной политики и градостроительной деятельности Амира Темура на основе исторических источников. Освещаются масштабные строительные работы, проведённые во времена его правления в Самарканде и других регионах, в частности возведение мечетей, дворцов, садов, а также основание новых городов.

Ключевые слова: эпоха Тимуридов, Самарканд, градостроительство, архитектура, сад Дилкушо, Байлакон, политика строительства.

URBAN PLANNING AND CONSTRUCTION ACTIVITIES DURING THE REIGN OF AMIR TEMUR

Annotation. This article presents a scholarly analysis of Amir Temur’s construction policies and urban development activities based on historical sources. It highlights the extensive construction projects carried out during the ruler’s reign in Samarkand and other regions, particularly the building of mosques, palaces, gardens, and the establishment of new cities.

Keywords: Timurid era, Samarkand, urban planning, architecture, Dilkusho Garden, Baylakon, construction policy.

Kirish: Amir Temur (1336–1405) jahon tarixida yirik harbiy sarkarda, davlat arbobi va markazlashgan davlat asoschisi sifatida tanilgan bo‘lsa-da, uning faoliyatida bunyodkorlik siyosati alohida o‘rin egallaydi. Sohibqiron tomonidan amalga oshirilgan shaharsozlik ishlari nafaqat siyosiy hokimiyatni mustahkamlash, balki iqtisodiy rivojlanish, savdo aloqalarini kengaytirish hamda madaniy taraqqiyotni ta‘minlashga qaratilgan edi. Temur davlatining poytaxti bo‘lgan Samarqand XIV asr oxiri – XV asr boshlarida Sharqning yirik siyosiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, Sohibqiron turli mamlakatlardan mohir ustalar, me‘morlar va hunarmandlarni jalb etib, Samarqandni obod qilishga katta e‘tibor qaratgan[1]. Bu jarayon natijasida shaharda ko‘plab me‘moriy obidalar, saroylar, bog‘lar va diniy inshootlar bunyod etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot Amir Temurning bunyodkorlik siyosati va shaharsozlik faoliyatini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy metod yordamida yozma manbalar (Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy) o‘rganildi va ularning ma’lumotlari tarixiy kontekstda talqin qilindi.

Adabiyotlar tahlili. Amir Temur faoliyati haqida eng muhim manbalardan biri Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari hisoblanadi. Ushbu asarda Sohibqironning harbiy yurishlari bilan bir qatorda uning bunyodkorlik faoliyati, Samarqandni obod qilish siyosati ham batafsil yoritilgan. Shuningdek, V.V. Bartoldning ilmiy tadqiqotlari ham Temuriylar davri tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Bartold o‘z asarlarida Markaziy Osiyodagi siyosiy jarayonlar bilan bir qatorda shaharlarning rivojlanishi va urbanizatsiya jarayonlarini ham tahlil qiladi[2]. Jumladan, B.Ahmedovning “Amir Temur” asarida Sohibqironning davlat boshqaruvi, siyosiy strategiyasi hamda shaharsozlik faoliyati ilmiy asosda tahlil qilingan.

Tahlil va natijalar. Amir Temurning shaharsozlik siyosati o‘zining keng qamrovliligi va tizimliliigi bilan ajralib turadi. U zabt etilgan hududlarni faqat harbiy jihatdan emas, balki iqtisodiy va madaniy jihatdan ham rivojlantirishga intilgan. Shu sababli Sohibqiron tomonidan amalga oshirilgan qurilish ishlari davlat barqarorligi va iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Temuriylar davrida Samarqand shahrida qurilgan me‘moriy inshootlar o‘zining ulug‘vorligi va nafis bezaklari bilan ajralib turadi. Tarixiy manbalarga ko‘ra, Amir Temur Samarqandda ulkan jome masjidini qurdirishga alohida ahamiyat bergan. Ushbu masjid diniy hayot markazi sifatida muhim ahamiyat kasb etgan bo‘lib, u yerda ibodat bilan bir qatorda ilmiy faoliyat ham olib borilgan[3]. Masjid qurilishida mustahkam poydevor, baland gumbazlar hamda murakkab me‘moriy kompozitsiyalar qo‘llanilgan. Devorlari turli naqshlar, koshinlar va yozuvlar bilan bezatilgan bo‘lib, bu Temuriylar davri me‘morchiligining yuksak darajada rivojlanganini ko‘rsatadi.

Samarqanddagi qurilish ishlari faqat diniy inshootlar bilan cheklanib qolmagan. Shaharda saroylar, madrasalar, karvonsaroylar va hammomlar ham bunyod etilgan. Bu inshootlar shaharning iqtisodiy va madaniy hayotida muhim rol o‘ynagan. Amir Temur davrida Samarqand atrofida ko‘plab bog‘lar barpo etilgan bo‘lib, ular shahar me‘morchiligining muhim tarkibiy qismi hisoblangan. Bu bog‘lar nafaqat dam olish maskani, balki saroy marosimlari o‘tkaziladigan joy sifatida ham xizmat qilgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, 1397-yilda barpo etilgan Dilkusho bog‘i Temuriylar davrining mashhur bog‘laridan biri bo‘lgan[4]. Bog‘ hududi devor bilan o‘ralgan bo‘lib, unda saroy va turli inshootlar joylashgan. Bog‘ ichida mevali daraxtlar, gullar va manzarali o‘simliklar ekilgan. Shuningdek, Samarqandning shimoliy qismida Shimoliy bog‘ bunyod etilgan. Bu bog‘ qurilishida Iroq, Bag‘dod va Sheroz kabi hududlardan kelgan ustalar ishtirok etgan. Saroy qurilishida marmar ustunlar, oltin va lojuvard bilan bezatilgan tomlar ishlatilgan[5]. Bu esa Temuriylar davrida me‘moriy bezak san’ati yuqori darajada rivojlanganini ko‘rsatadi. Amir Temur siyosatining muhim jihatlaridan biri zabt etilgan hududlarni qayta tiklash va obod qilishdan iborat edi. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, urushlar natijasida zarar ko‘rgan shaharlar qisqa muddat ichida qayta tiklangan. Masalan, Sheroz shahri Sohibqiron hukmronligi davrida tez sur’atlarda obodonlashgan. Bu yerda masjidlar, madrasalar va xayriya inshootlari qurilgan, shahar mahallalariga oqar suvlar keltirilgan[6]. Natijada aholi farovon hayot kechira boshlagan. Bu jarayon Amir Temurning siyosiy qarashlarida iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlik muhim o‘rin tutganini ko‘rsatadi. Tarixiy manbalarda Amir Temur tomonidan Baylakon hududida yangi shahar qurilgani haqida ham ma’lumotlar mavjud. Ushbu shahar oldindan puxta ishlab chiqilgan reja asosida barpo etilgan. Shahar keng devorlar, chuqur

xandaqlar, mudofaa minorolari hamda bozor maydonlaridan iborat bo'lgan. Devor balandligi o'n besh gazga yaqin bo'lib, uning oldida qariyb qirq gaz kenglikdagi xandaq qazilgan[7]. Bu esa shahar mudofaasiga alohida e'tibor qaratilganini ko'rsatadi. Manbalarda ta'kidlanishicha, bunday ulkan qurilish ishlari juda qisqa muddat ichida amalga oshirilgan[8]. Bu Sohibqironning yuqori darajadagi tashkilotchilik qobiliyati va markazlashgan boshqaruv tizimining samaradorligini namoyon etadi.

Xulosa. Amir Temur davrida amalga oshirilgan bunyodkorlik ishlari Temuriylar davlatining siyosiy qudrati va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim omillardan biridir. Samarqandda barpo etilgan me'moriy inshootlar, bog'lar va saroylar, shuningdek Baylaqon kabi yangi shaharlarning qurilishi Sohibqironning shaharsozlik siyosatini yaqqol namoyon etadi. Ushbu bunyodkorlik ishlari nafaqat o'z davrining me'moriy yodgorliklari, balki Markaziy Osiyo tarixida urbanizatsiya jarayonining muhim bosqichini ham ifodalaydi. Shu sababli Amir Temurning shaharsozlik siyosati o'rta asrlar Sharq tarixida muhim o'rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yazdiy Sh. A. Zafarnoma. – Toshkent: Fan, 1997.
2. Shomiy N. Zafarnoma. – Toshkent: Sharq, 1996.
3. Ahmedov B. A. Amir Temur. – Toshkent: O'zbekiston, 1995.
4. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
5. Temuriylar davri tarixiy manbalari to'plami. – Toshkent: Fan, 2003.
6. Bartold V. V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. – Toshkent: Fan, 1963.
7. Manz B. F. The Rise and Rule of Tamerlane. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
8. Subtelny M. E. Timurids in Transition. – Leiden: Brill, 2007.

MUNDARIJA		
1-tom, 1-son (2026)		
T/r	Sarlavha	Sahifa raqami
FILOLOGIYA FANLARI		
1.	O‘ZBEK XALQ SHEVALARIDA O‘YIN NOMLARINING KELTIRILISHI Ro‘zimatova Dilnoza	6-9
2.	ULUG‘BEK HAMDAMNING “MUVOZANAT” VA “OTA” ROMANLARIDA OTA OBRAZI TALQINI Shoabrorova Shoxista Elyor qizi, Mahbuba O‘razbayeva Qadambayevna	10-14
3.	TURKIY FOLKLORDA “ADIRASMAN” QO‘SHIG‘I Hamza Allambergenov	15-21
4.	“ALPOMISH” SUJETLI EPIK ASARLARNING QIYOSIY TADQIQI (O‘ZBEK, QORAQALPOQ VA TATAR FOLKLORI MISOLIDA) Allamberganova Nodira Gulmurzaevna	22-30
5.	QO‘QON ADABIY MUHITIDA AN‘ANA VA O‘ZIGA XOSLIK Ahmadaliyev Lochinbek Muhammadyusuf o‘g‘li	31-37
6.	ISAJON SULTON ASARLARIDAGI FOLKLORIZM VA ETNOGRAFIK ZAMONAVIY JIHATDAN TADQIQI («Alisher Navoiy», «Beruniy» va «Bilgahoqon» romanlari misolida) Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich	38-44
7.	TOPISHMOQLAR – MILLIY TAFAKKUR IFODASI Muqimova Zohida Rasulovna	45-49
8.	“GUL VA BULBUL” TURKUMIDAGI DOSTONLARNING AYRIM LITOGRAFIK NASHRLARI XUSUSIDA Abdullayev Bilolxon Xamitjon o‘g‘li	50-54
9.	JONLANTIRISHLAR LINGVOPOEYIK VOSITA SIFATIDA (Shavkat Rahmon she‘rlari misolida) Yunusova Jamila Boltaboyevna	55-60
PEDAGOGIKA FANLARI		
10.	“QUTADG‘U BILIG” ASARINI TAHLIL QILISH USULLARI Ametova Oydin Komiljanovna	61-67
11.	O‘ZBEK AMALIY TILSHUNOSLIGI MUSTAQIL ILMIY YO‘NALISH SIFATIDA: SHAKLLANISH, METODOLOGIYA VA ZAMONAVIY AHAMIYATI Nodirbek Nosirjon o‘g‘li Xabibillayev	68-76
12.	MATEMATIK TIZIMLAR YORDAMIDA TALABALARNING AMALIY KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH Sulaymanov Zulqaynar Rajabali o‘g‘li	77-96
13.	ONA TILI DARSLARIDA OG‘ZAKI NUTQ USTIDA ISHLASH Rajapova Kumush Masharipovna	97-100
14.	NEYROPEDAGOGIKA VA NEYROBIOLOGIYA INTEGRATSIYASINING ZAMONAVIY TA‘LIM TIZIMIDAGI KOGNITIV-PEDAGOGIK ASOSLARI Mavlanova Nasiba Axmedovna	101-105
15.	ONA TILI TA‘LIMIDA EDRAWMAX DASTURIY TA‘MINOTI YORDAMIDA GRAFIK ORGANAYZERLAR YARATISH VA ULARNING TA‘LIM JARAYONIDAGI DIDAKTIK AHAMIYATI Yusufjon Nabijanov Inomiddin o‘g‘li	106-112

16.	OʻRTA MAKTABDA ALISHER NAVOIY EPIK ASARLARINI OʻQITISHGA DOIR MULOHAZALAR Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna	113-117
TARIX FANLARI		
17.	YANGI OʻZBEKISTONNING EKOLOGIK DIPLOMATIYASI: MINTAQAVIY INTEGRATSIYA VA GLOBAL TASHABBUSLAR TAHLILI Nurmetov Ismoil Alimbayevich	118-122
18.	XORAZMSHOH-ANUSHTEGINIYLAR DAVRIDA XORAZM VOHASI SHAHARLARI: IJTIMOY-IQTISODIY VA SHAHARSOZLIK TARAQQIYOTI Shomurodov Otajon Hamidovich	123-129
19.	ISLOM XOʻJA – JADID: ISLOHOTCHI SIYMOSI A.BOLTAYEV ESDALIKLARIDA Rajabova Dinora Shavkatovna	130-133
20.	НАЛОГОВОЕ ДЕЛО В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ (Период правления Хивинских ханов из рода Кунграт) Матякубов Шоназар Собирович	134-138
21.	AMIR TEMUR DAVRIDA SHAHARSOZLIK VA BUNYODKORLIK Komilova Sarvinoz Jasur qizi	139-141

BILGA

ilmiy-nazariy, metodik jurnal

ACADEMIC BOOK
ILMIY NASHRIYOT MARKAZI
IJTIMOIY TARMOQ MANZILLARI

ACADEMICS_BOOK

ILMIY.MARKAZ_/_

(93) 993 97 68
(91) 098 11 96

@ACADEMIC_BOOK

ACADEMIC.BOOK

Toshkent shahri,
Mirobod tumani,
Shahrisabz tor ko'chasi,
5-uy.